

รายงานการวิจัย

การปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ

กรณีศึกษาเขื่อนปากมูล

Cultural Adaptation of Villagers Affected by
the Government's Development Project :

The Case of Pak Mun Dam

โดย

พัชรินทร์ ลากานันท์
เบญจวรรณ นาราสังข์
มานะ นาคำ

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

สนับสนุนโดย
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัยเรื่อง การปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวชนบทที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ : กรณีศึกษาเขื่อนปากมูล ได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านหัวเห่ บ้านห้วยไฮ บ้านปากห้วยแคน และหมู่บ้านแม่มูนมันยืน 1 ในการให้ข้อมูลต่อคณะผู้วิจัยเป็นอย่างดี นอกจากนี้ชาวบ้านในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง ยังเอื้อให้ผู้ช่วยนักวิจัยอาศัยอยู่ในชุมชนด้วย คณะผู้วิจัยขอขอบคุณชาวบ้านทั้ง 3 หมู่บ้านเป็นอย่างสูง

ขอขอบคุณนายอำเภอโขงเจียม นายอำเภอสิรินธร และเจ้าหน้าที่หน่วยราชการ ทั้ง 2 อำเภอ ที่ให้การสนับสนุนการวิจัยครั้งนี้

ขอขอบคุณคุณสุภาวดี บุญเจือ คุณคำปิ่น อักษร และคุณนิรุต ธิพนชัย ผู้ช่วยเก็บข้อมูลในพื้นที่ทำงานด้วยความอุทิศสาคะเป็นอย่างยิ่ง

ขอขอบคุณคุณจิระพร เกื้อกิม คุณอิสรียา มะลิรักษ์ คุณทิพาพร พรหมเจริญ คุณเยาวลักษณ์ แก้วเสนา และคุณรัชดา ศรีสารคาม ที่ช่วยในการพิมพ์รายงาน ตรวจสอบความถูกต้องของรายงาน และประสานการจัดทำรายงานฉบับนี้

ขอขอบคุณสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.) ที่ให้การสนับสนุนการวิจัยครั้งนี้

คณะผู้วิจัยหวังว่าการศึกษานี้จะเป็นประโยชน์ต่อการสร้างความเข้าใจต่อสังคมในปัญหาเขื่อนปากมูลที่ยืดเยื้อมากกว่า 10 ปี นอกจากนี้บทเรียนจากการวิจัยนี้น่าจะทำให้รัฐและองค์กรต่าง ๆ ที่สนับสนุนโครงการพัฒนาได้คำนึงถึงผลกระทบของโครงการต่อวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของคนท้องถิ่นและให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมีส่วนร่วมในโครงการพัฒนาที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชนโดยตรง

คณะผู้วิจัย

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

กันยายน 2544

ชื่อโครงการ	การปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวชนบทที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ : กรณีศึกษาเขื่อนปากมูล		
	Cultural Adaptation of Villagers Affected by the Government's Development Project : The Case of Pak Mun Dam		
คณะวิจัย	พัชรินทร์	ลาภานันท์	
	เบญจวรรณ	นาราส์จจ์	
	มานะ	นาคำ	
	สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น		
ผู้สนับสนุน	สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.)		

บทคัดย่อ

การศึกษามีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายกระบวนการปรับตัววัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล รวมทั้งอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างบริบทของครัวเรือน ชุมชน และวิธีการทำงานของรัฐที่ส่งผลต่อการปรับตัวและการโต้กลับของผู้ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ระเบียบวิธีการศึกษาที่ใช้คือการวิจัยเชิงคุณภาพ พื้นที่ศึกษา คือ ชุมชนลุ่มน้ำมูล 3 หมู่บ้าน ที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล

ผลการศึกษาพบว่า การสร้างเขื่อนปากมูลส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ของลุ่มน้ำซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทำให้ชุมชนต้องปรับตัวในหลายด้าน คือ การโยกย้ายชุมชนและบ้านเรือน การผลิตของครัวเรือนทั้งเพื่อบริโภคและเพื่อสร้างรายได้ ความสัมพันธ์ทางสังคม รวมทั้งการเคลื่อนไหวทางสังคมอันเป็นปฏิกิริยาโต้กลับต่อสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การปรับตัวของครัวเรือนเกิดขึ้นภายใต้บริบทของชุมชนและเงื่อนไขหลายประการ กล่าวคือ 1) ทรัพยากรชุมชนซึ่งมีความเชื่อมโยงกับระดับผลกระทบ นั่นคือ ชุมชนที่ได้รับผลกระทบน้อยและมีทรัพยากรที่ชาวบ้านสามารถพึ่งพิงได้ มีจำนวนครัวเรือนที่ปรับตัวสู่อาชีพรับจ้างแรงงานต่ำกว่าชุมชนที่ทรัพยากรได้รับผลกระทบมาก 2) ทรัพยากรของครัวเรือนทั้งจำนวนสมาชิก จำนวนแรงงานทุน และทักษะความชำนาญ 3) ความสัมพันธ์และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างครัวเรือน โดยเฉพาะครัวเรือนที่เป็นเครือญาติกัน เชื้อต่อการปรับตัวของครัวเรือนทั้งการทำมาหากินและการมีส่วนร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม 4) กระบวนการทำงานของรัฐ ที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาที่เน้นความเจริญภาพรวม โดยละเลยผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนท้องถิ่น การมีส่วนร่วมและการให้ข้อมูลแก่ชุมชน

บทเรียนจากการวิจัยนี้ชี้ให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงสภาพทางกายภาพส่งผลต่อระบบนิเวศน์วิถีการดำเนินชีวิตและการปรับวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของคนท้องถิ่น ดังนั้นการศึกษผลกระทบก่อนตัดสินใจดำเนินโครงการต้องให้ความสำคัญกับเรื่องดังกล่าว การแก้ปัญหาผลกระทบโดยให้ความสำคัญกับการจ่ายค่าชดเชยเพียงเท่านั้น ไม่ได้เป็นเงื่อนไขที่เพียงพอต่อการสร้างความมั่นคงในชีวิตของผู้ได้รับผลกระทบ ในขณะที่เดียวกันการศึกษานี้สะท้อนให้เห็นว่าความต่อเนื่องและยึดถือของการแก้ปัญหาเชื่อมปากมด ก่อให้เกิด "การแยกตัว" ของคนในชุมชน พร้อม ๆ กับการพัฒนาความไม่เข้าใจ ไม่เชื่อถือ ระหว่างชาวบ้านกับรัฐ ซึ่งทัศนคติและสถานการณ์ความแตกแยกในชุมชนนับวันจะฝังรากลึกตรึงเท่าที่ปัญหายังไม่ได้รับการแก้ไข

Title Cultural Adaptation of Villagers Affected by the Government's Development Project: The Case of Pak Moon Dam

Research Team Patcharin Lapanun, Benjawan Narasaj, and Mana Nakhum
Research and Development Institute (RDI)
Khon Kaen University

Supported by Office of the National Culture Commission (ONCC)

Abstract

The purpose of this research is to explain the process of cultural adaptation of villagers affected by Pak Moon Dam as well as villager relationships in the domestic and community contexts, and government's working approaches and the adaptation and response of villagers affected by the changes. The study employs a qualitative methodology. Research sites include 3 communities located along the Moon River affected by the dam.

Results of the research reveal that the construction of the Pak Moon Dam has affected the ecological system of the river. This change has resulted in community adaptations in many aspects. Among these are the relocation of the affected communities and households, household means of production both for consumption and income generation, social relations, and social movement in response to the changing situations. Household adaptation has taken place within the community context with regards to: 1) *Community resources* that are related to the extent to which the communities were affected by the dam. The number of households engaging in wage work in the communities to maintain their resource base are lower in communities where the dwellers can not rely on their resources. 2) *Household resources* such as number of household members, number of laborers, capital, as well as skill. 3) *Relationship and mutual help* between households, particularly among families in the same kinship line facilitate household adaptation in the aspects of both production as well as income earning and participation in social movement. 4) *Government's working approaches* that put emphasis on the development of overall growth, while ignoring the impacts on local dwellers' ways of life as well as community participation and information provided by the communities.

The lesson learned from this research indicates that changes in physical conditions have affected not only the ecological system, but also ways of life, and the cultural adaptation of local people. Therefore, it is important to ensure that the impact assessment takes these aspects into consideration before making the decision on project implementation. Moreover, the resolution of the impacts by only providing compensation is not sufficient to ensure security of life of the affected villagers. This study also suggests that the continuity of the problem resolution in this way with regards to Pak Moon Dam has facilitated "the rupture" between villagers living in the communities. In addition, this situation has also created mistrust and reduced recognition between villagers and government officers. The attitude and conflict in the communities will continue to be deeply rooted as long as the problems are not solved.

สารบัญ

หน้า

กิตติกรรมประกาศ

บทคัดย่อ

Abstract

บทที่ 1 บทนำ

1.1 ความสำคัญของปัญหาในการวิจัย	1
1.2 วัตถุประสงค์ในการวิจัย	2
1.3 ระยะเวลาการทำวิจัย	3
1.4 ผลที่คาดว่าจะได้รับ	3
1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	3

บทที่ 2 แนวคิดและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวคิดที่ใช้ในการศึกษา	4
2.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	13
2.3 กรอบแนวคิดการวิจัย	24

บทที่ 3 วิธีการศึกษา

3.1 หน่วยการวิเคราะห์	27
3.2 การเลือกชุมชนและครัวเรือน : เกณฑ์และวิธีการ	27
3.3 การเก็บรวบรวมข้อมูล	31
3.4 การวิเคราะห์ข้อมูล	31

บทที่ 4 ชุมชนริมน้ำมูล

4.1 บ้านหัวเหว	32
4.2 บ้านห้วยไฮ	46
4.3 บ้านปากห้วยแคน	62
4.4 สรุป : ชุมชนริมน้ำหลังสร้างเขื่อนปากมูล	75

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 5 เชื้อนปากมูลกับการปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำ	
5.1 เรื่องราวเกี่ยวกับเชื้อที่ชาวบ้านรับรู้	77
5.2 ขบวนการกว้านซื้อที่ดินก่อนสร้างเชื้อ	80
5.3 ระเบิดแก่ง : การทำลายระบบนิเวศน์และ "ชุมชนคนหาปลา" ลุ่มน้ำมูล	81
5.4 จากพรานปลาลุ่มน้ำมูล...สู่กรรมกรสร้างเชื้อ	82
5.5 การเปิด-ปิดน้ำกับวิถีชีวิตชุมชน	84
5.6 การจ่ายค่าชดเชยกับขบวนการต่อรองของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล	87
5.7 การเคลื่อนไหวทางสังคม : การปรับตัวของชุมชน	92
บทที่ 6 การปรับตัวของครัวเรือนหลังสร้างเชื้อ	
6.1 การปรับตัวด้านที่อยู่อาศัย	102
6.2 การปรับตัวด้านการทำมาหากิน	105
6.2.1 การทำมาหากินก่อนและหลังสร้างเชื้อ	106
6.2.2 ทรัพยากรชุมชนกับการทำมาหากินหลังสร้างเชื้อ	124
6.2.3 ทรัพยากรครัวเรือนกับการปรับตัวในการทำมาหากิน	127
6.2.4 การช่วยเหลือเกื้อกูลและความร่วมมือระหว่างครัวเรือนกับการปรับตัว	128
6.3 การเข้าร่วมชุมชนกับการปรับตัวของครัวเรือน	129
6.4 การปรับความสัมพันธ์ทางสังคม	131
บทที่ 7 บทสรุปและข้อเสนอแนะ	
7.1 เชื้อนปากมูลกับการเปลี่ยนแปลงบริบทชุมชน	134
7.2 การปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำ	135
7.3 เงื่อนไขที่ส่งผลต่อการปรับตัว	140
7.4 ข้อเสนอแนะและบทเรียน	142
บรรณานุกรม	145

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความสำคัญของปัญหาในการวิจัย

ผลกระทบของการพัฒนาที่เกิดขึ้นต่อชุมชนและวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น เป็นปรากฏการณ์ที่สังคมไทยเผชิญมาแล้วซ้ำแล้วซ้ำเล่าในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา กรณีเขื่อนปากมูล เป็นรูปธรรมหนึ่งที่สะท้อนถึงผลกระทบโครงการพัฒนาของรัฐต่อชุมชนท้องถิ่น คนชนบทที่ได้รับผลกระทบได้พยายามสะท้อนให้รัฐและสังคมตระหนักถึงวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปหลังมีเขื่อน การเคลื่อนไหวกรณีเขื่อนปากมูลมีประวัติศาสตร์อันยาวนาน กว่า 10 ปีแล้วที่ขบวนการเรียกร้องและต่อรองของชาวบ้านดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง กระทั่งปัจจุบันดูเหมือนจะยังไม่มีทางออกที่สร้างความพึงพอใจแก่ผู้เกี่ยวข้องทั้งกลุ่ม "ผู้สนับสนุน/เห็นด้วย" และกลุ่ม "ผู้คัดค้าน/ไม่เห็นด้วย" กับการสร้างเขื่อน

ในขบวนการเรียกร้องและต่อรองของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบเท่าที่ผ่านมา มิติหนึ่งที่ชาวบ้านพยายามสะท้อนให้รัฐและสังคมตระหนัก คือผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำมาหากิน แต่เดิมชุมชนเหล่านี้เป็นชุมชนประมง แหล่งรายได้หลักของครัวเรือนมาจากการประมง การหาปลาเป็นทั้งวิถีชีวิตและจิตวิญญาณของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม 2540 : 25-32) จากคำบอกเล่าของชาวบ้าน แก่งหินในลำน้ำมูลเป็นที่อยู่อาศัยและที่วางไข่ของปลาซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "วังปลา" การระเบิดแก่งเป็นการทำลายที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติของปลาและลูกปลา นับจากมีการระเบิดแก่งเป็นต้นมา ชาวบ้านไม่สามารถหาปลาได้เหมือนที่เป็นมาในอดีต¹

ข้อเรียกร้องของชาวบ้านประกอบกับกระแสการเคลื่อนไหวของคนกลุ่มต่างๆ ในสังคมซึ่งต้องการให้มีการศึกษาปัญหาที่เกิดขึ้นและหาแนวทางแก้ไขอย่างจริงจัง ส่งผลให้มีการศึกษาผลกระทบการสร้างเขื่อนต่อชุมชนและวิถีชีวิตของคนท้องถิ่น ข้อสรุปของการศึกษาที่ผ่านมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งมิติทางเศรษฐกิจและสังคมยังมีความขัดแย้ง กล่าวคือ งานศึกษาจำนวนหนึ่งสะท้อนว่า การสร้างเขื่อนปากมูลไม่ได้ส่งผลกระทบต่ออาชีพของคนในชุมชน เนื่องจากชุมชนเหล่านี้มีรายได้หลักจากกิจกรรมนอกภาคเกษตร (ศุภชัย ชี้อตรง และคณะ 2543) ในแง่อัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจชุมชน งานศึกษาของ TDRi ชื่อว่า ดัชนีวัดการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจบางตัวในพื้นที่ซึ่งได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนสูงกว่าในพื้นที่อื่นที่อยู่ใกล้เคียง (TDRi 2000 : 11-15) ในทางตรงข้ามงานศึกษาอีกจำนวนหนึ่ง (เดชรัตน์ สุขกำเนิด และคณะ 2542, Sansanee Choowaew 1999 และ Chayan Vaddhanaphuti 2000) สะท้อนว่า ประชากรที่อาศัยในชุมชน

¹ แม่มสมศรี เวียงเกตุ ชาวบ้านวังสะแบงได้ผู้นำกลุ่มคัดค้านเขื่อน อายุ 48 ปี (5 มีนาคม 2543)

ลุ่มน้ำมูลส่วนใหญ่ (ร้อยละ 97.9) ประกอบอาชีพประมง รายได้หลักของครัวเรือนมาจากการหาปลา การสร้างเขื่อนปากมูลทำให้ครัวเรือนสูญเสียรายได้ลงอย่างมาก นอกจากนี้ผลจากการสร้างเขื่อนยังก่อให้เกิดการสูญเสียทางสังคม (social losses) อีกด้วย

จะเห็นได้ว่าการศึกษาที่ผ่านมาให้ความสำคัญกับผลกระทบของการสร้างเขื่อนต่อการดำเนินชีวิตของชาวชนบท มากกว่าการอธิบายการปรับวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านภายใต้สภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งการปรับตัวภายใต้สภาพเงื่อนไขในการดำเนินชีวิตที่หลากหลายนี้ ในแง่หนึ่งสะท้อนศักยภาพของชาวชนบทและชุมชนชนบท ในอีกแง่หนึ่งความรู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นเป็นพื้นฐานที่สำคัญในการกำหนดแนวทางการให้ความช่วยเหลือให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวชนบทและชุมชนท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ

ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว งานวิจัยนี้ต้องการอธิบายว่า เมื่อสภาพลุ่มน้ำมูลเปลี่ยนแปลงไป ชาวบ้านไม่สามารถทำการประมงอันเป็นวิถีชีวิตที่ดำเนินมาตั้งแต่อดีตและเป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือนอีกต่อไป การดำเนินชีวิตมีการปรับเปลี่ยนไปอย่างไร ชาวบ้านปรับตัวต่อผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมธรรมชาติของชุมชนอย่างไร เงื่อนไขใหม่ของการดำเนินชีวิตส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ในครัวเรือนและความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างไร กล่าวอีกนัยหนึ่งการวิจัยนี้ต้องการอธิบายการปรับแบบแผนความสัมพันธ์หรือ "วัฒนธรรมในการดำเนินชีวิต" ของชาวบ้านผู้ซึ่งได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน รวมทั้งเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการปรับตัวของครัวเรือน ทั้งนี้โดยกำหนดวัตถุประสงค์ทางการวิจัย ดังนี้

1.2 วัตถุประสงค์ในการวิจัย

- 1) เพื่อศึกษากระบวนการปรับตัววัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตซึ่งครอบคลุมวิถีการดำเนินชีวิตด้านต่าง ๆ รวมทั้งความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล
- 2) เพื่อวิเคราะห์บริบทชุมชนและเงื่อนไขต่าง ๆ ทั้งสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ สังคมและเศรษฐกิจ และกระบวนการพัฒนาของรัฐ ที่ส่งผลต่อการปรับตัววัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล
- 3) เพื่ออธิบายความสัมพันธ์ของเงื่อนไขต่าง ๆ กับกระบวนการปรับตัวของครัวเรือนชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล

1.3 ระยะเวลาการทำวิจัย

โครงการวิจัยนี้มีระยะเวลาดำเนินงาน 12 เดือน นับตั้งแต่ 22 กันยายน 2543 ถึง 21 กันยายน 2544

1.4 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1) ทำให้เกิดความเข้าใจถึงกระบวนการปรับวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ ทั้งในมิติการทำมาหากิน ความสัมพันธ์ทางสังคม และความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ

2) เข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างผลกระทบที่เกิดขึ้น การปรับวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตและบริบทแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลงสภาพทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนซึ่งมีความผูกพันกับวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน

3) เรียนรู้ถึงความหลากหลายของการปรับวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวบ้านภายใต้บริบทของครัวเรือนและชุมชนที่มีสภาพเงื่อนไขแตกต่างกัน

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1) ผลการศึกษาเป็นข้อมูลสำหรับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาครัฐในการกำหนดแนวทางการแก้ไขปัญหากรณีเขื่อนปากมูล ซึ่งยืดเยื้อมากกว่า 10 ปี ให้สอดคล้องกับกระบวนการปรับตัวและวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน

2) สร้างความเข้าใจและความตระหนักให้รัฐและองค์กรต่าง ๆ ที่สนับสนุนโครงการพัฒนาได้คำนึงถึงผลกระทบของโครงการต่อวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของคนท้องถิ่น ซึ่งเป็นมิติที่มีความสำคัญและมีความเชื่อมโยงกับผลกระทบด้านอื่น ๆ ทั้งสภาพทรัพยากรธรรมชาติและที่อยู่อาศัย เป็นต้น ดังนั้นในการประเมินผลกระทบก่อนดำเนินโครงการต้องให้ความสำคัญกับวิถีชีวิตของคนท้องถิ่น และการกำหนดแนวทางบรรเทาความเดือดร้อนที่เกิดจากผลกระทบต้องคำนึงถึงการปรับวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ซึ่งการศึกษานี้เป็นกรณีตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนถึงกระบวนการปรับตัวของคนท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบ

3) กระตุ้นและให้ข้อมูลแก่สังคม เพื่อสร้างความเข้าใจถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นจากโครงการพัฒนาต่อคนในท้องถิ่นให้มีความรอบคอบขึ้น ไม่ยึดติดกับข้อมูลเฉพาะด้านใดด้านหนึ่งเท่านั้น ความเข้าใจนี้เป็นพื้นฐานสำคัญที่จะนำไปสู่การมีส่วนร่วมของสังคมต่อกระบวนการทำงานของรัฐและต่อกระบวนการพัฒนาประเทศ อันจะก่อให้เกิด "วัฒนธรรมการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม" จากคนทุกส่วนในสังคมต่อไป

บทที่ 2

แนวคิดและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

เนื้อหาบทนี้แบ่งเป็น 3 ส่วน คือ แนวคิดที่ใช้ในการศึกษา ซึ่งประกอบด้วยแนวคิด วัฒนธรรมกับการพัฒนา (culture and development) แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (cultural ecology) และแนวคิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ (new social movement) ส่วนที่สองคืองานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ประกอบด้วยงานศึกษาเกี่ยวกับเขื่อนปากมูล โดยเฉพาะในมิติ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และงานวิจัยเกี่ยวกับการปรับตัวของชาวอีสานต่อการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ ในส่วนสุดท้ายนำเสนอกรอบแนวคิดการวิจัย

2.1 แนวคิดที่ใช้ในการศึกษา ประกอบด้วยแนวคิดหลัก ดังนี้

2.1.1 วัฒนธรรมกับการพัฒนา (Culture and Development)

คำว่า "วัฒนธรรม" ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม(2536) กล่าวว่า มักถูกใช้ในความหมาย 2 ลักษณะ โดยทั่วไปแล้วมักจะเข้าใจว่า "วัฒนธรรม" เป็นเรื่องของศิลปะ วรรณกรรม โบราณสถาน โบราณวัตถุ ประเพณี และพิธีกรรม ของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งในสังคม การให้ความหมายลักษณะนี้ มักเน้นถึงความเก่าแก่ และชื่นชมในสิ่งที่ตั้งมาอันควรอนุรักษ์ไว้ให้คนในรุ่นหลัง ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม เรียกวัฒนธรรมในแนวนี้ว่า "ศิลปวัฒนธรรม" ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่หยุดนิ่ง ไร้ชีวิตและล่องลอย เนื่องจากไม่มีความสัมพันธ์กับกลุ่มคนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมนั้น ๆ ความหมายในอีกลักษณะหนึ่ง "วัฒนธรรม" ไม่ได้ถูกมองอย่างหยุดนิ่ง แต่มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทแวดล้อม และมีมิติที่เชื่อมโยงกับชุมชนที่เป็นเจ้าของและสร้างสรรค์วัฒนธรรมนั้น ในความหมายนี้ ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม เรียกว่า "สังคมวัฒนธรรม"

อานันท์ กาญจนพันธ์ (2528) เรียก "วัฒนธรรม" ในความหมายที่มีนัยยะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตามสภาพเงื่อนไข และมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของมนุษย์และสังคมว่า "ชีวิตวัฒนธรรม" อานันท์ กาญจนพันธ์์ เสนอว่า "วัฒนธรรม" ในลักษณะนี้หมายถึง "องค์รวมของวิถีคิด คุณค่า และอุดมการณ์ของสังคมที่มนุษย์สร้างสรรค์และสะสมขึ้นมา ในความพยายามที่จะแสดงออกถึงจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ และการปรับตัวกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและธรรมชาติภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน" (2528 : 5)

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2537 : 77-83) ให้ความหมายว่า "วัฒนธรรม" คือความคิดหรือระบบคิดของมนุษย์ ซึ่งมีผลต่อการกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ และมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ ความสัมพันธ์ทั้งสามส่วนนี้มีความเชื่อมโยง

และมีอิทธิพลต่อกัน วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์คิดค้นขึ้นมา และในขณะเดียวกันก็มีอิทธิพลต่อการกำหนดแบบแผนการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในด้านต่างๆ อันได้แก่ วิถีชีวิตด้านเศรษฐกิจและการใช้ทรัพยากร ด้านการเมืองการปกครอง ศาสนาและความเชื่อ การศึกษา สุขภาพอนามัย ศิลปะและประเพณี รวมทั้งการจัดระบบครอบครัวและเครือญาติ องค์ประกอบทั้งหมดนี้มีการปรับเปลี่ยนและมีอิทธิพลต่อกันในลักษณะสัมพันธ์ภาพสองทาง หรือที่เรียกว่า ความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธี (dialectic)

ในขณะที่ฉลาดชาย รมิตานนท์ ให้ความสำคัญกับมิติความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และอำนาจเหนือธรรมชาติ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2528 : 6-9) มองว่า วัฒนธรรมมีขอบเขตครอบคลุมถึงระบบคุณค่า อุดมการณ์ และอำนาจ อานันท์ กาญจนพันธุ์ เสนอว่า วัฒนธรรมในฐานะองค์รวมประกอบด้วย 3 ระบบที่มีความสัมพันธ์กัน คือ 1) ระบบคุณค่า ซึ่งหมายถึงศีลธรรมของส่วนรวมและจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ ระบบคุณค่านี้อปรากฏในรูปศาสนาและความเชื่อ 2) ระบบภูมิปัญญา ได้แก่ วิธีคิดของสังคม ซึ่งครอบคลุมการจัดการความสัมพันธ์ทางสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งปรากฏในแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคม และแบบแผนการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลง ผลิดใหม่ และถ่ายทอดผ่านองค์กรทางสังคมในท้องถิ่น 3) ระบบอุดมการณ์อำนาจ หมายถึง สิทธิและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ซึ่งสิทธินี้จะเสริมสร้างอำนาจและความมั่นใจให้กับชุมชนท้องถิ่น ในทัศนะของอานันท์ กาญจนพันธุ์ วัฒนธรรมเป็นทั้งวิถีคิดในการศึกษาเพื่อหาความรู้ความเข้าใจ และวิถีคิดในการปฏิบัติการทางสังคม นั่นคือ การพัฒนา

กล่าวโดยสรุปแล้ว "วัฒนธรรม" มีความหมายและขอบเขตครอบคลุมประเด็นหลักอย่างน้อย 4 ประการ ประการที่ 1 "วัฒนธรรม" เป็นเรื่องของแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์และความสัมพันธ์ที่มนุษย์มีกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติและเหนือธรรมชาติ ในความหมายนี้ "วัฒนธรรม" ครอบคลุมวิถีการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในแทบทุกด้าน รวมไปถึงระบบคุณค่าและอุดมการณ์ที่ส่งผลต่อลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อม และความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบต่าง ๆ ประการที่ 2 "วัฒนธรรม" ไม่ใช่สิ่งที่หยุดนิ่ง แต่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง และผลิตใหม่เพื่อปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของบริบทแวดล้อม นอกจากนี้ยังมีการเรียนรู้ และถ่ายทอดทั้งภายในและระหว่างชุมชน และจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ประการที่ 3 จากความหมายและคุณสมบัติสองประการแรก ทำให้ "วัฒนธรรม" มีความหลากหลายและซับซ้อนแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชนแต่ละสังคม ประการที่ 4 "วัฒนธรรม" มีมิติของวิถีคิด "แบบองค์รวม"

ที่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชื่อมโยงและส่งผลกระทบต่อที่สืบเนื่องกันระหว่างมนุษย์ สภาพธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และอำนาจเหนือธรรมชาติ

นอกจากการให้ความหมาย "วัฒนธรรม" แล้ว อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2528 : 22-32) ซึ่งชี้ให้เห็นว่าเมื่อพูดถึง "วัฒนธรรมกับการพัฒนา" มักจะมีข้อถกเถียงในสองแนวทางที่ตรงกันข้าม แนวหนึ่งคือ การพัฒนากระแสหลัก (ในสังคมไทย รัฐเป็นพลังที่สำคัญที่สุดในการผลักดันการพัฒนาแนวนี้) ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความเป็นสากลแบบไร้พรมแดน บัณฑิตชนนิยม เสรีนิยมและบริโภคนิยม การพัฒนากระแสหลักไม่ได้คำนึงถึงมิติทางวัฒนธรรม เนื่องจากให้ความสำคัญกับสังคมภายนอก โดยละเลยภูมิปัญญา ศักยภาพและความหลากหลายของท้องถิ่น อีกแนวทางหนึ่งเป็นการพัฒนาที่อยู่บนพื้นฐานของ "วัฒนธรรมท้องถิ่น" เน้นการพึ่งตนเอง การเกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และความกลมเกลียวในชุมชน อานันท์ กาญจนพันธุ์ มองว่าในสังคมไทย แนวการพัฒนาทั้งสองกระแสอยู่ในสถานการณ์ที่เผชิญหน้ากันตลอดมา

การพัฒนาระแสหลักดังกล่าวได้ก่อให้เกิดผลกระทบที่ไม่พึงปรารถนาในสังคมไทย 3 ลักษณะ คือ 1) การพัฒนาที่ไม่สมดุลย์ สร้างความเหลื่อมล้ำ การเอาเปรียบและการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างส่วนต่าง ๆ หรือคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม เช่น เขตเมืองกับชนบท ภาคอุตสาหกรรมกับเกษตรกรรม ซึ่งได้ก่อให้เกิดปัญหาแก่ชุมชนท้องถิ่น เช่น การสูญเสียที่ดินทำกิน หนี้สินและความยากจน การอพยพแรงงาน เป็นต้น 2) สภาวะไร้อำนาจการตัดสินใจของชุมชน ชุมชนขาดอำนาจในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การศึกษา การปกครอง การพัฒนา เป็นกระบวนการที่รัฐแทรกแซงและดึงอำนาจการตัดสินใจไปจากชุมชน ชุมชนไม่สนใจเข้าร่วมในการพัฒนาของรัฐ และในที่สุดชุมชนและชาวบ้านกลายเป็นกลุ่มชายขอบของการพัฒนา (marginalization) 3) สภาวะวิกฤติทางวัฒนธรรม คือ การมีวิถีชีวิตที่ต้งบนผลประโยชน์ของตนเองโดยขาดความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ต่อชุมชนและสังคม ไม่คำนึงถึงศักดิ์ศรีและคุณค่าของความเป็นมนุษย์และสิทธิชุมชน อันเป็นความหมายพื้นฐานของวัฒนธรรม (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2528 : 22-25)

2.1.2 นิเวศน์วัฒนธรรม (Cultural Ecology)

นิเวศน์วิทยาวัฒนธรรมเป็นแนวคิดทางมานุษยวิทยาแนวหนึ่งที่สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม ภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม งามพิศ สัตย์สงวน (2543 : 66) ชี้ว่าแนวคิดนิเวศน์วิทยาวัฒนธรรมพัฒนามาจากแนวคิดของนักมานุษยวิทยาอเมริกันคือ จูเลียน สตวอด (Julian Steward) และ เลสลีย์ ไวท์ (Leslie White) ซึ่งต่างมองวัฒนธรรมว่าเป็นการปรับตัวต่อปัญหาเบื้องต้นเกี่ยวกับการดิ้นรนเพื่อมีชีวิตอยู่และการผลิต แม้ว่านักคิดทั้งสองมีกรอบความสนใจเหมือนกัน แต่ประเด็นความสนใจเฉพาะที่นักคิดแต่ละท่านให้ความสนใจมีความแตกต่างกัน

กล่าวคือ ในขณะที่ไวท์สนใจวิวัฒนาการทั่วไปของวัฒนธรรม ทำให้เขาเสนอแนวคิดเกี่ยวกับพัฒนาการของวัฒนธรรมกับการเปลี่ยนแปลงประสิทธิภาพของการใช้พลังงาน สวดกลับมองวัฒนธรรมเป็นระบบพื้นฐานที่ตอบสนองการปรับตัวต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่เฉพาะสังคม การอธิบายขั้นตอนพัฒนาการทางวัฒนธรรมจึงพิจารณาจากความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ระดับของเทคโนโลยี และแบบแผนการทำงานในสังคมนั้น ๆ

ยศ สันตสมบัติ (2537 : 34-35) เสนอว่า แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมมองสังคมในลักษณะเป็นพลวัตรหรือเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมีพื้นฐานสำคัญซึ่งเป็นเงื่อนไขหลักกำหนดกระบวนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของสังคมวัฒนธรรม คือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อมธรรมชาติ การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรมจึงควรให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ (1) ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับเทคโนโลยีการผลิต ซึ่งเป็นตัวกำหนดสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม (2) ความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีกับพฤติกรรมของมนุษย์ และ (3) ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีต่อวัฒนธรรม

ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ (2532 : 27-31 อ้างใน มานะ นาคำ 2543 : 14-15) ประมวลสาระสำคัญในแนวทางการศึกษาวัฒนธรรมของสวด ดังนี้

- 1) เป็นการพิจารณาการเปลี่ยนแปลงรูปแบบวัฒนธรรมในท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งอาจจะอยู่ในสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกัน
- 2) พยายามหากฎเกณฑ์อธิบายปัจจัยและกระบวนการเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่ซับซ้อนขึ้น ในแง่ที่ประกอบด้วยปัจจัยหลาย ๆ ปัจจัย
- 3) การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมธรรมชาติหรือปริมาณทรัพยากรหรือการเปลี่ยนแปลงระดับเทคโนโลยีการหาอาหาร จะมีผลกระทบต่อการกระจายตัว ความหนาแน่น และจำนวนประชากรและวัฒนธรรมในที่สุด
- 4) การเปลี่ยนแปลงอาจเกิดจากภายในก็ได้ เช่น ทรัพยากรหมดไปต้องค้นคิดเทคโนโลยีใหม่ที่จะใช้ทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพดีขึ้น หรือการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นได้ด้วยอิทธิพลจากภายนอกคือ การติดต่อกับวัฒนธรรมอื่นและรับเทคโนโลยีใหม่เข้ามา เป็นต้น
- 5) ในสังคมที่มีระดับเทคโนโลยีต่ำ สภาพแวดล้อมธรรมชาติจะมีอิทธิพลในการกำหนดรูปแบบวัฒนธรรมมากกว่าในสังคมที่มีระดับเทคโนโลยีสูง อีกนัยหนึ่งคือ สภาพแวดล้อมธรรมชาติจะมีอิทธิพลน้อย เพราะวัฒนธรรมไม่ว่าจะเป็นเทคโนโลยีหรือการรวมกลุ่มทางสังคมจะมีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมธรรมชาติ

สุรียา สมุทคุปต์ และคนอื่นๆ (2534 : 16) กล่าวถึงแนวการวิเคราะห์เชิงนิเวศน์ วิทยาว่ามุ่งความสนใจที่วิธีการปรับตัว (Adaptive Strategy) ของมนุษย์ที่อยู่ในสิ่งแวดล้อม เฉพาะอย่างหนึ่ง เช่น ภูมิอากาศ ป่าไม้ ดิน โดยดูว่ามีวิธีการอย่างไรในการปรับตัวเพื่อมีชีวิตอยู่รอดได้ ทั้งนี้ความหมายทรัพยากรหรือสิ่งแวดล้อมในระบบนิเวศน์นั้นไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติแต่หมายรวมถึงสิ่งแวดล้อมที่เป็นผลผลิตของมนุษย์ และสิ่งที่ไม่มีชีวิตอีกด้วย

ลูเชียน แสงส์ (2527) วิเคราะห์ระดับเทคโนโลยีการผลิตข้าวที่มีผลต่อการปรับตัว ทางสังคมวัฒนธรรมของชุมชนบางชั้นในภาคกลางของประเทศไทย โดยชี้ให้เห็นว่าเมื่อสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปการผลิต(ทำนา)ของชุมชนบางชั้นจะมากขึ้นหรือได้ผลผลิตอย่างไร ขึ้นกับการจัดระเบียบทางสังคม และเทคโนโลยีการผลิตของกลุ่มคนที่เป็นแรงงานในชุมชนนั้น ขณะเดียวกันเทคโนโลยีการผลิตก็ถูกพัฒนาขึ้นตามเงื่อนไขทางสังคม กล่าวคือ ลักษณะสภาพพื้นที่เพาะปลูกกำหนดเทคนิควิธีการเพาะปลูก และระดับความรู้เพิ่มขึ้นจากการติดต่อกับสังคมภายนอกทำให้เทคนิควิธีการเพาะปลูกพัฒนาก้าวหน้าขึ้น ส่วนสภาพพื้นที่เพาะปลูกมีการเปลี่ยนแปลงจากเงื่อนไขภายนอกด้วย เช่น การสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ เป็นต้น เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิต ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างผู้คนในชุมชนและความสัมพันธ์กับคนภายนอกชุมชนก็เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย เช่น การกู้ยืมเงินแบบมีดอกเบี้ย การจ้างแรงงานแทนการแลกเปลี่ยนแรงงาน เป็นต้น เป็นสภาพการณ์ใหม่ที่ทำให้ต้องมีการเพาะปลูกข้าวมากขึ้นและเปลี่ยนไปสู่การทำนาดำแทนนาหว่าน ผู้ไม่สามารถปรับตัวได้ทันกลายเป็นผู้เสียเปรียบ เป็นหนี้สิน ถูกยึดที่ดินทำกินกลายเป็นผู้เช่าที่ดินหรือแรงงานรับจ้าง

อุไรวรรณ ต้นกิมหยง (2528) ศึกษาองค์กรเหมืองฝายในฐานะพื้นฐานสำคัญของโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน และชี้ให้เห็นว่าความสำเร็จในการจัดการน้ำและการใช้น้ำในระบบนิเวศน์ของชุมชนขึ้นอยู่กับยุทธศาสตร์การปรับตัวของชุมชน จากความจำเป็นที่ต้องอาศัยน้ำจากแม่น้ำมาทำการเพาะปลูก ชุมชนในพื้นที่ราบกับชุมชนบนภูเขาในภาคเหนือของประเทศไทยล้วนมีการสร้างระบบชลประทานเหมืองฝายของชุมชน ลักษณะการไหลของน้ำ(ความแรง เร็วและระดับน้ำที่แตกต่างกัน) ทำให้เทคโนโลยีการสร้างเหมืองฝาย การดูแลและควบคุมระบบน้ำที่จะนำไปสู่ไร่นาในเขตเหมืองฝายของชุมชนพื้นราบซับซ้อนกว่าเหมืองฝายของชุมชนบนภูเขา ความสัมพันธ์ภายในองค์กรผู้ใช้น้ำจึงซับซ้อน มีสถานภาพที่แตกต่างกันและกฎเกณฑ์การดำเนินงานมากกว่าด้วย นอกจากนี้ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกคือการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ และมีองค์กรกับระบบงานของรัฐบาลกลางเข้ามาเกี่ยวข้องในการดำเนินงานขององค์กรเหมืองฝายในชุมชน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว กลุ่มที่ไม่สามารถปรับตัวได้จะสลายกลุ่มไป ขณะที่

บางกลุ่มได้มีการสนับสนุนจากองค์กรและระบบงานของรัฐทำให้สามารถปรับตัวและดำเนินงานอย่างเหมาะสมยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม งานศึกษาในแนววินเวศนิวิทยาวัฒนธรรมมักถูกวิจารณ์ว่าละเลยมิติที่สัมพันธ์กับเศรษฐกิจ การเมืองระดับกว้างและซับซ้อนกว่าระดับชุมชน และละเลยมิติความขัดแย้งทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับรัฐ ทำให้ต้องมีการเสริมแนวคิดอื่นในงานศึกษาแต่ละงานด้วย

2.1.3 ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ (New Social Movement)

ในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา มีขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องของประชาชนเกิดขึ้นมากมายทั้งในประเทศที่ซีกโลกตะวันตกซึ่งเป็นประเทศอุตสาหกรรมก้าวหน้า และประเทศในซีกโลกตะวันออก เช่น ขบวนการเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ขบวนการเพื่อสิทธิสตรี ขบวนการต่อต้านการสะสมอาวุธสงคราม และขบวนการสันติภาพ เป็นต้น มีการตั้งข้อสังเกตจากนักวิชาการว่าขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้มีความแตกต่างไปจากขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในอดีตที่ผ่านมาหลายประการ ดังที่ ไชยวัฒน์ เจริญสินโอฬาร (2542 : 64) วิเคราะห์ความแตกต่างไว้ดังนี้

- ประการที่ 1 ขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้ไม่ได้อยู่บนพื้นฐานของชนชั้นเพียงอย่างเดียว
- ประการที่ 2 ประเด็นการเรียกร้องไม่ใช่เรื่องเดิม ๆ ที่เป็นผลประโยชน์เฉพาะของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง แต่เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับคนจำนวนมาก จากหลายกลุ่มหลายชนชั้น
- ประการที่ 3 ผู้เรียกร้องมีส่วนร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวด้วยตัวเอง ไม่ใช่การเรียกร้องผ่านกลไกของรัฐหรือกลไกทางการเมือง เนื่องจากไม่เชื่อมั่น ไม่ศรัทธาความเป็นตัวแทนของพรรคการเมือง และความจริงจังของรัฐ
- ประการที่ 4 เป้าหมายของการเรียกร้องต้องการสร้าง "กติกาหรือกฎเกณฑ์ชุดใหม่ในการดำรงชีวิต" ไม่ใช่การช่วงชิงอำนาจจากรัฐ ดังเช่น ขบวนการเคลื่อนไหวที่เป็นมาในอดีต

การปรากฏตัวของขบวนการเหล่านี้ทำให้มีการถกเถียงเกี่ยวกับแนวคิดที่ใช้เป็นกรอบในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น แนวคิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม รูปแบบใหม่ (New Social Movement) เป็นคำอธิบายชุดหนึ่งซึ่งมีการกล่าวถึงกันมาในแวดวงวิชาการในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฟาร์ (2542) กล่าวว่า แนวคิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ อธิบายการเกิดขึ้นของขบวนการเรียกร้องและการเคลื่อนไหวของประชาชนไว้ว่า :

เป็นการโต้ตอบกับปัญหาและความขัดแย้งชนิดใหม่ที่เกิดขึ้นในสังคม เป็นความขัดแย้งที่วางอยู่บนพื้นฐานที่หลากหลายกว่าเรื่องชนชั้นและอุดมการณ์ทางการเมืองอย่างในอดีต แต่รวมเอาเรื่องของเพศ (gender ไม่ใช่ sex) เชื้อชาติ (race ไม่ใช่ ethnic) ศาสนา (religion) และวัฒนธรรมเข้าไปด้วย ทำให้ความขัดแย้งชุดใหม่มีความยุ่งยากและซับซ้อนเกินกว่าที่ สถาบันหลักทางการเมืองและสังคมที่ดำรงอยู่จะสามารถแก้ปัญหาความขัดแย้งเหล่านี้ได้ จึงต้องหารูปแบบการเคลื่อนไหวเรียกร้องเพื่อปะทะกับปัญหาความขัดแย้งเหล่านี้ด้วยตัวเอง (2542 : 64)

ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2543 : 54-56) ให้คำจำกัดความของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (Social Movement) ว่า "เป็นเรื่องของการรวมกลุ่มเพื่อกระทำการรวมหมู่ (collective action)" (2543 : 54) ซึ่งการกระทำรวมหมู่มีเป้าหมายแตกต่างกันไป เช่น 1) พุทธิกรรมตั้งรับเมื่อถูกโจมตี 2) การกระทำรวมหมู่เพื่อปรับเปลี่ยนหรือกำหนดนโยบายของรัฐ และ 3) การกระทำรวมหมู่ที่จงใจเปลี่ยนแปลงสัมพันธภาพทางอำนาจหลัก ๆ ของสังคม นักวิชาการบางท่าน (Touraine อ้างใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร 2543) เสนอว่าเฉพาะการกระทำรวมหมู่ประเภทสามเท่านั้นถือเป็นขบวนการทางสังคม ส่วนนักวิชาการท่านอื่น (Bennet อ้างใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร 2543) เสนอว่าการกระทำรวมหมู่ประเภทที่หนึ่งและสองนับเป็นขบวนการทางสังคมด้วยเช่นกัน เพราะอาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสังคมระดับกว้างได้เช่นกัน

สำหรับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ (เช่น ขบวนการสิ่งแวดล้อม ขบวนการสิทธิสตรี ขบวนการต่อต้านวรรณะในอินเดีย) มีนักวิชาการให้ทัศนะไว้ว่า ขบวนการเหล่านี้ นับเป็นขบวนการทางสังคม ในความหมายที่ว่า "มีการจัดองค์กรโครงสร้าง และอุดมการณ์ทั่วไปในแนวกว้าง ที่มุ่งจะไปเปลี่ยนสังคม" (Gail Omvedt อ้างใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2543 : 55) มีการตั้งข้อสังเกตว่า นักวิชาการรุ่นหลังให้ความสนใจต่อการวิเคราะห์ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมจากมุมมองของผู้ร่วมขบวนการว่ามีจุดมุ่งหมายอย่างไร? มีอุดมการณ์หรือไม่? อย่างไร? ถูกเอาเปรียบอย่างไร? และมีวิธีการในการเคลื่อนไหวเรียกร้องอย่างไร? แนวทางการศึกษาลักษณะนี้แตกต่างไปจากงานศึกษาก่อนหน้านี้ซึ่งวิเคราะห์ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมภายใต้กรอบของทฤษฎีมาร์คซิส ซึ่งเป็นขบวนการที่มีพื้นฐานจากชนชั้น (เช่น สหภาพแรงงาน) และเน้นความสำคัญของจิตสำนึก และอุดมการณ์ต่อสู้ทางชนชั้น ซึ่งกรอบการวิเคราะห์ดังกล่าวไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ของขบวนการทางสังคมบางลักษณะที่เกิดขึ้นในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุโรปและสหรัฐอเมริกาตั้งแต่ราว ๆ ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา (ผาสุก พงษ์ไพจิตร 2543 : 56)

ที่ยุโรปตะวันตกนักทฤษฎี (ผาสูก พงษ์ไพจิตร 2543 : 60-62 อ้างถึง Tourain และ Habermas) อธิบายว่า ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมสมัยใหม่เชื่อมโยงกับความล้มเหลวของระบบประชาธิปไตย อีกนัยหนึ่งคือความไม่ศรัทธาในระบบการปกครองที่เป็นอยู่ ซึ่งตกอยู่ภายใต้อำนาจการควบคุมของรัฐและพลังของตลาด จนไม่มีพื้นที่ให้กับประชาชนที่จะมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ไม่มีหลักประกันความเสมอภาคและเสรีภาพของปัจเจกบุคคล โครงสร้างของรัฐและเศรษฐกิจตลาดครอบงำและคุกคามชีวิตของปัจเจกชนทั้งชีวิตส่วนตัวและส่วนที่เป็นสาธารณะ (private and public life) ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่เป็นปฏิบัติการโต้กลับเพื่อปกป้องตนเองของปัจเจกชน ทั้ง Tourain และ Habermas เชื่อว่า "บทบาทหลักของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมคือการทำให้ผู้คนที่มีความตื่นตัวเรื่องเสรีภาพของพวกเขาเข้าร่วมขบวนการเพื่อต่อต้านการตกเป็นเหยื่อ หรือถูกครอบครองโดยอำนาจรัฐหรืออำนาจของตลาด" (ผาสูก พงษ์ไพจิตร 2543 : 62) ในทัศนะของ Tourain การเคลื่อนไหวทางสังคมเป็น "วิถีทางเดียวที่ปัจเจกบุคคลจะฟื้นฟูเสรีภาพของพวกเขาขึ้นมาได้" (ผาสูก พงษ์ไพจิตร 2543 : 62)

ในทำนองเดียวกัน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542 : 117-123) เสนอว่า ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่ หรือการเมืองแบบใหม่ ไม่สนใจทั้งรัฐประชาชาติและพรรคการเมือง แต่พยายามสร้าง "อำนาจแบบใหม่" ที่มีได้ผูกขาดหรือกระจุกตัวอยู่ที่ใดที่หนึ่ง (เช่น รัฐและพรรคการเมือง) แต่เป็นอำนาจที่กระจายอยู่ทั่วไปในสังคม นอกจากนี้การเมืองแบบใหม่มิได้ให้ความสำคัญกับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและความมั่นคงของชาติ แต่ให้ความสำคัญในประเด็นที่มีความหลากหลาย เช่น เรื่องเสรีภาพ เรื่องคุณภาพชีวิต เรื่องสิ่งแวดล้อม ภายใต้บริบทที่กว้างไกลกว่ารัฐประชาชาติ ดังนั้น การเมืองแบบใหม่ ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่จึงมีโลกทัศน์ในระดับโลก (the global perspective) แต่เคลื่อนไหวในระดับท้องถิ่นหรือระดับย่อย (local/micro spaces) เป้าหมายของขบวนการมิใช่เพียงแต่การประท้วงหรือต่อต้านเพื่อช่วงชิงอำนาจรัฐเท่านั้น แต่เป็นการช่วงชิงการนำในการให้ความหมายชุดใหม่กับสิ่งที่เรียกร่องหรือต่อสู้เคลื่อนไหว โดยให้ความสำคัญกับความแตกต่างและหลากหลายของเอกลักษณ์ต่าง ๆ เช่น เชื้อชาติ (race) ชาติพันธุ์ (ethnicity) เพศ (gender) และศาสนา เป็นต้น นักวิชาการ เสนอว่า ขบวนการสร้างความตื่นตัวเพื่อสร้างเอกลักษณ์ที่ปลอดจากการครอบงำของรัฐและระบบตลาดนี้ขัดแย้งกับกรอบประเพณีที่ถือปฏิบัติกันมาแต่เดิม รวมทั้งระบบคุณค่าที่เป็นบรรทัดฐานของสังคม (ผาสูก พงษ์ไพจิตร 2543 : 62)

ผาสูก พงษ์ไพจิตร (2543 : 56-58) อภิปรายว่า ในสหรัฐอเมริกา นักทฤษฎีให้ความสนใจกับการวิเคราะห์ "ยุทธศาสตร์ของขบวนการ" มากกว่าการทำความเข้าใจการก่อตัวและประวัติความเป็นมาของขบวนการดังเช่นนักทฤษฎียุโรปให้ความสนใจ ทฤษฎี resource mobilization ถูกนำมาใช้ในสหรัฐอเมริกาเพื่อทำความเข้าใจว่าเหตุใดบางขบวนการเคลื่อนไหวจึง

ประสบผลสำเร็จ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบายรัฐเพื่อสนับสนุนข้อเรียกร้องได้ แต่บางขบวนการไม่ประสบความสำเร็จ ทฤษฎี resource mobilization อธิบายว่าความสำเร็จของขบวนการขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญคือ ทรัพยากรที่จะนำมาใช้ได้ และความสามารถในการสร้างเครือข่ายกับขบวนการอื่นเพื่อช่วยกันรณรงค์ ทรัพยากรที่นำมาใช้ในขบวนการเคลื่อนไหวอาจได้จากการจูงใจให้มีผู้เข้าร่วมช่วยกันอุดหนุนค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้น ในแง่ปัจเจกชนเข้าร่วมขบวนการ เพราะได้รู้ตรงว่าจะได้ประโยชน์จึงร่วมลงทุนในด้านต่าง ๆ จะเห็นได้ว่าการวิเคราะห์แนวโน้มมุ่งไปที่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการเปลี่ยนแปลงนโยบายรัฐมากกว่าการสร้างพรรคสังคมนิยมใหม่ที่มุ่งลดทอนการผูกครอบงำโดยรัฐและตลาด และขณะเดียวกันก็สร้างความเป็นไท และให้ความสำคัญกับความแตกต่างหลากหลายของเอกลักษณ์ต่าง ๆ ในสังคม

การวิเคราะห์เพื่อทำความเข้าใจขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมนิยมรูปแบบใหม่ในประเทศ “โลกที่สาม” รวมทั้งประเทศไทย โดยใช้กรอบแนวคิดและทฤษฎีขบวนการทางสังคมที่กล่าวมาแล้ว ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2543) และ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542) เสนอว่าควรคำนึงถึงความแตกต่างของบริบททางสังคมและเศรษฐกิจ กล่าวคือ

ทฤษฎีตะวันตก พัฒนามาจากสังคมอุตสาหกรรมก้าวหน้าซึ่งขบวนการทางสังคมเกิดจากความไม่พอใจต่อคุณภาพชีวิตที่ตกต่ำ ดังนั้นจุดเน้นจึงอยู่ที่คุณภาพชีวิตมากกว่าเรื่องการทำมาหากินของคนระดับล่าง ซึ่งเกี่ยวกับความอยู่รอดหรือความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น เช่น การตัดไม้ทำลายป่า การสร้างเขื่อน สิทธิเรื่องการทำมาหากิน เป็นต้น ในประเทศ “โลกที่สาม” ผู้เข้าร่วมขบวนการคือประชาชนระดับล่าง เช่น คนยากจน ชาวนาชาวไร่ กลุ่มชายขอบ และผู้ด้อยโอกาส ไม่ใช่ชนชั้นกลางเช่นในสังคมตะวันตก ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2543 : 75) ตั้งข้อสังเกตว่าชนชั้นกลางของไทยยังมีความหวังว่าการปกครองระบบประชาธิปไตยจะนำสังคมไปสู่ความเสมอภาค มีความยุติธรรม และลดทอนอำนาจรัฐลงได้

นอกจากนี้ทั้ง ผาสุก และ ไชยรัตน์ เสนอว่า ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมหลายขบวนการในประเทศ “โลกที่สาม” ทั้งในลาตินอเมริกา อินเดีย รวมทั้งประเทศไทยช่วงหลังทศวรรษ 1970 มีฐานอยู่ที่ชุมชน [ไม่ใช่ชนชั้น] เช่น ขบวนการเกี่ยวกับทางเลือกการพัฒนา ซึ่งมุ่งหวังการสร้างแนวทางการพัฒนาและการจัดองค์กรการผลิตของสังคมให้แตกต่างจากรัฐ ในขณะที่เดียวกับขบวนการชนกลุ่มน้อยให้ความสำคัญกับระบบคิดระบบค่านิยมของชุมชนที่แตกต่างไปจากสังคมโดยรวม และต่อสู้เพื่อให้เป็นที่ยอมรับและเกิดผลในทางปฏิบัติ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร 2543 : 77)

ความแตกต่างที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ กรณี “โลกที่สาม” ปัญหามีความซับซ้อนมากขึ้น เพราะถูกครอบงำใน 2 ระดับ คือการครอบงำของอำนาจรัฐและพลังตลาดซึ่งเป็นปัญหาของทุกสังคมในโลก ประเทศ “โลกที่สาม” มีการครอบงำโดยสังคมตะวันตกในลักษณะ

ต่างๆ เช่น บริษัทข้ามชาติ องค์กรระหว่างประเทศ เป็นต้น การตกเป็นเบี้ยล่างที่เกิดจากอำนาจของโลกตะวันตก ทวีความซับซ้อนให้กับสถานการณ์ใน "โลกที่สาม" (ผาสุก พงษ์ไพจิตร 2543 : 73)

แนวคิดหลัก 3 แนวคิดข้างต้นใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์เพื่อทำความเข้าใจ ผลกระทบ การปรับตัว และการโต้กลับของชาวชนบทผู้ได้รับผลจากการพัฒนากระแสหลักของรัฐ ที่ให้ความสำคัญกับความทันสมัย (modernization) โดยละเลยวิถีชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น

2.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.2.1 การศึกษากรณีเขื่อนปากมูล : มิติทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

การศึกษาผลกระทบเขื่อนปากมูลต่อสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนท้องถิ่นและวิถีชีวิตของชาวชนบท ยังมีความขัดแย้ง ผลการศึกษาจำนวนหนึ่งชี้ว่าเขื่อนปากมูลไม่ได้ส่งผลกระทบด้านลบต่อผู้อาศัยในชุมชนที่ได้รับผลกระทบในทางตรงข้าม การศึกษาอีกกลุ่มหนึ่งสะท้อนว่าหลังการสร้างเขื่อนปากมูลรายได้หลักของชุมชนที่มาจากการประมงลดลงอย่างมาก เนื่องจากระบบนิเวศน้ำมูลถูกทำลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แก่งหินธรรมชาติ และป่าบุงป่าทาม ริมน้ำมูลอันเป็นแหล่งอาศัยของปลา ปริมาณปลาในลำน้ำมูลจึงลดลง นอกจากนี้เขื่อนยังก่อให้เกิดผลกระทบด้านสังคมและวัฒนธรรม เนื่องจากการอพยพไปทำงานนอกชุมชน ทำให้ความสัมพันธ์ในครอบครัวเหินห่าง และมีการพึ่งพิงเพื่อนมากขึ้น

การศึกษาของ TDRI (TDRI 2000) ซึ่งวิเคราะห์อัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อน โดยใช้ข้อมูล กชช 2 ค ระหว่างปี 2535-2539 พบว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในพื้นที่ 11 หมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูลบ่งชี้ผลด้านบวกต่อวิถีการดำเนินชีวิตของผู้ที่อาศัยในพื้นที่ได้รับผลกระทบ กล่าวคือ อัตราค่าจ้างแรงงานเพิ่มจาก 59.55 บาท/วัน ในปี 2535 เป็น 92.22 บาท ในปี 2539 รายได้ครัวเรือนเพิ่มขึ้นร้อยละ 44 จากปี 2535-2539 กล่าวคือเพิ่มจาก 6,697 เป็น 9,663 บาท นอกจากมีรายได้แล้วการศึกษาดังกล่าวยังชี้ว่าดัชนีบางตัวบ่งชี้ถึงการมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นด้วย กล่าวคือ ครัวเรือนที่มีน้ำดื่มที่สะอาด ในปี 2535 มีเพียงร้อยละ 19 ของครัวเรือนทั้งหมด ในปี 2539 สัดส่วนของครัวเรือนดังกล่าวเพิ่มขึ้น 4 เท่า ในทำนองเดียวกันวัสดุที่ใช้ก่อสร้างบ้านมีคุณภาพดีขึ้นด้วย ในปี 2535 มีบ้านเรือนที่ใช้จากมูลหูลงคา 60 หลัง ในปี 2539 บ้านเรือนลักษณะดังกล่าวลดลงเหลือเพียง 7 หลัง ในขณะที่บ้านเรือนที่มูลหูลงคาด้วยสังกะสีเพิ่มขึ้นจาก 1,031 หลังคา ในปี 2539 เป็น 1,175 หลังคา ในปี 2539 การศึกษานี้ถูกตั้งข้อสังเกตในเชิงความน่าเชื่อถือของข้อมูลที่ใช้ในการวิเคราะห์

งานของศุภชัย ชื่อตรง และคณะ (2543) ซึ่งเก็บข้อมูลโดยการสำรวจภาคสนาม (survey) อย่างต่อเนื่องระหว่างปี 2537-2542 เพื่อประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยจากโครงการเขื่อนปากมูล เสนอว่า ราย

ได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีลดลงจาก 62,665 บาท ในปี 2537 เป็น 46,089 บาท ในปี 2542 ในแง่รายได้จากการประมงงานศึกษานี้สรุปว่า การประมงไม่ใช่ว่าแหล่งรายได้หลักของครัวเรือนในชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน รายได้ส่วนใหญ่ของครัวเรือนมาจากนอกภาคเกษตร ซึ่งมีสัดส่วนสูงถึง 66.33% ในปี 2537 และเพิ่มขึ้นเป็น 70.15% ในปี 2541 ส่วนรายได้ด้านการประมงนั้นมีสัดส่วนเพียง 21.42% ในปี 2537 และลงเหลือเพียง 6.06% ในปี 2542¹ ในด้านปัจจัยที่ส่งผลต่อคุณภาพชีวิต ระบบสาธารณูปโภค ได้แก่ ไฟฟ้า ประปา และการคมนาคม มีสภาพดีกว่าก่อนการสร้างเขื่อน และสภาพบ้านเรือนมีความมั่นคงถาวร และมีความทันสมัยขึ้น กล่าวคือ ก่อนการสร้างเขื่อนบ้านส่วนใหญ่เป็นบ้านไม้ชั้นเดียวได้ถูกสูง พื้นดิน หลังสร้างเขื่อน ส่วนใหญ่เป็นบ้านตึกหรือไม้สองชั้น พื้นซีเมนต์ ใช้กระเบื้องทำหลังคา การใช้สังกะสีหรือหญ้าแฝกแทนไม่มีเลย

นอกจากนี้งานดังกล่าวยังได้เปรียบเทียบสภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและทัศนคติของประชากรกลุ่มควบคุม และกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ทั้งกรณีที่ดินทำกินถูกน้ำท่วม และบ้านเรือนถูกน้ำท่วมหรือได้รับผลกระทบจากการก่อสร้าง ซึ่งผลการศึกษาในช่วง 3 ปี คือ 2540-2542 สรุปได้ว่า "ราษฎรที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล ทั้ง 2 กลุ่ม [ผลกระทบที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย] มีรายได้และทรัพย์สินประเภทสังหาริมทรัพย์ และอสังหาริมทรัพย์มากกว่าราษฎรกลุ่มที่ไม่ได้รับผลกระทบ ในด้านทัศนคติต่อโครงการฯ ก็ปรากฏว่า ราษฎรกลุ่มที่ได้รับผลกระทบทั้งสองกลุ่มมีทัศนคติที่เป็นบวกมากกว่ากลุ่มที่ไม่ได้รับผลกระทบ มีข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งคือ จากการสำรวจครั้งล่าสุดในช่วงเดือนมีนาคม 2544 ก็ปรากฏว่ามีราษฎรทั้ง 3 กลุ่มที่ศึกษาเข้าร่วมประหวัดกับชาวแม่จูนม้นยืนไม่ถึง 5 คน และบุคคลเหล่านี้ก็ไม่ได้เข้าร่วมประหวัดอย่างถาวร"

ผลการศึกษาอีกจำนวนหนึ่งให้ภาพผลกระทบการสร้างเขื่อนต่อชุมชนและวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนที่แตกต่างไป คือเดชรัต สุขกำเนิด และคณะ (2542) ซึ่งศึกษาการเปลี่ยนแปลงภาวะทางเศรษฐกิจและสังคมหลังการสร้างเขื่อนปากมูล โดยเปรียบเทียบข้อมูลระหว่างปี 2533 ซึ่งเป็นปีเริ่มก่อสร้างเขื่อน และปี 2541 การศึกษาใช้วิธีการสำรวจ (survey) โดยเก็บข้อมูลในหมู่บ้าน 4 แห่ง ในเขตลุ่มน้ำมูลที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล และหมู่บ้านที่เป็นตัวแทนของชุมชนลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งมีวิถีชีวิตพึ่งพิงอาชีพประมงในเชิงพาณิชย์เช่นเดียวกับชุมชนปากมูล ผลการศึกษาพบว่า เขื่อนปากมูลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ของลุ่มน้ำ ซึ่งส่งผลให้ทรัพยากรประมงลดลงอย่างมาก ดังนั้น รายได้เฉลี่ยต่อปีจากการประมงของครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบ 4 ชุมชน ลดลงจากร้อยละ 58.3-81.2 ในปี 2533 เหลือร้อยละ 7.6-15.5 ในปี 2544

¹ เขื่อนปากมูลเริ่มสร้างในปี 2533 ส่วนปี 2537 เขื่อนเริ่มผลิตกระแสไฟฟ้า ดังนั้นข้อมูลที่ใช้เป็นหลักฐานในการประเมินผลกระทบการสร้างเขื่อนจึงควรเป็นข้อมูลที่เก็บรวบรวมก่อนการสร้างเขื่อน

ในขณะที่รายได้นอกภาคเกษตรของทั้ง 4 หมู่บ้าน มีสัดส่วนเพียงร้อยละ 8.4-24.2 ของรายได้ครัวเรือน ในปี 2533 แต่ในปี 2542 รายได้ดังกล่าวเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 38.3-72.0 สำหรับหมู่บ้านควบคุม รายได้จากการประมงระหว่างปี 2533 กับปี 2542 ลดลงจากร้อยละ 59.0 เป็น 41.8 ในขณะที่รายได้นอกภาคเกษตรเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 24.3 เป็น 34.6 เพื่อเปรียบเทียบสัดส่วนรายได้จากการประมงและรายได้นอกภาคเกษตร ระหว่างหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบกับหมู่บ้านควบคุม จะเห็นถึงผลกระทบของเขื่อนปากมูลต่อการเปลี่ยนแปลงอาชีพ และการลดลงของรายได้ครัวเรือนจากการประมง

นอกจากผลกระทบต่อรายได้ งานศึกษาของเดชวรัต และคณะยังชี้ให้เห็นว่า การจับปลาได้น้อยลงส่งผลต่อความมั่นคงของครัวเรือน ชาวบ้านต้องหันไปพึ่งพิงจากตลาดมากขึ้น ทำให้ต้องการใช้เงินสดในการดำรงชีพมากขึ้น ในขณะที่รายได้นอกภาคเกษตรที่เพิ่มขึ้นนั้นไม่มากพอที่จะชดเชยการสูญเสียรายได้จากการประมง

ในงานศึกษา Social Aspects of Pak Mun Dam ชัยันต์ วรรณะภุติ (2000) ชี้ให้เห็นว่า กว่าร้อยละ 80 ของครัวเรือนในชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน การทำนา และการประมงเป็นกิจกรรมการผลิตพื้นฐานของครัวเรือน ในขณะที่รายได้หลักของครัวเรือนมาจากการประมง งานศึกษาดังกล่าวยังชี้ให้เห็นด้วยว่า ชาวบ้านอย่างน้อย 6,202 ครัวเรือน สูญเสียรายได้จากการประมง อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศลุ่มน้ำ นอกจากนี้ป่าบุ่งป่าทาม ซึ่งเป็นแหล่งอาหารของชาวบ้านยังถูกทำลายไปพร้อมกับการสร้างเขื่อน เมื่อไม่สามารถพึ่งพิงธรรมชาติได้ ชาวบ้านจึงต้องอพยพออกจากชุมชนเพื่อทำงานรับจ้างในเมือง คนบางกลุ่มถูกผลักดันสู่ธุรกิจขายบริการทางเพศและได้รับเชื้อเอชไอวีในที่สุด การศึกษาดังกล่าวยังระบุด้วยว่าการอพยพผู้คนออกจากชุมชนเดิม ซึ่งได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ส่งผลต่อความสัมพันธ์ภายในครอบครัว ความสัมพันธ์ทางสังคม การอพยพออกไปทำงานนอกชุมชนของสมาชิกครัวเรือนอันเนื่องมาจากความจำเป็นทางเศรษฐกิจ ทำให้ความสัมพันธ์ภายในครอบครัวอ่อนแอลง การมีส่วนร่วมต่อกิจกรรมในชุมชนลดลง ยิ่งไปกว่านั้นความขัดแย้งในเชิงความคิดและจุดยืนต่อการสร้างเขื่อนระหว่างสมาชิกชุมชนที่ต่อต้านและสนับสนุนการสร้างเขื่อน ส่งผลต่อความสัมพันธ์ในชุมชนและความเข้มแข็งของชุมชน ในขณะเดียวกันความแตกต่างทางความคิดและจุดยืนต่อเขื่อน ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับรัฐ และความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ไม่ได้มีสาเหตุมาจากการเคลื่อนไหวของ NGO หรือจากความไม่พอใจของชาวบ้านต่อค่าชดเชยที่ได้รับ หากแต่สถานการณ์ความรุนแรงของความขัดแย้งเกิดจากกระบวนการทางการเมือง (politicization) ที่ถูกกระตุ้นโดย กพฟ. และรัฐ ชัยันต์ วรรณะภุติ มองว่า ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องและต่อรองกรณีเขื่อนปากมูล สะท้อนถึงความล้มเหลวของการจัดการปัญหาอันเป็นผลพวงจากการพัฒนาของรัฐ

Sansanee Choowaen (1999) ศึกษาผลกระทบเขื่อนปากมูลต่อครัวเรือนชาวประมงลุ่มน้ำมูลในมิติต่าง ๆ โดยเปรียบเทียบในช่วงก่อนและหลังการสร้างเขื่อน การศึกษาดังกล่าวชี้ว่า หลังการสร้างเขื่อนจำนวนชาวบ้านที่ทำการประมง (สมาชิกครัวเรือนอย่างน้อย 1 คนหาปลา) ลดลง 1 ใน 4 ของช่วงก่อนการสร้างเขื่อน ในทำนองเดียวกันผู้ที่ระบุว่าหาปลาเป็นอาชีพหลักและอาชีพรองลดลง และจำนวนชาวบ้านที่เคยหาปลาและเปลี่ยนไปทำอาชีพอื่นลดลงร้อยละ 15-31 ทั้งนี้โดยร้อยละของการเปลี่ยนอาชีพของผู้ที่อยู่ท้ายเขื่อน (31%) ผู้อยู่บริเวณหัวงาน (15%) และท้ายเขื่อน (16%) ในแง่รายได้จากการประมงซึ่งก่อนการสร้างมีสัดส่วน 4 ใน 5 ของรายได้ครัวเรือน หลังสร้างเขื่อนรายได้ดังกล่าวลดลงเหลือเพียง 1 ใน 5 ของรายได้ครัวเรือนเท่านั้น อัตราเฉลี่ยของปลาที่จับได้ในรอบปีลดลง 7-15 เท่า หลังการสร้างเขื่อนชาวบ้านที่หาปลาบริเวณเหนือเขื่อนคือกลุ่มที่ได้รับผลผลิตต่อวันต่ำที่สุด นอกจากนี้มิติทางอาชีพและรายได้ที่กล่าวแล้ว กิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชน รวมทั้งภูมิปัญญาชาวบ้านที่เกี่ยวกับการหาปลา หดหายไป นอกจากนี้งานศึกษานี้ไม่พบหลักฐานที่บ่งชี้ว่า ผลผลิตปลาในแม่น้ำจะเพิ่มขึ้นจนถึงเป้าที่โครงการกำหนดไว้คือ 16 กิโลกรัม/ไร่/ปี โดยไม่มีการปล่อยพันธุ์ปลาลงสู่น้ำมูล หรือหากมีการปล่อยพันธุ์ปลา โครงการระบุไว้ว่าผลผลิตปลาจะสูงถึง 35 กิโลกรัม/ไร่/ปี

บทเรียนสำคัญที่ได้รับจากโครงการเขื่อนปากมูลที่ปรากฏในการศึกษานี้มีหลายประการ เช่น การตัดสินใจของรัฐบาลในการดำเนินงานไม่ได้คำนึงถึงวิถีชีวิตของชาวชนบท แต่ให้ความสำคัญกับความต้องการกระแสไฟฟ้า รัฐไม่ให้ความสำคัญต่อผลกระทบด้านสังคม ไม่มีการศึกษาและไม่มีข้อมูลพื้นฐานในเรื่องดังกล่าวอย่างเพียงพอ รวมทั้งไม่ได้กำหนดแนวทางและวิธีการแก้ไขผลกระทบอื่นต่อจากโครงการ ต่อชาวบ้านที่ประกอบอาชีพประมงในลุ่มน้ำมูล บทเรียนที่เกิดจากโครงการเขื่อนปากมูลนี้ได้ตอกย้ำมุมมองของชยันต์ วรรธนะภูติ ที่เสนอว่ารัฐล้มเหลวในการดำเนินและจัดการปัญหาที่เกิดขึ้นจากโครงการนี้

บุษิตา สังข์แก้ว (2540) เขียนหนังสือ วัฒนธรรมปลาและจุดจบตำนานพรานปลาแม่น้ำมูล โดยชี้ให้เห็นถึงผลของนโยบายการพัฒนาประเทศที่ให้ความสำคัญกับการสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและความทันสมัย โดยละเลยการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น ซึ่งได้ทำลายระบบนิเวศน์ วิถีชีวิต และวัฒนธรรมของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล บุษิตา เห็นว่าการพัฒนาในลักษณะดังกล่าวขัดต่อสิทธิมนุษยชนซึ่งเป็นอุดมการณ์พื้นฐานสังคมประชาธิปไตย การสร้างเขื่อนปากมูลได้ทำลายความอุดมสมบูรณ์ของสายน้ำ ซึ่งเป็นแหล่งวัฒนธรรมและภูมิปัญญาเกี่ยวกับการหาปลา ปัจจุบันชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลไม่สามารถพึ่งพิงทรัพยากรในสายน้ำได้อีกต่อไป ชาวบ้านซึ่งในอดีตคือ "พรานปลา" ปัจจุบันต้องซื้อปลาจากตลาดเป็นอาหาร การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทำให้ความมั่นคงเรื่องภายในชุมชนขาดสะบั้น ในขณะที่ด้วยกันชุมชนแตกแยกอันเนื่องจากความคิดที่แตกต่างกันในเรื่องเขื่อน

กนกวรรณ พันธุ์เกษตร (2543) ศึกษาความหลากหลายทางนิเวศวิทยาในมิติทางสังคมและวัฒนธรรม ในบริเวณ 6 หมู่บ้านรอบ ๆ เขื่อนปากมูล พบว่า การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศอันเกิดจากการก่อสร้างเขื่อนปากมูลเร่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนในหลายมิติ กล่าวคือ หลังการสร้างเขื่อนคนหนุ่มสาวอพยพออกไปทำงานนอกชุมชนมากขึ้น เนื่องจากการทำมาหากินในชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งการหาปลาซึ่งเป็นแหล่งรายได้หลักของครัวเรือนได้รับผลกระทบ ชุมชนลุ่มน้ำมูลในอดีตผู้หญิงมีบทบาททางเศรษฐกิจที่เกื้อกูลกันในการหาปลา หลังมีเขื่อนบทบาทผู้หญิงในการหาปลาแทบไม่มีเลย นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศยังส่งผลให้ระบบความรู้พื้นบ้านด้านการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบการประมงพื้นบ้าน ซึ่งรวมทั้งความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ ชนิด และปริมาณปลา ในฤดูกาลต่าง ๆ เครื่องมือหาปลาและวิธีการจับปลา ไม่ถูกถ่ายทอดไปสู่คนรุ่นหลัง เนื่องจากไม่สามารถหาปลาได้เช่นในอดีต ในแง่ความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่เกิดจากการมีส่วนร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลแก้ไขปัญหาอันเกิดจากเขื่อนปากมูล ผลจากการโยกย้ายที่อยู่อาศัยเนื่องจากน้ำท่วม ทำให้ไม่ค่อยได้ออกหาปลาในบริเวณเดียวกันอีก ส่วนกิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรม เช่น การทำบุญประเพณีต่าง ๆ ยังคงทำร่วมกัน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นสะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลและระหว่างชาวชุมชนกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป

สมศรี ชัยวณิชยา (2542) วิเคราะห์ความขัดแย้งกรณีเขื่อนปากมูลและเสนอว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้นมีความซับซ้อน ก้าวแรกของความขัดแย้งคือ โลกทัศน์เกี่ยวกับเรื่องเขื่อนที่แตกต่างกัน ทศนะของกลุ่มผู้คัดค้าน "เขื่อนจะทำลายระบบนิเวศน์ วิถีชีวิตชุมชนให้เสื่อมสลายไป" ขณะที่กลุ่มผู้สนับสนุน มองว่า "เขื่อนเป็นการพัฒนาโครงการไฟฟ้าพลังน้ำที่ช่วยพัฒนาภูมิภาคเพื่อส่วนร่วมโดยเฉพาะอย่างยิ่งเศรษฐกิจโดยรวมของประเทศ" (2542 : 38) ทศนะที่แตกต่างกันนี้นำไปสู่การชุมนุมคัดค้านซึ่งถือเป็นยุทธวิธีในการต่อสู้ของกลุ่มคนในสังคมที่มีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่ต่ำต้อย หรือกลุ่มทางสังคมที่ไร้อำนาจ ในขณะที่กลุ่มผู้สร้างเขื่อนเป็นกลุ่มที่มีอำนาจและอภิสิทธิ์ สมศรี วิเคราะห์ว่าการยอมจ่ายค่าชดเชย และฟื้นฟูชุมชนและราษฎรที่ได้รับผลกระทบของกลุ่มผู้มีอำนาจนั้นได้รับอิทธิพลจากโลกทัศน์เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและสิทธิมนุษยชนซึ่งเป็นกระแสหลักในขณะนั้น ประกอบกับผู้ชุมนุมใช้วิธีการแนวสันติวิธี และมีการขยายแนวร่วมสู่คนกลุ่มอื่นในสังคม ทั้ง NGO สื่อมวลชน และนักวิชาการ

ในประเด็นการเคลื่อนไหวเรียกร้องของชาวบ้าน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2542) มองว่าเป็น "การเมืองของคนจน" ซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากคนจนไม่สามารถอิงกับระบบอุปถัมภ์ เพื่อเป็นช่องทางในการเข้าถึงทรัพยากร และการเรียกร้องทางการเมืองของคนจน ก่อให้เกิดสำนึกใหม่เกี่ยวกับความจนและคนจน กล่าวคือ คนส่วนมากที่จนเพราะถูกนโยบายรัฐทำลายความมั่นคงในชีวิต

"ความจนกลายเป็นเรื่องของการขาดความมั่นคงในชีวิต ไม่ใช่ว่าจะมีรายได้เกินขีดมาตรฐานหรือไม่ก็ตาม ฉะนั้นการที่คนจนถูกแย่งเอาทรัพยากรที่ตนเคยใช้มาอย่างยั่งยืนไป แม้จะได้ค่าชดเชยสักเท่าไร ก็ทำให้วิถีชีวิตที่เคยมีความมั่นคงหมดไป ถึงจะเอาค่าชดเชยไปซื้อที่และบ้านเรือนใหม่ได้ แต่ความมั่นคงที่ได้จากทรัพยากรที่ตนเคยใช้ก็ไม่มีวันกลับคืนมาอีก" (2542 : 15) นิธิ กล่าวว่าการเมืองของคนจนที่ดำเนินการผ่านท้องถนนและการชุมนุมประท้วงครั้งแล้วครั้งเล่า ทำให้คนจนเกิดความเชื่อมั่น ตระหนักในศักยภาพ และเรียนรู้ที่จะขยายเครือข่ายพันธมิตรจากกลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคม รวมทั้งมีการจัดองค์กรและเครือข่ายในหลายรูปแบบ อย่างไรก็ตาม การเมืองคนจนมักถูกมองว่า "กฏหม่อมอยู่เหนือกฏหมายไร้ระเบียบ หรือเคลื่อนไหวโดยไม่สุจริตทำตามคำสั่งของมือที่สาม" (2542 : 15)

2.2.2 งานวิจัยการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์

การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ของชุมชนต่างๆ ในประเทศไทยมีสาเหตุทั้งจากการปัจจัยภายในและภายนอกชุมชน อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าการดำเนินโครงการต่าง ๆ ของรัฐมักทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจนชุมชนประสบความยากลำบากในการปรับตัวกับสภาพการณ์ที่เกิดขึ้น ในบางกรณีการปรับตัวไม่ได้ช่วยให้ชุมชนมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น แต่บางกรณีการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายหลังการปรับตัวไม่อาจสรุปได้ว่าชุมชนมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นหรือไม่

สุทธิทย์ อธิศาสตร์ (2534) ศึกษาผลที่เกิดขึ้นจากการดำเนินโครงการพัฒนาป่าไม้ของหน่วยงานราชการ ซึ่งให้ชาวบ้านออกจากที่ทำกินเดิมโดยสัญญาว่าจะจัดที่ทำกินใหม่ให้ฟรี จะออกเอกสารสิทธิให้ สร้างระบบชลประทานและนำไฟฟ้าเข้าหมู่บ้าน แต่ไม่ได้ทำตามสัญญา ทำให้ชาวบ้านทุกครัวเรือนต้องสูญเสียที่ดินให้โครงการนำไปปลูกป่ากระถินยักษ์ ยูคาลิปตัส และสัก เฉลี่ยครัวเรือนละ 25 ไร่ โดยชาวบ้าน 75 ครัวเรือนจากทั้งหมด 170 ครัวเรือน ได้จับสลากเลือกที่ทำกินใหม่ และมีเพียง 32 ครัวเรือนที่ได้เข้าทำกินในที่เหล่านี้โดยต้องเสียเงิน "ค่าค่อมืดคมหวาน" ให้เจ้าของเดิมประมาณไร่ละ 500 บาท ส่วนครัวเรือนอื่นๆ ต้องทำกินในพื้นที่ที่เหลืออยู่ซึ่งมีขนาดลดลง

ในสภาพการณ์ดังกล่าว ชาวบ้านแสวงหาทางออกด้วยวิธีการต่างๆ คือ (1) ร้องเรียนขอความเป็นธรรมจากหัวหน้ากิ่งอำเภอ ผู้ว่าราชการจังหวัดและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ แต่ไม่ได้ผล (2) เพาะปลูกในที่ดินที่เหลืออยู่ค่อนข้างน้อย ต้องทำอาชีพอื่นเสริมด้วย เช่น รับจ้างทำงานในไร่ อพยพแรงงานไปกรุงเทพฯ เป็นต้น และมีการปลูกอ้อยมากขึ้น เพราะมีเงื่อนไขที่ดีด้านผลผลิต ราคา ตลาด แหล่งเงินทุน และเป็นประกันพื้นที่ไม่ให้ทางราชการปลูกป่าในช่วง 4 ปีที่มีอ้อยอยู่ (3) เพาะปลูกในพื้นที่สวนป่าที่ทางโครงการปลูกป่าไว้ ซึ่งผลผลิตของชาวบ้านจะลดลงเรื่อยเพราะถูกร่มเงาของสวนป่าบังไว้ (4) ชาวบ้านบางส่วนอพยพไปทำงาน

กรุงเทพฯ และตามเมืองต่างๆ (5) ชาวบ้าน 25 ครัวเรือนอพยพไปตั้งถิ่นฐานในจังหวัดอื่น ซึ่งส่วนมากเข้าไปอยู่ในเขตป่าสงวนอีก (6) ชาวบ้านบางส่วนเข้าไปลักลอบตัดไม้ที่ยังพอมีเหลืออยู่ไปขายโรงเลื่อย และ (7) มีชาวบ้าน 1 รายคือแพ่งไม่ยอมออกจากที่ทำกินเดิมและปลูกไม้ผลในพื้นที่

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีความพยายามปรับตัวดังกล่าว แต่สุทธิ สรุพบว่า "หลังการเข้ามาของโครงการฯ ชาวบ้านมีแต่ความหม่นหมอง ไม่แน่ใจในอนาคตของครอบครัว ..ครัวเรือนที่เหลือปัจจุบัน 156 ครัวเรือน ส่วนใหญ่อยู่อย่างยากจนกว่าแต่ก่อน" (2534 : 96) และจากประสบการณ์ของชาวบ้านชุมชนนี้ทำให้ชาวบ้านในเขตพัฒนาป่าไม้ที่อยู่ติดกัน ไม่ยอมออกจากที่ทำกินเดิมเพราะกลัวจะถูกหลอก และได้ปิดถนน ยึดรถแทรกเตอร์ และสำนักงานโครงการ โดยขู่จะเผาด้วย ทำให้ทางราชการต้องยุติโครงการปลูกป่าในเขตดังกล่าว

ยศ สันตสมบัติ (2539) ศึกษาชุมชนท่าเกวียนและหลายชุมชนในพื้นที่เขตรอบลุ่มภาคกลางที่การสร้างเขื่อนเจ้าพระยาที่จังหวัดชัยนาท ทำให้ชาวบ้านต้องปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตไปตามคำสั่งชวนของเจ้าหน้าที่รัฐให้มีการทำนาปีละ 2 ครั้งโดยใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ และมีต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น ต้องกู้ยืมจากสหกรณ์หรือธกส. ในช่วงแรกชาวบ้านมีรายได้สูงขึ้น แต่ในขณะเดียวกันก็มีรายจ่ายสูงใช้เครื่องอำนวยความสะดวกมากขึ้น เกิดเป็นค่านิยมที่ต้องมีเครื่องใช้ไฟฟ้าใหม่ๆ เพื่อรักษาหน้าตาให้ทัดเทียมกับเพื่อนบ้าน และก่อนนั้นเพิ่มขึ้น จนต้องทำการผลิตมากยิ่งขึ้นเพื่อใช้หนี้ โดยขยายพื้นที่เนื่องจากเมื่อดินเริ่มเสื่อมคุณภาพไม่สามารถให้ผลผลิตได้ดีเท่าเดิมและชาวบ้านไม่มีอำนาจต่อรองราคาขายผลผลิตได้

ในอีกด้านหนึ่งการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตทำให้ความสัมพันธ์ภายในชุมชนเริ่มห่างเหินเนื่องจากชาวบ้านมีเวลาว่างน้อยลง การใช้เครื่องจักรและจ้างแรงงานแทนการลงแขก ทำให้เกิดการแย่งแรงงานกันเพราะต่างทำนาพร้อมกัน จึงแตกสามัคคีในชุมชน ความล้มเหลวในการผลิตเมื่อเกิดโรคระบาดหรือภัยธรรมชาติจนล่มทำให้ชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ต่ออาชีพ ชาวนาว่าเป็นความลำบาก ไม่มีความแน่นอน ไม่อยากให้ลูกหลานทำนาอีกต่อไป เมื่อมีโรงงานอุตสาหกรรมมาตั้งอยู่ใกล้ชุมชน ชาวบ้านได้เข้าทำงานในโรงงานและมีผู้คนจากที่อื่นอพยพมาสู่โรงงานเหล่านั้นด้วย เกิดอาชีพใหม่ๆ เป็นทางเลือกที่หลากหลายของชาวบ้าน แต่อาชญากรรมและปัญหาต่างๆ ก็ตามมามากมาย

ยศสรุปสภาพของชุมชนท่าเกวียนว่า โดยภาพรวมสังคมชาวนา กำลังล่มสลาย วิถีชีวิตของชุมชนกำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านสูญเสียการพึ่งตนเอง ต้องพึ่งพาปัจจัยจากภายนอกและโรงงานอุตสาหกรรมมากขึ้น ชาวบ้านสับสนต่ออนาคตของตนเอง จากที่เคยยิ้มแย้มแจ่มใสกลายเป็นความเครียด ความรู้สึกของชาวบ้านต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนมีลักษณะแตกต่างกัน 2 ชั่ว ชั่วหนึ่งมองว่าการขายแรงงานดีกว่าการทำนา เพราะไม่ต้องลงทุน ไม่มีความเสี่ยงอย่างการทำนา แต่อีกชั่วหนึ่งมองว่าชาวบ้านกำลังไม่มีรากฐานของความมั่นคงในชีวิต

ความเป็นตัวของตัวเองกำลังหมดไป และอิสรภาพต้องสูญเสียไปกลายเป็นเพียงลูกจ้างอย่างเดียว ไม่มีทางเลือกอื่นสำหรับชีวิตในอนาคต

รูปธรรมของการปรับตัวที่เกิดขึ้นมีอย่างน้อย 3 รูปแบบคือ (1) ไม่ละทิ้งภาคเกษตรกรรม ไม่ยอมทิ้งหมู่บ้าน ไม่เข้าสู่การเป็นแรงงานอาชีพเต็มตัว แต่เลือกเอาการเป็นแรงงานรับจ้างอิสระนอกฤดูทำนาเป็นการชั่วคราวเพื่อหาเลี้ยงชีพไปวันๆ (2) ละทิ้งภาคเกษตรกรรมอพยพออกจากหมู่บ้านและเข้าสู่การเป็นแรงงานอาชีพเต็มตัว สำหรับพวกที่ยังอยู่ในหมู่บ้านก็ไม่ได้คงความเป็นชุมชนเกษตรกรรมอีกต่อไป (3) ละทิ้งภาคเกษตรกรรม แต่ไม่ทิ้งหมู่บ้าน ไม่ทิ้งชุมชน ภายหลังจากการเป็นแรงงานอาชีพเต็มตัว ชาวบ้านเริ่มพัฒนากระบวนการเรียนรู้ เริ่มรวมกลุ่มและทำการต่อสู้ทวงกระแสวัฒนธรรมอุตสาหกรรม พยายามพลิกฟื้นระบบการผลิตภาคเกษตรในรูปแบบใหม่ ทั้งนี้ ยศสรุปว่า “การปรับตัวและการผลิตใหม่ของชุมชนในรูปแบบสุดท้ายย่อมขึ้นอยู่กับจิตสำนึกความเป็นชุมชนที่ยังดำรงอยู่พร้อมกับศักยภาพของชุมชนในการปรับเปลี่ยนและพัฒนาให้สอดคล้องกับความต้องการและการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยได้ในระดับหนึ่ง” (2539 : 85)

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2539) ศึกษาองค์ความรู้ในการทำเกษตรกรรมของชุมชนกะเหรี่ยงในป่าทุ่งใหญ่นเรศวรและเสนอว่าองค์ความรู้ในการทำเกษตรกรรมของชุมชนกะเหรี่ยงมิได้มีลักษณะแยกส่วนกับองค์ความรู้และโลกทัศน์ที่ชาวกะเหรี่ยงมีต่อธรรมชาติ หากแต่เป็นการผลิตที่ดำรงอยู่ท่ามกลางธรรมชาติ ไม่เน้นการแสวงหากำไรหรือรายได้เป็นเงินสด เมื่อรัฐนำกฎหมายและการพัฒนาเข้ามาสู่ชุมชน ในลักษณะของการครอบงำความคิดและใช้อำนาจบังคับให้ชุมชนละทิ้งระบบความรู้ความเชื่อดั้งเดิม และยอมรับระบบความรู้อุดมการณ์แบบใหม่ ที่มีเนื้อหาและเป้าหมายที่พยายามจะควบคุมและสร้างกำไรจากธรรมชาติให้มากที่สุด ทำให้เกิดความขัดแย้งทางความคิดภายในชุมชนจนกระทั่งแบ่งแยกเป็น 3 หมู่บ้าน โดยหมู่บ้านจะแกเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนาของทางราชการและพยายามปรับตัวให้เข้ากับความทันสมัย ส่วนหมู่บ้านเกโนอะและวาจู้ปฏิบัติยุทธศาสตร์แนวทางของรัฐและวิพากษ์วิจารณ์ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรง

ปิ่นแก้วสรุปว่า กลุ่มชาวบ้านที่พยายามปรับตัวให้เป็นไทยและทันสมัยตามการพัฒนาของรัฐ “ต้องประสบความขัดแย้งในตนเอง กล่าวคือความพยายามไขว่คว้าหาความเป็นไทยนั้น พวกเขา กลับพบว่าสิ่งนี้ไม่อาจเป็นไปได้ เพราะยังดิ้นรนเพื่อพัฒนาตนเองมากขึ้นเท่าไรพวกเขาก็ยิ่งรู้สึกว่าตนเองเหนื่อยยาก ไม่ได้สุขสบายอย่างที่คาดหวัง แต่จะกลับไปใช้ชีวิตอย่างคนเฒ่าคนแก่ก็ยังทำใจให้ยอมรับไม่ได้ แม้จะยอมรับว่าคนของบ้านเกโนอะนั้นอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและมีความสุขที่ไม่ต้องดิ้นรนอย่างพวกตน” (2539 : 160) ส่วนกลุ่มชาวบ้านที่ปฏิเสธการพัฒนาของรัฐใช้การวางเฉยและไม่สนใจ เป็นวิธีสำคัญในการต่อต้านโครงการพัฒนาต่างๆ และมีการจัดการภายในชุมชนด้วยการเคลื่อนไหวของกลุ่มสตรีคัดค้านการขาย-ดื่มเหล้า เล่นการพนันของพวกเขา

ผู้ชายในหมู่บ้าน และการเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้อาวุโสคัดค้านคนหนุ่มในการทำกิจกรรมพัฒนาที่ขัดกับประเพณีเดิมของชุมชน

วิทัศน์ จันทรโพธิ์ศรี และคณะ (2540) ศึกษาสภาพการเปลี่ยนแปลงทรัพยากรประมงในชุมชนริมฝั่งน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น 2 แห่ง พบว่า ลำน้ำพองที่ไหลผ่านชุมชน เคยเป็นแหล่งทรัพยากรประมงที่สำคัญของชุมชน มีความอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านสามารถหาอาหารทั้งปลา ปู กุ้ง หอย แมลง และผักต่างๆ จากลำน้ำพองไว้บริโภคในครัวเรือนและนำไปแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นๆ แต่การสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ในปี 2508 ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงปริมาณและอัตราไหลของน้ำ ทำให้สัตว์น้ำบางชนิดสูญหายหรือเหลือน้อยในลำน้ำพอง การสร้างเขื่อนกั้นน้ำพองก่อนไหลลงสู่ลำน้ำชีทำให้ลำน้ำช่วงนั้นมีระดับน้ำลึกกว่าเดิมมาก อัตราการไหลช้าลง น้ำเป็นสีเขียว มีพืชน้ำพอกสาหร่ายขึ้นเป็นจำนวนมาก ทำให้ชาวบ้านไม่กล้าลงไปจับปลา คนที่ยังจับปลาในบริเวณนั้นต้องใช้เรือหรือตาข่ายแบบพิเศษสำหรับน้ำลึก จึงต้องลงทุนมากขึ้น ปัจจุบันการพึ่งพาแหล่งทรัพยากรประมงของชุมชนทั้งสองจึงลดลงเรื่อยๆ เพราะการจับปลาที่หาได้ยากขึ้น ใช้เวลานานขึ้น ชาวบ้านส่วนใหญ่หันไปประกอบอาชีพอื่นและนำเงินมาซื้ออาหารจากร้านค้าแทนลดความสำคัญของแหล่งทรัพยากรประมงตามธรรมชาติลง เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงต่อลำน้ำพองครั้งสำคัญอย่างเหตุการณ์ลำน้ำพองเน่าเสียจากโรงงานน้ำตาลเมื่อพ.ศ.2535 ชาวบ้านก็ตื่นตัวจากข่าวทางสื่อมวลชนมากกว่าที่จะเห็นว่ามีผลกระทบต่อตนเอง และกิจกรรมการอนุรักษ์ลำน้ำพองของชุมชนมีลักษณะของการผลักดันจากภายนอกมากกว่าความต้องการของชุมชนเอง

ชลิตา บัณขุงศ์ และคณะ (2543) ศึกษาพัฒนาการ และการปรับตัวของชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน โดยชี้ให้เห็นถึงเงื่อนไขภายนอกที่เข้ามากระทบต่อทรัพยากรประมงทะเลที่กลุ่มชาวประมงพื้นบ้านอาศัยเป็นแหล่งทำมาหากิน และแนวทางการปรับตัวซึ่งมีหลากหลาย แต่ยังไม่สามารถประสบความสำเร็จได้เพราะเงื่อนไขต่างๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมในชุมชน

ในส่วนที่เป็นความเดือดร้อนที่ชาวประมงพื้นบ้านตระหนักถึงมากที่สุดคือการลักลอบเข้ามาทำประมงอย่างผิดกฎหมายของเรืออวนลาก ชาวประมงพื้นบ้านได้พยายามปรับตัวด้วยวิธีการต่างๆ ได้แก่ (1) การเข้าไปจัดการกับเรืออวนลาก ด้วยการเรียกร้องค่าเสียหาย การใช้ความรุนแรงเพื่อข่มขู่เอาค่าเสียหายหรือห้ามปราม การอาศัยอำนาจของเจ้าหน้าที่บ้านเมืองในการจับกุม (2) การปรับเปลี่ยนเวลาและพื้นที่ทำการประมง ของตัวชาวประมงพื้นบ้านเอง รวมถึงบางรายหันไปใช้เครื่องมือประมงทำลายล้างอย่างอวนลากหางยาว อวนลากหอยชักตีน และอวนรุนแทน เพื่อให้สามารถจับสัตว์น้ำได้มากขึ้น แต่เกิดผลเสียต่อสภาพแวดล้อมชายฝั่ง สร้างความเดือดร้อนแก่ชาวประมงพื้นบ้านรายอื่นยิ่งขึ้น และ (3) สำหรับผู้ที่ได้พยายามในหลายทางแล้วไม่สามารถแก้ไขปัญหาก็หาทางออกด้วยการพักการทำประมงหันไปประกอบอาชีพอื่นแทน

เมื่อการแก้ไขปัญหาด้วยวิธีการเฉพาะบุคคลไม่ได้ผล ชาวประมงพื้นบ้านได้รวมตัวกันเป็นองค์กรทั้งในระดับพื้นที่(หมู่บ้าน/ตำบล)และระดับเครือข่าย ดำเนินกิจกรรมหลายลักษณะ ได้แก่ (1) การดูแลรักษาทรัพยากรโดยอาศัยอำนาจรัฐ เช่น การอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรชายฝั่งบริเวณต่างๆ การผลักดันเจ้าหน้าที่รัฐให้ออกตรวจการณ์และจับกุมผู้ลักลอบทำการประมงผิดกฎหมาย การติดตามกระบวนการดำเนินคดีเพื่อลงโทษผู้กระทำผิด การผลักดันหน่วยงานรัฐให้มีมาตรการดูแลชายฝั่ง เป็นต้น (2) การจัดการปัญหาด้วยคนในชุมชน เช่น รวมกลุ่มไปต่อว่าผู้กระทำผิด ปลอ่ยข่าวลือ ให้ผู้อาวุโสหรือแกนนำทางศาสนาชักชวนให้คนในชุมชนเลิกใช้เครื่องมือทำลายล้าง เป็นต้น และ(3) การเคลื่อนไหวผลักดันกฎหมาย/นโยบายต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรประมงชายฝั่ง

อย่างไรก็ตาม การดำเนินการทั้งหมดยังไม่สามารถบรรเทาปัญหาลงได้ ซึ่งสาเหตุนี้ นอกจากความไม่เอื้ออำนวยของกลไกรัฐ และการต่อต้านของฝ่ายที่มีผลประโยชน์ขัดแย้งแล้วยังไม่ได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านทั่วไปด้วย ส่วนหนึ่งเนื่องจากโครงสร้างและระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน ซึ่งประกอบด้วยผู้คนที่ประกอบอาชีพหลากหลาย ทำให้ผู้ประกอบอาชีพอื่นไม่ให้ความร่วมมือกับองค์กร ซึ่งหลายรายเป็นผู้นำทางการของหลายชุมชน ทำให้กลุ่มเครือข่ายของผู้นำเหล่านั้นไม่เข้าร่วมองค์กรด้วย อีกทั้งกลุ่มผู้ที่มีผลประโยชน์ขัดแย้งกับชาวประมงพื้นบ้าน เช่น กลุ่มผู้ประกอบการอวนลาก มีเครือข่ายเพื่อนฝูงให้การสนับสนุนด้วยการเป็นฝ่ายตรงข้ามกับชาวประมงพื้นบ้านด้วย นอกจากนี้ เครือข่ายอิทธิพลท้องถิ่นที่เชื่อมโยงกับกลุ่มผู้ประกอบการประมงอวนลากเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านทั่วไปเกิดความเกรงกลัวและคิดว่าการดำเนินกิจกรรมขององค์กรชาวประมงพื้นบ้านไม่มีทางประสบความสำเร็จจึงไม่ให้ความร่วมมือ

จากงานวิจัยทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ของชุมชนที่เป็นผลจากปัจจัยภายนอก โดยเฉพาะการดำเนินงานของรัฐ ทำให้ชุมชนต้องมีการปรับตัวในสองระดับคือ ระดับชุมชน และ ระดับครัวเรือน โดยในระดับชุมชนมักมีการรวมกลุ่มเป็นองค์กรเพื่อดำเนินการแก้ไข้ปัญหา ส่วนในระดับครัวเรือน มักมีความพยายามปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป และ/หรือปรับเปลี่ยนอาชีพ โดยผู้คนส่วนใหญ่เปลี่ยนไปสู่อาชีพรับจ้าง ก่อให้เกิดการอพยพแรงงานเข้าสู่เมืองใหญ่ทั้งแบบชั่วคราวและถาวร

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข วิทยุทธ์ จำรัสพันธ์ และดุขฎิ อายุวัฒน์ (2535) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงการประกอบอาชีพของชาวบ้านในชุมชนอีสาน 5 แห่ง ที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาว ไทยโคราช ไทยโย้ย ไทยเขมร และไทยข่า ตามลำดับ พบว่าในช่วงปี 2524-2534 ครัวเรือนต่างๆ มีการเปลี่ยนแปลงการประกอบอาชีพใน 3 ลักษณะคือ (1) ประกอบอาชีพเดิมพร้อมกับอาชีพใหม่ (2) เลิกประกอบอาชีพเดิมไปประกอบอาชีพใหม่ และ (3) ประกอบอาชีพเดิมแต่ปรับเปลี่ยนในรายละเอียด โดยอาชีพใหม่ที่ทำส่วนใหญ่เป็นอาชีพนอกภาคเกษตร เช่น รับจ้างทั่วไป ขับรถสองแถว

ซ่อมวิทยุ เชื่อมโลหะ เย็บผ้า เป็นต้น ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงอาชีพได้แก่ (1) ปัจจัยภายใน ประกอบด้วย ภัยพิบัติทางธรรมชาติ ขนาดที่ดินถือครอง ขนาดของครัวเรือน ประสบการณ์เฉพาะบุคคล ระดับการศึกษา (2) ปัจจัยภายนอก ประกอบด้วย การพัฒนาสาธารณูปโภค อิทธิพลของระบบการค้า การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม การแพร่กระจายของอำนาจรัฐ อย่างไรก็ตาม สมศักดิ์ วิญูทธิ์ และดุษฎี สรุปว่า ปัจจัยภายนอกมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงการประกอบอาชีพมากกว่าปัจจัยภายใน (น.625)

ผลดีของการเปลี่ยนแปลงอาชีพคือ ทำให้ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มขึ้น สามารถซื้อหาเครื่องอำนวยความสะดวกและเครื่องทุนแรงทางการเกษตรมาใช้มากขึ้น ส่งบุตรหลานเรียนสูงขึ้น มีการติดต่อกับสังคมภายนอกมากขึ้นและรับเอาความรู้จากสังคมเมืองมาปรับใช้กับความเป็นอยู่ได้ ทำให้หลายคนเห็นว่าชุมชนมีความทันสมัยมากขึ้น แต่ผลด้านลบคืออาชีพใหม่ที่เน้นความชำนาญเฉพาะทางมักต้องมีการลงทุน ทำให้ต้องกู้เงินจากสถาบันการเงิน เกิดภาระหนี้สิน ส่วนอาชีพรับจ้างที่มักอพยพแรงงานไปตามเมืองใหญ่ทำให้ครัวเรือนขาดแคลนแรงงาน มีการใช้แรงงานเด็กมากขึ้น ความสัมพันธ์ในชุมชนลดลง บทบาทของระบบเครือญาติลดลง หลายอาชีพมีการใช้สารเคมีทำให้เกิดผลเสียต่อสุขภาพอนามัยและสภาพแวดล้อมของชุมชน บางอาชีพเสี่ยงต่อการเกิดอันตรายต่อร่างกายมาก เช่น ช่างเชื่อม ช่างเหล็ก ช่างก่อสร้าง เป็นต้น นอกจากนี้ในการประกอบอาชีพที่ต้องใช้ทักษะเฉพาะ หัวหน้าครัวเรือนต้องทำงานหนักเพียงลำพังเพราะสมาชิกในครัวเรือนไม่มีส่วนช่วยเหลือ

สุวิทย์ ธีรศาสตร์ (2535) ศึกษาพัฒนาการของการใช้ที่ดินและการเปลี่ยนแปลงอาชีพของชาวชุมชนชานเมืองแห่งหนึ่งในจังหวัดขอนแก่น พบว่า หัวหน้าครัวเรือนรุ่นพ่อร้อยละ 92.4 ทำอาชีพเกษตรกรรม มีเพียงร้อยละ 7.6 ที่ทำอาชีพนอกภาคเกษตร ขณะที่หัวหน้าครัวเรือนรุ่นลูกประกอบอาชีพเกษตรกรรมเพียงร้อยละ 22.3 เท่านั้น ร้อยละ 6.5 ทำอาชีพเกษตรและนอกเกษตรพร้อมๆ กัน ร้อยละ 57.1 ทำอาชีพนอกเกษตร และร้อยละ 14.1 ทำอาชีพอื่น

สุวิทย์ ธีรศาสตร์ ขอบ ดีสวนโคก และชลิต ชัยครรชิต (2535) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงอาชีพของชาวชุมชนชานเมืองหลัก 3 แห่งพบว่า ครัวเรือนที่มีอาชีพการเกษตรมีรายได้เฉลี่ยปีละ 18,663 บาท ส่วนครัวเรือนที่มีอาชีพนอกเกษตร และครัวเรือนที่ทำอาชีพเกษตรและนอกเกษตรพร้อมๆ กัน มีรายได้เฉลี่ยปีละ 60,205 บาท และ 63,588 บาท ตามลำดับ ด้วยเหตุที่รายได้ของกลุ่มอาชีพเกษตรมีน้อยจึงมีแนวโน้มว่าครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเกษตรจะลดลงเรื่อยๆ นอกจากนี้สำหรับผู้ทำงานนอกภาคเกษตร สถานที่ทำงานร้อยละ 58.8 อยู่นอกชุมชน แต่อยู่ในอำเภอเดียวกันกับชุมชน ร้อยละ 31.5 ทำงานในชุมชน และร้อยละ 9.7 ทำงานต่างจังหวัดหรือต่างประเทศ

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536) นำเสนอภาพการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับภาคเกษตรกรรมของไทยว่า ในท่ามกลางสภาพการณ์ที่ทรัพยากรธรรมชาติได้แก่ ป่าไม้ ที่ดิน น้ำ ลดน้อยลงทุกที ทรัพยากรแรงงานซึ่งเคยมีการจัดการตามประเพณีเช่น การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบลงแขกหมดลงไปเรื่อยๆ ชาวนาและเกษตรกรได้พยายามปรับตัวโดยมีหลักสำคัญคือการสร้างความหลากหลายในทุกๆ ด้านที่จะทำได้ ทางด้านการผลิตมีทั้งเชิงพาณิชย์ การผลิตเพื่อเลี้ยงตนเอง การขายผลผลิตมีการใช้ระบบพันธะสัญญามากขึ้น ขณะเดียวกันก็ยังรักษาสายสัมพันธ์ส่วนตัวไว้ ทางด้านแรงงานมีการส่งสมาชิกในครอบครัวบางส่วนไปทำงานทำในเมือง ในโรงงานด้วย ผลกระทบที่สำคัญคือทำให้สถานะและบทบาทของผู้หญิงแตกต่างไปจากเดิม สำหรับแนวโน้มในอนาคต สรุปได้ดังนี้

1) การผลิตในภาคเกษตรกรรม จะเป็นการผลิตที่ใช้ทุนเข้มข้นมากยิ่งขึ้น การปรับตัวเข้าสู่ระบบใหม่นี้ พวกที่มีทุนเดิมอยู่จะปรับตัวได้ง่ายกว่า ชาวนารายเล็กจะประสบปัญหามากกว่า ผู้ที่ปรับตัวไม่สำเร็จจะกลายเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรหรือรับจ้างโรงงาน

2) การอพยพเข้าสู่เมืองจะมีมากขึ้นโดยลำดับ เนื่องจากความล่มสลายของการเกษตรประเพณี ปัญหาคือเมืองจะสามารถรองรับผู้อพยพใหม่ได้อย่างมีคุณภาพเพียงใด

3) ในทางการเมือง ระบบการเลือกตั้งจะแยกออกเป็น 2 ชั่ว คือคนในเมืองจะใช้พรรคการเมืองเป็นตัวแทน ส่วนคนชนบทจะมีตัวแทนจากระบบอุปถัมภ์ การเมืองในลักษณะนี้จะไม่มีการพึ่งพิงพื่อต่อการปฏิรูประบบ

2.3 กรอบแนวคิดการวิจัย

การศึกษานี้ นำแนวคิด 3 กลุ่มที่ได้ทบทวนไว้ข้างต้นเป็นกรอบในการทำความเข้าใจการปรับตัววัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล รวมทั้งเงื่อนไขต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวบ้าน แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม ให้กรอบในการวิเคราะห์การปรับตัวในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ซึ่งภายในระบบนิเวศน์ประกอบด้วยทั้งสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่เป็นผลผลิตของมนุษย์ (สุริยา สมุทคุปต์ และคนอื่น ๆ 2543) หรือวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น เงื่อนไขที่ส่งผลต่อการปรับตัวของมนุษย์ที่อยู่ภายใต้ระบบนิเวศน์นั้นอาจเกิดจากภายในหรือได้รับอิทธิพลจากภายนอก

ในขณะที่แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ระดับชุมชน แนวคิดวัฒนธรรมกับการพัฒนาให้แนวทางในการอธิบายความสัมพันธ์ของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนกับบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมระดับกว้าง เช่น ผลพวงของนโยบายการพัฒนาประเทศของรัฐที่ให้ความสำคัญกับความทันสมัย ความเป็นสากล โดยละเลยวัฒนธรรม

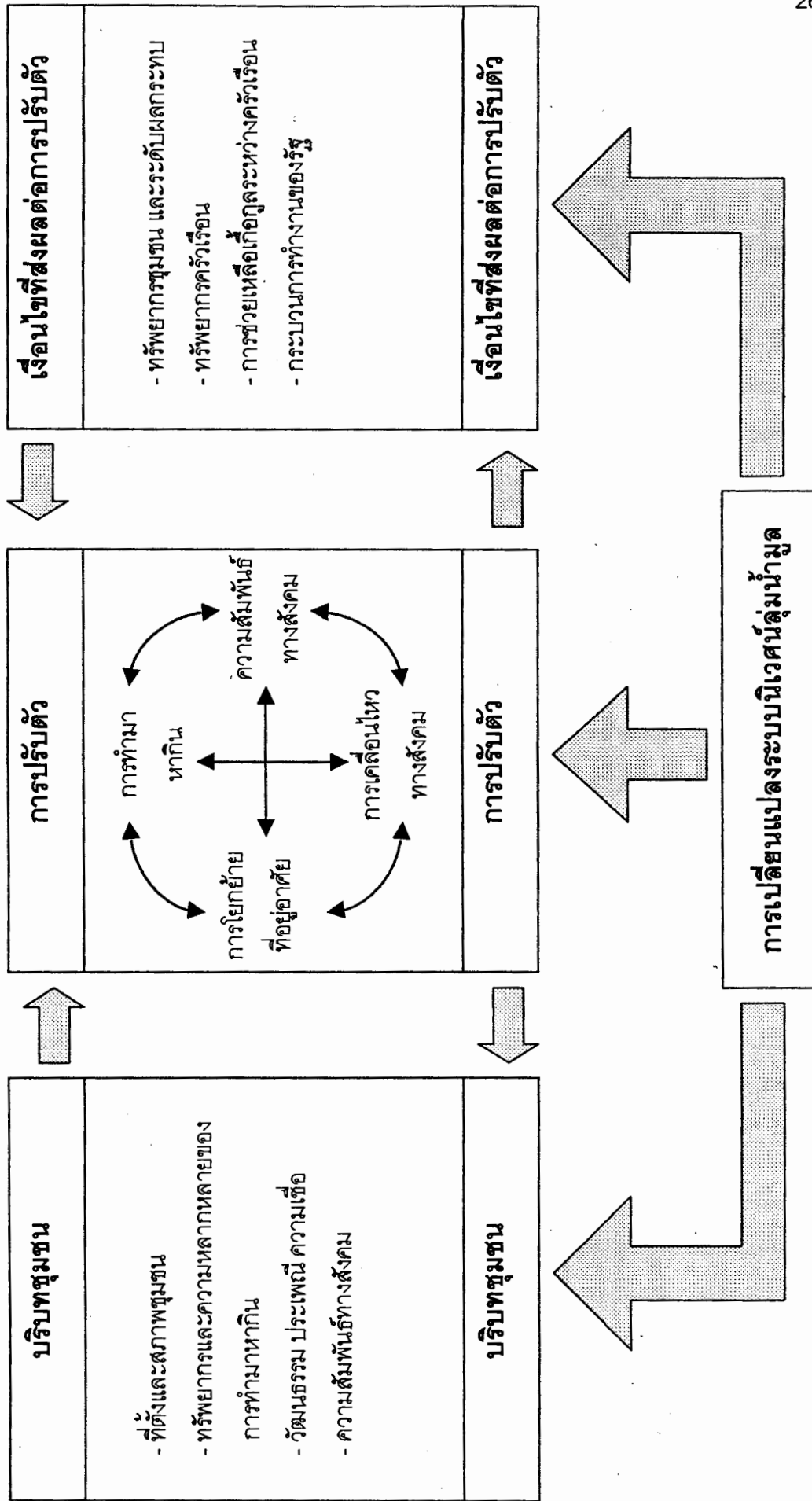
และชุมชนท้องถิ่น ทั้งการแย่งชิงทรัพยากร ความเหลื่อมล้ำและการเอาเปรียบในสังคม และสถานะที่ชุมชนไร้อำนาจในการกำหนดวิถีชีวิตของตน ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าวทำให้เกิดการปรากฏตัวของขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องของประชาชนหรือผู้ได้รับผลกระทบจากการพัฒนา ซึ่งทฤษฎีการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ อธิบายว่า ขบวนการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นเป็นการโต้ตอบกับปัญหาและความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคม ซึ่งมักเป็นความขัดแย้งที่สถาบันทางสังคมและกลไกทางการเมืองที่มีอยู่ไม่สามารถแก้ปัญหาได้ หรือผู้ได้รับความเดือดร้อนเลือกที่จะไม่เรียกร้องผ่านกลไกทางการเมืองและกลไกรัฐ เพราะไม่เชื่อมั่น ไม่ศรัทธาในกลไกดังกล่าว

บนพื้นฐานแนวคิดที่กล่าวมาแล้ว การวิจัยนี้อธิบายกระบวนการปรับตัวของชาวบ้านอันเป็นผลมาจากการสร้างเขื่อนปากมูล ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำมูลใน 4 มิติ คือ การปรับตัวด้านการทำมาหากิน การปรับความสัมพันธ์ทางสังคม การปรับตัวต่อภารกิจย้ายที่อยู่อาศัย และการเคลื่อนไหวทางสังคมซึ่งถือเป็นการปรับตัวเพื่อโต้ตอบกับผลกระทบและปัญหาที่เกิดขึ้น การปรับตัวในมิติต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วมีความสัมพันธ์หรือมีอิทธิพลต่อกัน

การปรับตัวที่เกิดขึ้นอยู่ภายใต้บริบทของชุมชนที่ได้รับอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำมูลเป็นอีกมิติหนึ่งที่ต้องการอธิบาย การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นส่งผลกระทบต่อบริบทชุมชนทั้งที่ตั้ง ทรัพยากร การทำมาหากิน ประเพณี วัฒนธรรม และความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชน ดังนั้น การศึกษานี้จึงให้ความสำคัญกับการทำความเข้าใจบริบทชุมชนในมิติต่าง ๆ ทั้งก่อนและหลังการสร้างเขื่อน รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงบริบทชุมชนที่ส่งผลต่อการปรับวิถีชีวิตของผู้อาศัยในชุมชน

นอกจากนี้แล้วการศึกษานี้ให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์เงื่อนไขทั้งในระดับครัวเรือน ชุมชน และเงื่อนไขภายนอกที่ส่งผลต่อการปรับตัว ความสัมพันธ์ระหว่างเงื่อนไขทั้งภายในและภายนอกกับการปรับตัวและบริบทชุมชนไม่ได้เกิดขึ้นในลักษณะความสัมพันธ์ทางเดียว หากแต่เป็นปฏิสัมพันธ์ที่ส่งผลต่อกันและกัน นั้นหมายถึง การเปลี่ยนแปลงบริบทชุมชนและเงื่อนไขต่าง ๆ ส่งผลกระทบต่อการปรับตัวในมิติต่าง ๆ และในขณะเดียวกันการปรับตัวก็ส่งผลต่อเงื่อนไขและบริบทชุมชนด้วยเช่นกัน ลักษณะความสัมพันธ์ของปัจจัยที่กล่าวมาคือสิ่งที่งานวิจัยนี้ต้องการอธิบาย

แผนภูมิที่ 2.1 กรอบแนวคิดการวิจัย

บทที่ 3 วิธีการศึกษา

การศึกษาใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) การรวบรวมข้อมูลประกอบด้วย การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informant) ซึ่งประกอบด้วยตัวแทนครัวเรือน 86 ราย จาก 3 หมู่บ้าน และผู้นำชุมชนจำนวนหนึ่ง การสังเกตทั้งอย่างมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม นอกจากนี้ยังใช้เทคนิคการสนทนากลุ่ม (focus group discussion) ซึ่งจัด 3 ครั้งในหมู่บ้านศึกษา 3 แห่ง

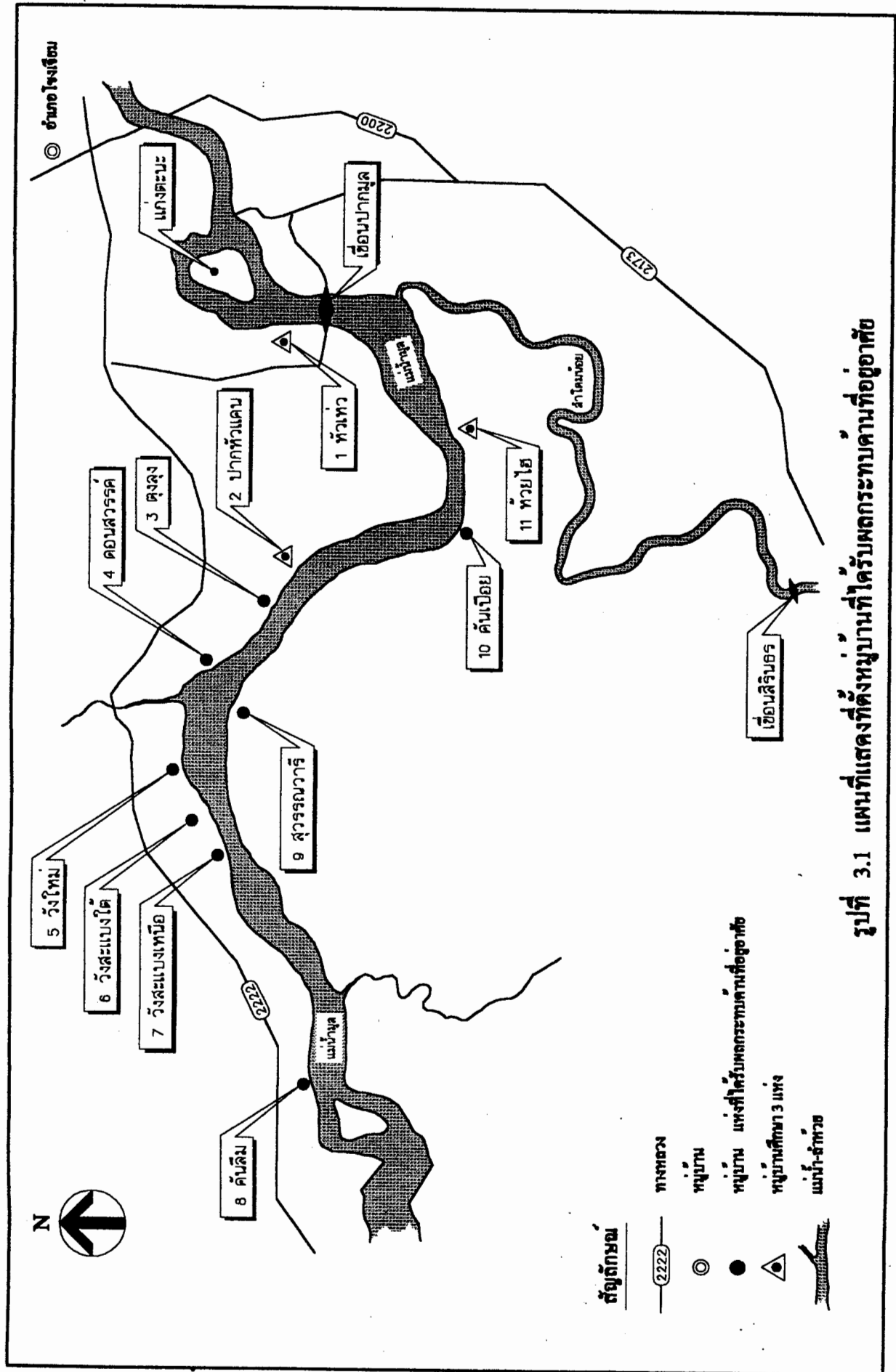
3.1 หน่วยการวิเคราะห์

การศึกษาให้ความสำคัญต่อกระบวนการปรับตัวของชาวชนบทที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนทั้งในระดับชุมชนและครัวเรือน การวิเคราะห์ระดับชุมชนสะท้อนความหลากหลายของบริบททางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ สภาพทางกายภาพและทรัพยากรธรรมชาติของหมู่บ้านที่ศึกษา รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงที่ตั้งชุมชนและบ้านเรือนอันเป็นผลจากการสร้างเขื่อน ซึ่งมีมติเหล่านี้เป็นเงื่อนไขในการปรับตัวจากครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบ การวิเคราะห์ระดับครัวเรือนมุ่งชี้ให้เห็นถึงศักยภาพ ข้อจำกัดและกระบวนการปรับตัวของครัวเรือนเพื่ออธิบายถึงการปรับตัวภายใต้สภาพเงื่อนไขที่แตกต่างกัน

3.2 การเลือกชุมชนและครัวเรือน : เกณฑ์และวิธีการ

งานวิจัยนี้ต้องการอธิบายความหลากหลายของกระบวนการปรับตัวทางวัฒนธรรม หรืออีกนัยหนึ่งคือความหลากหลายของการปรับวิถีการดำเนินชีวิตของผู้ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล ซึ่งปัจจัยที่ส่งผลต่อกระบวนการปรับตัวของครัวเรือนและชุมชนมีความแตกต่างกันไป ดังนั้นเพื่อให้การศึกษานี้สามารถอธิบายความหลากหลายของการปรับตัวภายใต้สภาพเงื่อนไขต่างๆ คณะผู้วิจัยจึงได้กำหนดเกณฑ์และวิธีการคัดเลือกชุมชนและครัวเรือน ดังนี้

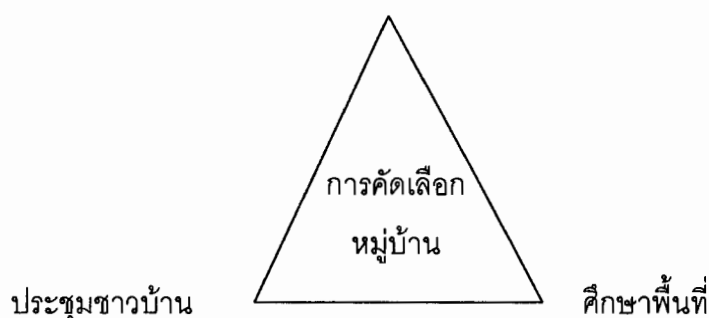
3.2.1 การเลือกชุมชน เอกสารรายงานการศึกษาของคณะกรรมการเขื่อนโลก อ้างถึงเอกสารแผนการบรรเทาผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม (the project's environment impact plan) ซึ่งระบุว่าหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบโดยตรง[ด้านที่อยู่อาศัย] จากเขื่อนปากมูลมีทั้งหมด 11 หมู่บ้าน

ซึ่งหมู่บ้านเหล่านี้ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูล (ดูแผนที่ 3.1 แสดงที่ตั้งหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัย) การศึกษาครั้งนี้เลือกตัวแทน 3 จาก 11 หมู่บ้าน¹ โดยกำหนดเกณฑ์เบื้องต้นในการคัดเลือกหมู่บ้านไว้ 2 ประการ คือ 1) ขนาดหมู่บ้าน พิจารณาจากจำนวนครัวเรือน และ 2) ระดับผลกระทบที่ได้รับจากการสร้างเขื่อน พิจารณาจากจำนวนครัวเรือนที่ถูกน้ำท่วมหรือได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างและสถานการณ์ในชุมชนที่ส่งผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน

การคัดเลือกหมู่บ้าน อาศัยข้อมูล 3 ส่วนประกอบการพิจารณา ดังแสดงในแผนภูมิที่ 1.1 กระบวนการคัดเลือกประกอบด้วยการศึกษาข้อมูลพื้นฐานหมู่บ้านทั้ง 11 แห่ง เอกสารต่าง ๆ รวมทั้งฐานข้อมูล กชช.2ค. ในขั้นตอนนี้คณะวิจัยคัดเลือกหมู่บ้าน 5 แห่ง โดยพิจารณาตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้ จากนั้น จัดการประชุมชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล ซึ่งชุมชนที่หมู่บ้านแม่มูลมันยืน 1 อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เพื่อให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการกำหนดหมู่บ้านศึกษา ซึ่งที่ประชุมเสนอให้คณะวิจัยพิจารณา 5 หมู่บ้าน ได้แก่ หัวเหววังสะแบงใต้ ปากห้วยแคน คันเปือ และห้วยไฮ คณะวิจัยลงพื้นที่ศึกษาข้อมูลเบื้องต้นของหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง จากนั้นจึงนำข้อมูลทั้ง 3 ส่วน ประกอบการพิจารณาและเลือกหมู่บ้าน 3 แห่ง คือ บ้านหัวเหว บ้านปากห้วยแคน และบ้านห้วยไฮ

ข้อมูลพื้นฐานหมู่บ้าน : ทุตติยภูมิ

แผนภูมิที่ 1.1 แสดงแหล่งที่มาของข้อมูลประกอบการคัดเลือกหมู่บ้านศึกษา

บ้านหัวเหวเป็นหมู่บ้านที่อยู่บริเวณหัวงานได้รับผลกระทบตั้งแต่เริ่มก่อสร้าง คือปี 2534 ส่วนบ้านห้วยไฮและปากห้วยแคนได้รับผลกระทบน้ำท่วมที่อยู่อาศัยเมื่อเริ่มมีการเก็บกักน้ำ (2537)

¹ อำเภอโขงเจียม 7 หมู่บ้าน คือ หัวเหว ตุงลุง ปากห้วยแคน คอนสวรรค์ วังใหม่ วังสะแบงใต้ และวังสะแบงเหนือ อำเภอสิรินธร 3 หมู่บ้าน คือ ห้วยไฮ คันเปือย และสุวรรณวาริ อำเภอพิบูลมังสาหาร 1 หมู่บ้าน คือ คันลิ้ม

ตารางที่ 1.1 ข้อมูลพื้นฐานบางประการของหมู่บ้านศึกษา

ประเด็น	หัวเหว	ห้วยไฮ	ปากห้วยแคน
จำนวนครัวเรือน	หมู่ 4 = 200 หมู่ 11 = 96	113	128
ผลกระทบ	- การก่อสร้าง* - การทำมาหากิน - เป็น "เวที" การเคลื่อนไหว ของกลุ่มผู้สนับสนุน และ คัดค้านการสร้างเขื่อน	- น้ำท่วมบ้านเรือน (62 หลัง)** - น้ำท่วมที่ทำกิน - ย้ายวัด และโรงเรียน เพราะ น้ำท่วม - การทำมาหากิน	- น้ำท่วมบ้านเรือน(28 หลัง)** - น้ำท่วมที่ทำกิน - น้ำล้อมรอบหมู่บ้าน ชาวบ้าน ออกไปอาศัยที่สาธารณะของ ชุมชนและถูกจับกุม - การทำมาหากิน
ปีที่ได้รับผลกระทบ	2534	2537	2537

หมายเหตุ * ปีเริ่มก่อสร้างเขื่อนมีบ้านเรือน 11 หลัง ซึ่งอยู่บริเวณห้วงงานต้องย้ายออก ต่อมาบ้านเรือนเกือบทั้งหมดต้องย้าย (ยกเว้น 7 หลัง) สาเหตุสำคัญประการหนึ่งคือได้รับผลกระทบในระหว่างการก่อสร้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการระเบิดแก่งในลำน้ำมูลระหว่างปี 2535

** จำนวนครัวเรือนที่ถูกน้ำท่วมและครัวเรือนที่ตั้งอยู่ในระดับ 108.0 - 108.5 (รทก.) จากรายงานการศึกษาของ ศุภชัย ชี้อตรง และคณะ (2543 : 10)

3.2.2 การคัดเลือกครัวเรือน

การศึกษาครั้งนี้สัมภาษณ์ตัวแทนครัวเรือนใน 3 หมู่บ้าน จำนวน 86 ราย โดยแบ่งเป็นบ้านหัวเหว 29 ราย บ้านห้วยไฮ 27 ราย และบ้านปากห้วยแคน 30 ราย การคัดเลือกครัวเรือนพิจารณาถึงความหลากหลาย ทั้งนี้เพื่อสะท้อนกระบวนการปรับตัวในเงื่อนไขที่แตกต่างกัน โดยมีเกณฑ์การคัดเลือก คือ 1) จำนวนแรงงานของครัวเรือน (แรงงานในที่นี้หมายถึงผู้ที่ประกอบกิจกรรมการผลิต) 2) ผลกระทบที่ได้รับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสูญเสียที่อยู่อาศัย และที่ดินทำกิน และ 3) การมีส่วนร่วมในการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนที่เกิดจากการสร้างเขื่อน²

² จำนวนครัวเรือนศึกษาในแต่ละหมู่บ้านคือ 1)บ้านหัวเหว หมู่ 4 และ 11 จำนวน 29 ครัวเรือน 2)บ้านห้วยไฮ จำนวน 27 ครัวเรือน และ 3)บ้านปากห้วยแคน 30 ครัวเรือน

3.3 การเก็บรวบรวมข้อมูล

การรวบรวมข้อมูลประกอบด้วยทั้งข้อมูลทุติยภูมิ ซึ่งได้แก่ รายงานการวิจัยและเอกสารที่เกี่ยวข้อง และข้อมูลพื้นฐานหมู่บ้าน เช่น กชช.2ค. และข้อมูลเชิงประจักษ์ที่รวบรวมจากพื้นที่ศึกษา ซึ่งการเก็บรวบรวมข้อมูลในพื้นที่ดำเนินการโดยคณะวิจัย 3 คน และผู้ช่วยวิจัย 3 คน การเก็บข้อมูลสนามใช้เวลาทั้งหมด 4 เดือน (มีนาคม - มิถุนายน 2544) วิธีการเก็บข้อมูล มีดังนี้

3.3.1 **ระดับชุมชน** รวบรวมข้อมูลด้วย 2 วิธีการคือ 1) การสัมภาษณ์ผู้รู้ในชุมชน (key informant) ตามแนวทางการสัมภาษณ์ (interview guide) ที่กำหนดไว้ 2) การจัดสนทนากลุ่ม (focus group discussion) คณะวิจัยและผู้ช่วยวิจัยร่วมประชุมกับผู้รู้ข้อมูลด้านต่าง ๆ ของแต่ละหมู่บ้าน ๆ ละ 10-15 คน ประกอบด้วย ผู้ใหญ่บ้าน/กรรมการหมู่บ้าน อาสาสมัครสาธารณสุข ตัวแทนกลุ่มกิจกรรมและกลุ่มอาชีพต่าง ๆ ในชุมชน ผู้อาวุโส/ผู้รู้ในชุมชน ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ทั้งผู้ไม่เห็นด้วย/สนับสนุนเขื่อน และผู้ไม่เห็นด้วย/คัดค้านเขื่อน ทั้งนี้เพื่อสอบถามข้อมูลชุมชน รวมทั้งตรวจสอบข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ โดยคณะวิจัยได้กำหนดประเด็นคำถามหลักเพื่อเป็นกรอบในการพูดคุย

3.3.2 **ระดับครัวเรือน** ใช้วิธีการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลซึ่งเป็นตัวแทนของแต่ละครัวเรือนตามแนวทางการสัมภาษณ์ที่พัฒนาขึ้น รวมทั้งการสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม (participant observation) และการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม (non-participant observation) ในระหว่างการเก็บข้อมูลครัวเรือน ผู้ช่วยวิจัยอาศัยอยู่ในชุมชน คณะวิจัยลงชุมชนเพื่อเก็บข้อมูลครัวเรือนเป็นระยะๆ ตลอดช่วงเวลากการเก็บข้อมูลครัวเรือนมีการประชุมร่วมระหว่างนักวิจัยและผู้ช่วยวิจัยเป็นระยะๆ เพื่อติดตามความก้าวหน้า ตรวจสอบและทำความเข้าใจข้อมูลร่วมกัน

3.4 การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลให้ความสำคัญกับการอธิบายการปรับตัวของชุมชนและครัวเรือน ความหลากหลายของกระบวนการและวิธีการปรับตัว รวมทั้งเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างการปรับตัวกับการดำเนินชีวิตกับการเปลี่ยนแปลงบริบททางเศรษฐกิจ สังคม สภาพทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งนี้โดยอาศัยแนวคิดทางทฤษฎีและผลการวิจัยที่ผ่านมาเป็นกรอบในการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างเงื่อนไขต่าง ๆ ต่อกระบวนการปรับตัวของชุมชนและครัวเรือนตามกรอบการศึกษาที่นำเสนอในบทที่ 2

นอกจากนี้การวิจัยยังให้ความสำคัญกับการสะท้อนทัศนคติหรือมุมมองของชาวบ้านต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น โดยมีการอ้างถึงคำกล่าวของผู้ให้ข้อมูล เพื่อป้องกันผลกระทบอันอาจเกิดแก่ผู้ให้ข้อมูล รายชื่อผู้ที่ถูกกล่าวอ้างถึงในรายงานนี้เป็นชื่อสมมติทั้งหมด

บทที่ 4 ชุมชนริมน้ำมูล

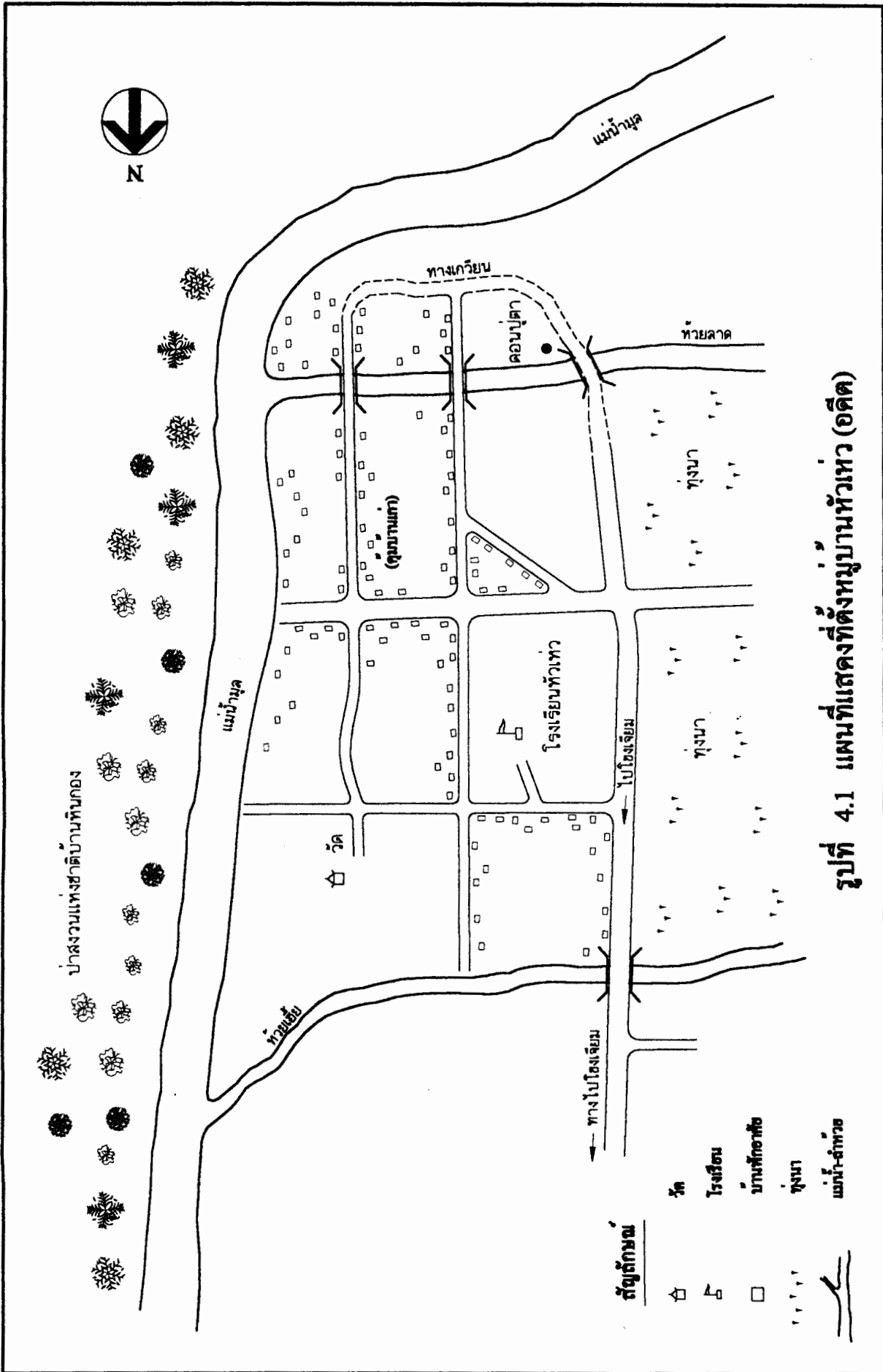
เนื้อหาในบทนี้กล่าวถึงชุมชน 3 หมู่บ้านริมฝั่งน้ำมูลที่เป็นกรณีศึกษา ทั้งนี้เพื่อสะท้อนให้เห็นภาพว่าสภาพของชุมชนทั้ง 3 แห่งในปัจจุบันเป็นอย่างไร ชุมชนแต่ละแห่งมีประวัติความเป็นมาอย่างไร การก่อตั้งและโยกย้ายชุมชนเกิดขึ้นเมื่อไหร่ภายใต้เงื่อนไขใด พัฒนาการของชุมชนทั้งในด้านการประกอบอาชีพ ด้านความสัมพันธ์ทางสังคม และวัฒนธรรม ประเพณีเป็นอย่างไร พัฒนาการที่เกิดขึ้นมีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงบริบททางเศรษฐกิจและสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างเขื่อนปากมูลอย่างไร ในส่วนท้ายสุดของบทนี้ได้วิเคราะห์เปรียบเทียบวิถีชีวิตของชาวบ้านทั้ง 3 ชุมชน ในช่วงหลังการสร้างเขื่อนปากมูลทั้งในแง่การทำมาหาเลี้ยงชีพและความสัมพันธ์ทางสังคม และความสัมพันธ์ของชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติ

4.1 บ้านหัวเหว

4.1.1 สภาพทั่วไปของชุมชนในปัจจุบัน

บ้านหัวเหวทั้งหมด 4 และหมู่ 11 ตั้งอยู่ในเขตอำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ที่ตั้งหมู่บ้านอยู่ทางทิศใต้ของอำเภอโขงเจียม บ้านหัวเหวหมู่ 4 อยู่ห่างจากอำเภอประมาณ 7 กิโลเมตร ส่วนหมู่ 11 อยู่ทิศเหนือของหมู่ 4 ทั้งสองหมู่บ้านมีอาณาเขตติดต่อกัน หมู่ 11 เป็นชุมชนที่แยกตัวออกไปจากหมู่ 4 ภายหลังจากการสร้างเขื่อนปากมูล ในปัจจุบันถนนเชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้านทั้งสองกับอำเภอเป็นถนนลาดยางสามารถใช้งานได้ตลอดปี รถโดยสารประจำทางที่วิ่งผ่านหมู่บ้านไปยังอำเภอโขงเจียม มีเฉพาะในช่วงเช้าเท่านั้น ชาวบ้านส่วนใหญ่เดินทางโดยพาหนะส่วนตัว ซึ่งมีทั้งรถยนต์และรถจักรยานยนต์ การเดินทางไปยังอำเภอพิบูลมังสาหารและจังหวัดอุบลราชธานี หากไม่ใช้พาหนะส่วนตัว จะต้องออกจากหมู่บ้านเพื่อขึ้นรถโดยสารประจำทางที่บริเวณทางแยกที่ถนนพิบูลฯ-โขงเจียม ตัดกับถนนที่แยกไปสู่เขื่อนปากมูล ซึ่งชาวบ้านเรียกทางแยกนี้ว่า "ปากทาง" (หมายถึงปากทางเข้าหมู่บ้าน)

การตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านหัวเหวทั้งสองหมู่กระจายตัวไปตามความยาวของถนน การตั้งบ้านเรือนของบ้านหัวเหวหมู่ 11 เริ่มจากจุดที่ห่างจาก "ปากทาง" ประมาณ 1 กิโลเมตรกระจายลงไปทางทิศใต้ การตั้งบ้านเรือนของหมู่ 11 มีความหนาแน่นทางด้านตะวันออกของถนนซึ่งอยู่ติดกับแม่น้ำมูลมากกว่าด้านตะวันตก อาณาเขตหมู่ 11 สิ้นสุดลงที่บริเวณห้วยเชียง (ดูแผนที่บ้านหัวเหวปัจจุบัน) ซึ่งเป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างหมู่ 4 และหมู่ 11 สำหรับหมู่ 4 การตั้งบ้านเรือนมีความหนาแน่นทางด้านตะวันตกของถนนมากกว่าด้านตะวันออก ผู้ใหญ่บ้านหัวเหวหมู่ 4 ให้ข้อมูลว่าปัจจุบันชาวบ้านหัวเหวแบ่งเป็น 3 คุ่ม คือ

รูปที่ 4.1 แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านหัวท้าว (อดีต)

1) **คุ้มบ้านจัดสรร** ได้แก่กลุ่มบ้านที่ กฟผ. สร้างให้แก่ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยจากการสร้างเขื่อน มีทั้งหมด 49 หลัง ภายหลังจากมีชาวบ้านปลูกสร้างบ้านเรือนเองซึ่งอยู่ในบริเวณรอบ ๆ บ้านจัดสรร คุ้มนี้มีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นที่สุด

2) **คุ้มป่าหวาย** อยู่ทางทิศเหนือตั้งแต่บริเวณห้วยเฮี้ยถึงห้วยเขียง และมีอาณาเขตติดกับหมู่ 11 คุ้มป่าหวายประกอบด้วยครัวเรือนประมาณ 70 หลังคา ชาวบ้านเหล่านี้ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยจากการสร้างเขื่อนเช่นกัน แต่เป็นกลุ่มที่เลือกรับเงินค่าชดเชยเพื่อหาที่อยู่อาศัยเอง และได้ออกไปสร้างบ้านเรือนตามหัวไร่ปลายนา นอกจากนั้นคุ้มป่าหวายยังรวมบ้าน 11 หลัง ทางด้านตะวันออกของถนนที่ กฟผ. สร้างให้กับชาวบ้านซึ่งเดิมอาศัยอยู่บริเวณห้วยงาน ชาวบ้าน 11 ครอบครัวนี้เป็นกลุ่มแรกที่ต้องอพยพเนื่องจากการสร้างเขื่อน

3) **คุ้มบ้านเก่า** อยู่บริเวณด้านตะวันออกของถนนติดกับแม่น้ำมูล มีบ้านเรือนอยู่เพียง 7 หลัง ครอบครัวเหล่านี้คือกลุ่มที่ไม่อพยพออกไปจากบ้านเดิมที่เคยอาศัยตั้งแต่ก่อนสร้างเขื่อน

นอกจากนี้ในอาณาเขตของบ้านหัวเห่ หมู่ 4 ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งอยู่ติดกับหัวเขื่อนเป็นที่ตั้งของ "หมู่บ้านแม่มนม้นยืน 1" ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่กลุ่มผู้ชุมนุมเรียกร้องกรณีเขื่อนปากมูลรวมตัวกัน เริ่มตั้งแต่วันที่ 15 มีนาคม 2542 เป็นต้นมา ปัจจุบันกลุ่มผู้ชุมนุมสร้างที่พักอาศัยอยู่ทั้งทางด้านตะวันออกและตะวันตกของถนน ผู้ชุมนุมคือชาวบ้านผู้ซึ่งได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีเขื่อนปากมูล ซึ่งมีผู้ได้รับผลกระทบจาก 53 หมู่บ้าน ใน 3 อำเภอคือ โขงเจียม พิบูลมังสาหาร และสิรินธร สมาชิกที่ร่วมชุมนุมคือตัวแทนครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบจำนวนประมาณ 5,000 ครอบครัว ทั้งนี้โดยผู้ร่วมชุมนุมจากแต่ละหมู่บ้านจะหมุนเวียนเข้ามาร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ที่หมู่บ้านแม่มนม้นยืน ดังนั้นจำนวนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านจึงไม่คงที่ ขึ้นอยู่กับว่าช่วงเวลาใดสถานการณ์ของการเรียกร้องและการต่อรองเป็นอย่างไร ต้องการกำลังสนับสนุนอย่างน้อยเพียงใด¹

แม่น้ำมูลซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านขนานกับถนนจาก "ปากทาง" ถึงเขื่อนปากมูลเป็นทรัพยากรที่มีความสำคัญและผูกพันกับวิถีชีวิตและการทำมาหากินของชาวบ้านหัวเห่มาตั้งแต่อดีต ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูลชาวหัวเห่ทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยการหาปลาจากลำน้ำมูลทำสวนผักกิมมูล และหาของป่าในพื้นที่ทามริมน้ำมูล ซึ่งปลา ผักและของป่านานาชนิดที่ได้นอกจากจะเป็นอาหารแล้วยังนำไปแลกข้าวหรือขายนำมาซึ่งรายได้แก่ครัวเรือนด้วย สำหรับ

¹ แม่เพลิน แสนสุข ชาวบ้านผู้นำกลุ่มคัดค้านเขื่อน อายุ 59 ปี

ลำห้วยต่าง ๆ ในปัจจุบันชาวบ้านไม่ได้ใช้ประโยชน์เนื่องจากหลังสร้างเขื่อนน้ำในลำห้วยจะแห้งคอต จะมีเฉพาะฤดูฝนเท่านั้นที่พอน้ำในลำห้วยเหล่านี้

พื้นที่อีกฝั่งหนึ่งของแม่น้ำมูลซึ่งอยู่ตรงข้ามกับหมู่บ้าน เป็นป่าที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ในการหาเห็ด หน่อไม้ และผักต่าง ๆ ที่สำคัญได้แก่ ป่าหินกอง ป่าดอนหมู และอุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ พื้นที่บริเวณป่าดอนหมูในปัจจุบันมีชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียง เช่น บ้านด่านเก่า บ้านหัวเหวหมู 11 ตั้งบ้านเรือนอยู่ประมาณ 40 หลังคา นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ป่าชุมชนอีก 2 แห่งที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ คือ ป่าดำนใหญ่และดำนฮี ซึ่งอยู่ด้านตะวันตกของคุ้มป่าหวาย และพื้นที่บริเวณ "ปากทาง" ซึ่งอยู่ด้านตะวันตกเฉียงเหนือของบ้านหัวเหวหมู 4 เป็นพื้นที่สวนป่า 700 ไร่

นอกจากพื้นที่ป่าแล้วพื้นที่รอบนอกทางทิศตะวันตกของบ้านหัวเหวทั้งสองหมู่บ้านเป็นที่นา สำหรับบ้านหัวเหวหมู 4 จะมีพื้นที่บริเวณคุ้มป่าหวายซึ่งอยู่ระหว่างชุมชนกับป่าดำนใหญ่และดำนฮีเป็นที่นาด้วย อย่างไรก็ตาม หากเปรียบเทียบกับหมู่บ้านศึกษาอีก 2 แห่ง บ้านหัวเหวทั้งสองหมู่บ้านมีพื้นที่นายน้อยมาก จากข้อมูลการเก็บภาชีบำรุงท้องที่ของ อบต. โขงเจียม พบว่า ชาวบ้านหัวเหว หมู 4 ที่จ่ายภาชีบำรุงท้องที่แก่ องค์การบริหารส่วนตำบลโขงเจียม ซึ่งแสดงว่าชาวบ้านเหล่านี้มีที่ดินถือครองอยู่ในเขตหมู่บ้าน มีเพียง 34 ราย เป็นพื้นที่ทั้งหมด 926 ไร่ ในขณะที่หมู 11 มีผู้เสียภาษี 29 ราย คิดเป็นพื้นที่ทั้งหมด 1,030 ไร่ อย่างไรก็ตามจากการสัมภาษณ์ผู้ใหญ่บ้านทั้งสองหมู่บ้าน พบว่า ชาวบ้านจำนวนหนึ่งมีที่นาอยู่นอกพื้นที่หมู่บ้าน บางรายไปซื้อที่นาในเขตชลประทานเพื่อให้สามารถทำนาได้ปีละสองครั้ง ในแง่เอกสารสิทธิที่ดินนั้นชาวบ้านหัวเหวส่วนใหญ่มีเอกสารสิทธิประเภท สค.1 และ บท.6 ส่วน นส.3 มีส่วนน้อย ส่วนใหญ่ผู้ที่มี นส.3 มักเป็นกลุ่มที่ซื้อที่นาออกหมู่บ้าน ซึ่งการซื้อที่นามีขึ้นในช่วงหลังได้รับเงินค่าชดเชยจากผลกระทบจากการสร้างเขื่อน

ข้อมูลจากองค์การบริหารส่วนตำบลโขงเจียมระบุว่า จำนวนครัวเรือนและประชากรของทั้งสองหมู่บ้าน มีดังนี้ บ้านหัวเหว หมู 4 มีประชากรทั้งหมด 200 ครัวเรือน จำนวน 829 คน แบ่งเป็นหญิง 450 คน และชาย 429 คน ส่วนหมู 11 มีประชากร 96 ครัวเรือน จำนวน 312 คน หญิง 155 คน และชาย 157 คน อย่างไรก็ตามประชากรที่อาศัยอยู่จริงในหมู่บ้านมีจำนวนน้อยกว่าประชากรจากการสำรวจ เนื่องจากมีการอพยพออกไปทำงานนอกชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่หลังการสร้างเขื่อนปากมูลเป็นต้นมา เมื่อถามถึงสาเหตุการอพยพ ชาวบ้านหัวเหวทั้งสองหมู่บ้านให้เหตุผลว่าเป็นเพราะหาปลาไม่ได้ ประกอบกับไม่มีงานอื่นในท้องถิ่นที่สามารถสร้างรายได้แก่ครอบครัวได้จึงต้องออกจากหมู่บ้านไปหางานทำ

แม้ว่าบ้านหัวเหวจะถูกแบ่งเป็น 2 หมู่ มีผู้ใหญ่บ้านและคณะกรรมการหมู่บ้านที่แยกเป็นอิสระจากกัน แต่ชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านยังมีความผูกพันกัน ทั้งในเชิงเครือญาติและการ

ดำเนินชีวิต ทั้งสองหมู่บ้านใช้โรงเรียนและสถานีนอนามัยร่วมกัน แต่เดิมวัดมีอยู่เพียงแห่งเดียว คือ วัดเดิมซึ่งตั้งอยู่ที่หมู่ 4 ปัจจุบันมีวัดอีกแห่งหนึ่งอยู่ในเขตหมู่ 11 บุญประเพณีบางอย่างชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านยังทำร่วมกันตั้งแต่อดีตซึ่งเป็นหมู่บ้านเดียวกัน เช่น การเลี้ยงปู่ตา ณ บริเวณดอนปู่ตา ใกล้ห้วยหินลาดซึ่งอยู่ในเขตหมู่ 4 การทำพิธีปล่อยปลาหนุ่ม-ปลาสาว และการทำพิธีเนาว์ เป็นต้น คำว่า "มีแต่พี่แต่น้อง" และ "เป็นลูกเป็นหลาน" ถูกใช้เพื่อแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวหัวเหวทั้งสองหมู่บ้าน

4.1.2 การก่อตั้งและโยกย้ายชุมชน

บ้านหัวเหวเป็นชุมชนที่ก่อตั้งมาเกือบ 60 ปี ผู้อาวุโสของหมู่บ้าน² เล่าว่าเมื่อประมาณ ปี 2486 ชาวบ้าน 4 รายอพยพหนีภัยสงครามจากประเทศลาว มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ท่าบ้านเก่า ภายในบริเวณอุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ ในปีถัดมาจึงอพยพมาอยู่ฝั่งตรงข้ามซึ่งคือบริเวณหัวงานเขื่อนปากมูลในปัจจุบัน เนื่องจากกลัวอันตรายจากสัตว์ป่า เช่น เสือและช้าง ประกอบกับบริเวณฝั่งตรงข้ามมีพื้นที่สำหรับทำนา ต่อมาชุมชนขยายเป็น 15 ครัวเรือน ชาวบ้านบางครอบครัวมีการถากถางป่าเพื่อเป็นที่ทำกิน โดยปลูกข้าวไร่ ชาวบ้านบางส่วนไม่ทำนา แต่หาปลาจากลำน้ำมูลเพื่อแลกกับข้าว

ประมาณปี 2506 หมู่บ้านเริ่มขยายเป็น 50 ครัวเรือน การดำเนินชีวิตของชาวบ้านยังไม่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือ การผลิตทั้งข้าวและหาปลายังเป็นไปเพื่อการยังชีพ การค้าขายแทบไม่มี มีแต่การแลกเปลี่ยนและแบ่งปัน การติดต่อกับชุมชนมีข้อจำกัดเพราะการสัญจรไปมาไม่สะดวก เกวียนและเรือเป็นพาหนะในการเดินทางที่สำคัญ จนกระทั่ง พ.ศ. 2513 มีการก่อสร้างถนนสายพิบูลฯ-โขงเจียม และต่อมามีถนนเชื่อมต่อเข้าสู่หมู่บ้านทำให้การสัญจรไปมาสะดวกขึ้น พ่อบุญ ให้ข้อมูลว่าการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านเริ่มเห็นได้อย่างชัดเจนตั้งแต่ประมาณปี 2517 เป็นต้นมา ชาวบ้านมีการติดต่อกับชุมชนอื่นและตลาดมากขึ้น มีการใช้พาหนะเช่นจักรยาน จักรยานยนต์และรถยนต์แทนเกวียน การเดินทางไปท่าอำเภอโขงเจียมซึ่งเป็นแหล่งขายพืชผล ปลา ของป่า สะดวกขึ้น ในขณะเดียวกันมีการซื้อปุ๋ยมาใส่ना ทำให้ผลผลิตข้าวเพิ่มสูงขึ้น พ่อค้าจากในเมืองเวะเวียนมาซื้อปลาถึงในหมู่บ้าน ชาวบ้านมีรายได้จากการขายปลา จึงมีการใช้จ่ายเงินเพื่อซื้อสินค้าต่าง ๆ เพิ่มขึ้น ทั้งของกิน ของใช้ ทำให้มีการตั้งร้านขายของชำในหมู่บ้าน ชาวบ้านบางรายเริ่มซื้อสิ่งของที่มีราคาแพงในระบบเงินผ่อน เช่น จักรยานยนต์ รถไถเดินตาม ถึงแม้ว่าการผลิตในชุมชนจะเริ่มเปลี่ยนจาก "การทำมาหากิน" ไปสู่ "การทำมาค้าขาย" มากขึ้นแต่ชาวบ้านก็ยังช่วยเหลือเกื้อกูลกัน พ่อบุญใช้คำว่า "พอซอกันกินได้" ทั้งนี้เนื่องจากชุมชนมีฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์

² พ่อบุญ สนั่นชัย ชาวบ้านหัวเหว หมู่ 11 อายุ 62 ปี

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนและวิถีชีวิตของชาวหัวเห่เกิดขึ้นเมื่อคณะรัฐมนตรีอนุมัติให้มีการสร้างเขื่อนปากมูลกั้นลำน้ำมูลบริเวณบ้านหัวเห่เมื่อปี 2532 และในปี 2533 มีการอพยพชาวบ้านออกจากที่ตั้งบ้านเดิม ชาวบ้านส่วนใหญ่โยกย้ายไปหาที่อยู่ใหม่ บางส่วนเข้าอาศัยอยู่ในบ้านจัดสรรที่ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) จัดหาให้ บางส่วนออกไปอยู่ตามหัวไร่ ปลายนา มีชาวบ้านเพียง 6 ครอบครัวเท่านั้นที่ไม่ได้อพยพออกไปจากบ้านเรือนเดิม ซึ่งชุมชนใหม่ (บ้านหัวเห่ หมู่ 4 ในปัจจุบัน) กระจายไปทางทิศตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือของชุมชนเดิม ในปี 2539 ชาวบ้านอีกกลุ่มหนึ่งต้องโยกย้ายออกไปอาศัยอยู่บนพื้นที่สาธารณของชุมชน (บ้านหัวเห่ หมู่ 11 ในปัจจุบัน) เพื่อแก้ปัญหาความแออัดของบ้านเรือนและข้อจำกัดของพื้นที่สำหรับทำการเกษตร

ชุมชนแห่งใหม่มีบ้านเรือนที่ดูสวยงามทันสมัยกว่าเดิม มีการก่อสร้างโดยวัสดุที่ถาวรและทันสมัย เช่น ปูนซีเมนต์ หลังคากระเบื้อง หรือสังกะสี แทนบ้านไม้หลังคามุงจาก ในขณะที่เดียวกันถนนหนทางภายในชุมชนได้รับการพัฒนาเป็นถนนลาดยางสามารถใช้การได้ตลอดปี ในอีกด้านหนึ่งการโยกย้ายชุมชนได้ส่งผลกระทบต่อการทำมาหากินและความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวหัวเห่อย่างมากด้วยเช่นกัน ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

4.1.3 พัฒนาการด้านการทำมาหากิน

พัฒนาการด้านการประกอบอาชีพหรือการเปลี่ยนแปลงด้านการทำมาหากินของชาวชุมชนบ้านหัวเห่มีความสัมพันธ์กับทั้งฐานทรัพยากรของชุมชนและการขยายตัวหรือการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ ที่เอื้อให้เศรษฐกิจที่ต้องพึ่งพิงกับตลาดภายนอกขยายตัวเข้าสู่ชุมชน การเปลี่ยนแปลงกิจกรรมการผลิตที่สำคัญของชุมชน คือ การหาปลาในลำน้ำมูล การทำนา การทำสวนรมิมูลและหาของป่า เป็นภาพสะท้อนพัฒนาการด้านการประกอบอาชีพของชาวหัวเห่

การหาปลา ถือเป็นการผลิตหลักที่มีมาแต่ดั้งเดิม ในอดีตชาวหัวเห่หาปลาเพื่อบริโภคและแลกข้าว ด้วยข้อจำกัดของพื้นที่ซึ่งหน้าดินตื้นและมีหินเยอะทำให้ผลผลิตข้าวต่ำ ชาวบ้านบางส่วนจึงไม่ทำนา หรือแม้จะทำมากได้ผลผลิตไม่พอต่อการบริโภคในครัวเรือน การเอาปลาที่หาได้ไปแลกข้าว ถือเป็นวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวหัวเห่ในอดีต การแลกข้าวที่พออนุญเล่าว่าในบางปีชาวหัวเห่จะนำปลาแห้ง ปลาไร่ไปแลกข้าวจาก "บ้านโคก" ซึ่งทำนาเป็นหลัก เช่น บ้านดงบาก บ้านดงมะไฟ บ้านหนองแสงใหญ่ บางครั้งไปแลกถึงต่างอำเภอ เช่น อำเภอตระการพืชผล และอำเภอศรีเชียงใหม่ ในบางปีชาว"บ้านโคก"จะนำข้าวมาแลกกับปลาในหมู่บ้านต่าง ๆ แถบริมแม่น้ำมูล การแลกพออนุญกล่าวว่า "แลกกันตามสมควร แบบพื้แบบน้อง" ไม่มีการชั่งเป็นกิโลอย่างจริงจัง ปลาไร่ 1 โหล แลกข้าวเปลือกได้ 1 หมื่น (12 กิโลกรัม) การแลกข้าวกับปลาก่อ

ให้เกิดสายพันธ์เชื่อมโยงชาวหัวเห่กับคนจากต่างหมู่บ้าน บางรายที่ถูกชะตากันจะติดต่อกับหา กันเสมือนเป็นญาติ บางรายได้รับการชักชวนจากชาวหัวเห่ให้ย้ายเข้ามาอาศัยในหมู่บ้าน

สมัยนั้นแม่มุลมีปลาอุตมสมบูรณ์ เครื่องมือที่ใช้หาปลามีไม่กี่ชนิด (เช่น ใช้มอ งตอนเดียว) ก็สามารถจับปลาได้ การหาปลาเริ่มเปลี่ยนจากเพื่อกินและแลกข้าวไปสูเพื่อขาย เมื่อมี กิจการตู้แช่ปลา หลังจากที่มีไฟฟ้าเข้าสู่อำเภอโขงเจียมเมื่อปี 2512 ประกอบกับมีถนนเชื่อมต่อก ระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอ พ่อค้าแม่ค้าซึ่งแต่เดิมอาศัยเรือเข้ามาซื้อปลาและซื้อจำนวนไม่มากนัก เพราะเกรงว่าปลาจะเน่าเสีย เมื่อมีกิจการตู้แช่และมีถนนดีสามารถส่งปลาไปขายทางไกลได้ การ หาปลากลายเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของครัวเรือน พ่อบุญเล่าว่า ชาวบ้านจะหาปลาตามเกาะ แก่งต่าง ๆ ในแม่น้ำมูล บางครั้งสามารถหาได้วันละ 300-400 กิโลกรัม แต่ในสมัยนั้นปลาราคาไม่ แพง ขายได้กิโลกรัมละ 2-3 บาท แต่ก็ยังมีรายได้จากการขายปลาที่นำมาส่งเสียให้ลูกเรียนหนังสือ ได้ ซื้อข้าวและใช้จ่ายในครัวเรือน

เมื่อการหาปลากลายเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของครอบครัว เครื่องมือหาปลา หลายชนิดถูกนำมาใช้เพื่อให้เหมาะกับชนิดของปลา เช่น มอ ง ตุ่ม และเบ็ดราว ใช้จับปลาที่ขายได้ ราคาดี เช่น ปลาอีตุ้ม ปลาบั้ง ปลายอน ลานใช้จับปลาฮืด แหใช้จับปลาขนาดเล็ก เช่น ปลาตะเพียน ปลาแคบ ปลาพัดยาว ปลาสร้อย ปลาตัวเล็กหากขายปลาสดจะราคาไม่ดี ชาวบ้านนิยมนำมาทำ ปลาห้าหรือปลาแห้ง ประมาณปี 2527 เริ่มซื้อมอ งเป็นเงินผ่อนจากพ่อค้าในเมือง เมื่อชาวบ้านขาย ปลาได้จึงนำเงินมาชำระแก่พ่อค้า พ่อค้าบางรายนำมอ งมาให้กับชาวบ้านโดยให้ชาวบ้านจ่ายคืน เป็นปลาเมื่อหาได้ ชาวบ้านหัวเห่ให้ข้อมูลว่าในช่วง 3-4 ปีก่อนการสร้างเขื่อน ชาวบ้านมีรายได้ จากการขายปลาววันละประมาณ 200-300 บาท หากวันไหนโชคดีหาปลาได้เยอะหรือได้ปลาขนาด ใหญ่ก็อาจจะขายได้ตั้งแต่ 500 ถึง 1,000 บาท

ลูกสาวพ่อบุญให้ข้อมูลว่า แม้กระทั่งเด็ก ๆ เริ่มเข้าโรงเรียนอายุ 7-8 ปีก็หาปลา เป็น โรงเรียนเล็กจะ "ลงมอ งหาปลา" ซึ่งก็ทำให้มีเงินพอซื้อขนมไม่ต้องขอจากพ่อแม่ ชาวหัวเห่ หลายรายเล่าถึงวิถีชีวิตในอดีตก่อนการสร้างเขื่อนที่สะท้อนถึงความผูกพันกับแม่น้ำมูล บางครอบครัวซึ่งพ่อแม่และลูก ๆ ให้ชีวิตอยู่ในเรือเพื่อหาปลาและขายแก่พ่อค้าแม่ค้าที่รอรับซื้ออยู่ที่ริมฝั่ง บางครอบครัวสร้างกระต๊อบอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเพื่อเป็นที่พักในระหว่างการหาปลา ซึ่งส่วนใหญ่แล้ว ช่วงที่หาปลามักเป็นเวลากลางคืนจนกระทั่งสว่าง ในช่วงเวลาเช้ามีดจะมีพ่อ-แม่ค้ามาคอยรับซื้อ ปลาเพื่อให้ทันขายในช่วงตลาดเช้า

ตั้งแต่ปี 2532 วิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับลำน้ำมูลกับการหาปลาของชาวหัวเห่เริ่มสั่นคลอน การระเบิดแก่งและการสร้างเขื่อน ส่งผลต่อระบบนิเวศน์ของลำน้ำมูล ปลาตายและสูญพันธุ์ เป็นจำนวนมาก กระแสน้ำเชี่ยวกราด ทำให้เครื่องมือการหาปลาได้รับความเสียหาย ปลาจากแม่น้ำโขงไม่สามารถว่ายทวนกระแสน้ำสู่ลำน้ำมูล ชาวหัวเห่และหมู่บ้านอื่น ๆ จับปลาได้น้อยลง ใน

ช่วงระหว่างการสร้างเขื่อนยังพอจับปลาได้บ้าง แม้ว่ารายได้จากการขายปลาจะลดลงอย่างมาก ชาวบ้านกล่าวว่าปลาที่จับได้ในระหว่างนั้นเป็น "ปลาค้างรัง" นับจากเขื่อนสร้างเสร็จเป็นต้นมา ปลาที่จับได้น้อยมาก บางครั้งไม่พอแม้แต่การบริโภคในครัวเรือน บางวันก็ไม่ได้ปลาเลย ถึงกระนั้นก็ตามชาวหัวเหวโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่มีข้อจำกัดในการประกอบอาชีพอื่นๆ ยังคง "ลงมูล หาปลา"

การทำนา เป็นกิจกรรมการผลิตที่มีมาตั้งแต่เริ่มตั้งชุมชน พ่อบุญ กล่าวถึงการทำนาของชาวหัวเหวว่า "เฮ็ดนาแบบซี้คร้าน" [ทำนาแบบซี้เกียด] คือปล่อยให้ข้าวโตเอง ไม่ดูแลเอาใจใส่สัก และทำนาในพื้นที่ที่มีอยู่เพียงบางส่วนเท่านั้น และครอบครัวได้ผลผลิตข้าวปีละ 70-100 ถัง ซึ่งปริมาณข้าวที่ได้ไม่พอต่อการบริโภคในครอบครัว ชาวบ้านบางส่วนไม่ทำนาเลย อาศัยหาปลาแลกข้าว หากมีใครแลกข้าวได้มากจนข้าวเต็มเล้า (ยุ่งฉาง) หลังจากมีถนนเชื่อมระหว่างชุมชนกับอำเภอซึ่งเป็นแหล่งขายปุ๋ยเคมี การทำนาจึงได้ผลผลิตมากขึ้น กล่าวคือแต่ละครอบครัวได้ข้าวปีละ 200-300 ถังจากการทำนาในพื้นที่เท่าเดิม ซึ่งปริมาณข้าวดังกล่าวเกือบเพียงพอต่อการบริโภค แต่การแลกข้าวกับปลาตามประเพณีที่ปฏิบัติกันมาก็ยังคงอยู่ หากมีข้าวเหลือจากการบริโภคในครอบครัวจะขายให้แก่พ่อค้าในราคาแสน (120 กิโลกรัม) ละ 150 บาท

เมื่อเขื่อนปากมูลสร้างเสร็จ ชาวบ้านหาปลาได้น้อยลง การขายปลาไม่ได้เป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือนอีกต่อไป ชาวบ้านหัวเหวจึงหันมาทำนาเพิ่มขึ้น คนที่ไม่มีที่นาจะเช่าที่เพื่อทำนา ชาวบ้านบางรายได้เงินค่าเช่าขดเชยจากผลกระทบน้ำท่วมที่ดินทำกินหรือบ้านเรือนที่อยู่อาศัย นำเงินที่ได้รับไปซื้อที่นา และรถไถเดินตาม การทำนามีการใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้นทั้งนี้เพื่อต้องการเพิ่มผลผลิต อย่างไรก็ตาม ครัวเรือนที่ทำนาส่วนใหญ่ได้ข้าวเพียงพอสำหรับการบริโภคเท่านั้น มีน้อยรายที่มีรายได้จากการขายข้าว นอกจากนี้ข้อมูล กชช.2 ค. ปี 2542 ระบุว่า จำนวนครัวเรือนที่มีกิจกรรมการทำนาในบ้านหัวเหวทั้งสองหมู่บ้านมีเพียงครึ่งหนึ่งเท่านั้น นั่นหมายถึงว่าประชากรอีกครึ่งหนึ่งต้องซื้อข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือน

จะเห็นได้ว่า หลังจากการสร้างเขื่อนชาวบ้านหันมาทำนาเพิ่มมากขึ้น พ่อบุญ กล่าวว่า ในอดีตที่การหาปลาเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของครอบครัว ชาวหัวเหวที่ทำนามีน้อย อาจเพียงร้อยละ 15 ของครัวเรือนทั้งหมด ปัจจุบันเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 50 นอกจากการเปลี่ยนแปลงในเชิงปริมาณครัวเรือนที่ทำนาแล้ว ยังมีการเปลี่ยนแปลงในเชิงการใช้เทคโนโลยีด้วย เช่น การใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มขึ้น การใช้รถไถเดินตามแทนใช้ควาย มีร้านค้าวัสดุอุปกรณ์ด้านการเกษตรจากอำเภอพิบูลมังสาหาร ให้ชาวบ้านซื้อรถไถเดินตามด้วยเงินผ่อน ประกอบกับเมื่อมีการโยกย้ายชุมชนอันเนื่องจากการสร้างเขื่อน พื้นที่หัวไร่ปลายนาและพื้นที่สาธารณะของชุมชน ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นที่เลี้ยงสัตว์ ถูกเปลี่ยนเป็นที่สร้างบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัย จึงทำให้เกิดปัญหาในการเลี้ยงวัว-ควายของชาวบ้าน

โดยสรุปกล่าวได้ว่า การทำนาของบ้านหัวเหวตั้งแต่อดีตเป็นต้นมาไม่เพียงพอต่อการบริโภค ในปัจจุบันแม้ว่าชาวบ้านจะให้ความสำคัญกับการทำนาแต่ก็มีครัวเรือนเพียงครึ่งหนึ่งเท่านั้นที่ทำกิจกรรมนี้

การทำสวนริมน้ำและหาของป่า ในอดีตชาวหัวเหวปลูกพืชผักในพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำมูลทุกปี การทำสวนริมน้ำเริ่มตั้งแต่เดือนธันวาคมถึงเมษายน ในช่วงฤดูฝนน้ำจะท่วมพื้นที่ริมฝั่ง ในบริเวณพื้นที่น้ำท่วมดินมีความอุดมสมบูรณ์ จึงทำให้พืชผักเจริญงอกงามและให้ผลผลิตสูง พืชที่ชาวบ้านปลูกมีมากมายหลายชนิดและล้วนเป็นพืชที่บริโภคในชีวิตประจำวัน เช่น ต้นหอม แดง ถั่ว บวบ ผัก พริก มะเขือ ผลผลิตที่ได้มากพอสำหรับบริโภคและแบ่งปันแก่ญาติพี่น้อง และเพื่อนฝูง การทำสวนริมน้ำเริ่มขยายตัวมากขึ้น เมื่อมีพ่อค้าแม่ค้าเข้ามารับซื้อผลผลิตในหมู่บ้าน ซึ่งพออนุญาตว่าการขายพืชผักเริ่มขึ้นตั้งแต่ปี 2527 ทำให้ชาวบ้านแทบทุกหลังคาเรือนปลูกผักริมน้ำขยายเต็มริมฝั่งแม่น้ำมูลในช่วงฤดูแล้งของทุกปี

ในช่วงเริ่มสร้างเขื่อน ชาวบ้านส่วนหนึ่งยังทำสวนริมน้ำอยู่เช่นเดิมแต่พื้นที่ปลูกน้อยลงมาก เพราะพื้นที่ริมน้ำส่วนใหญ่ใช้เป็นที่ทิ้งหินจากการระเบิดแก่ง และตั้งแต่ปี 2537 เป็นต้นมา เมื่อเขื่อนสร้างเสร็จเริ่มมีการเก็บกักน้ำ การทำสวนริมน้ำต้องยุติลงเพราะระดับน้ำขึ้นลงไม่เป็นฤดูกาล ขึ้นอยู่กับการเปิด-ปิดประตูเขื่อน ปัจจุบันชาวบ้านบางรายซึ่งมีจำนวนไม่มากนักเริ่มปลูกผักตามหัวไร่ปลายนา หรือรอบ ๆ บ้าน แต่ก็มีข้อจำกัดคือขาดน้ำ ชาวหัวเหวในปัจจุบันต้องซื้อผักจากตลาดเพื่อบริโภค ซึ่งรายจ่ายที่เกิดขึ้นเป็นภาระที่ครอบครัวต้องแบกรับ

การหาหน่อไม้ เห็ด และผักชนิดต่าง ๆ เป็นวิถีการดำเนินชีวิตอีกลักษณะหนึ่งของชาวหัวเหว ในอดีตป่าทุ่งป่าทามริมแม่น้ำมูล และริมห้วยต่าง ๆ ที่เชื่อมต่อกับลำน้ำมูลเป็นแหล่งหน่อไม้ เห็ดผึ้งทาม ผักกระโดนน้ำ ผักบุง ซึ่งล้วนแต่เป็นอาหารของชาวบ้าน ในช่วงตั้งแต่เดือนพฤษภาคม ถึงพฤศจิกายน เห็ดนานาชนิดจะทยอยออกทั้งที่ป่าทามและป่าโคก รวมทั้งเขตอุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ ต่อมาการเก็บของป่าไม่ได้ทำเฉพาะเพื่อบริโภคในครอบครัวเท่านั้น การหาเก็บของป่าเพื่อขายหารายได้สู่ครัวเรือนมีมากขึ้น การสัมภาษณ์ในระดับครัวเรือนพบว่า ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูลชาวหัวเหวมีรายได้จากการขายของป่าปีละประมาณ 500-1,000 บาท

หลังการสร้างเขื่อนป่าทุ่งป่าทามริมแม่น้ำมูลถูกทับถมด้วยหินที่นำมากองเป็นผนังกันน้ำ กอไม้ เห็ด และผักป่านานาชนิดที่เคยมีอย่างอุดมสมบูรณ์ถูกทำลายหมด ปัจจุบันชาวบ้านต้องไปหาของป่า หน่อไม้ เห็ด และผัก จากป่าโคก ซึ่งต้องใช้เวลาในการเดินมากขึ้น บางครั้งชาวบ้านจะรวมกันว่าจ้างรถเพื่อไปเก็บหาของป่าในพื้นที่ไกลจากหมู่บ้าน เช่น บริเวณบ้านเวินบึก ส่วนอุทยานแก่งตะนะเป็นเขตหวงห้าม หากชาวบ้านเข้าไปเก็บของป่าจะถูกปรับ 500 บาท ถึงแม้การเก็บของป่าจะมีความลำบากขึ้น ใช้เวลามากขึ้น แต่เมื่อถึงฤดูกาลของเห็ด หน่อไม้ ชาวบ้านหัวเหวก็ยังออกไปหาผลผลิตเหล่านั้นมาเป็นอาหาร ซึ่งในปัจจุบันชาวบ้านเล่าว่า หาให้ได้พอกินก็ยังยาก

มีน้อยครั้งที่จะได้จำนวนมากพอขาย ในอดีตชาวบ้านทั้งหญิงและชายจะออกหาของป่าด้วยกัน แต่ปัจจุบันมักจะมีเฉพาะผู้หญิงและผู้สูงอายุที่ออกหาของป่า เพราะผู้ชายต้องทำงานอื่นเพื่อหารายได้

การเลี้ยงวัว-ควาย ในอดีตชาวบ้านเลี้ยงวัว-ควายไว้ไถนาและเทียมเกวียน การเลี้ยงวัว-ควายเป็นวิธีการออมเงินของชาวบ้าน ดังนั้น จำนวนวัว-ควายจึงเป็นสิ่งบ่งบอกฐานะ สมัยก่อนวัว-ควายถูกเลี้ยงตามหัวไร่ปลายนา และพื้นที่ป่าสาธารณะรอบหมู่บ้าน หลังการสร้างเขื่อนและการอพยพโยกย้ายชุมชน พื้นที่บางส่วนกลายเป็นบริเวณที่สร้างบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัย ชาวบ้านบางรายจึงขายวัว-ควาย เนื่องจากไม่มีที่เลี้ยง เหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้มีการขายวัว-ควาย ก็เพื่อนำเงินมาใช้จ่ายในครัวเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อหาปลาไม่ได้ ไม่มีรายได้จากการขายปลาเข้าสู่ครัวเรือน แต่รายจ่ายเพิ่มสูงขึ้นเนื่องจากไม่มีปลา ไม่สามารถหาผักป่า เห็ดและหน่อไม้เพื่อเป็นรายได้เช่นที่เคยเป็นมาในอดีต

การรับจ้าง เป็นอาชีพที่เกิดขึ้นใหม่และมีความสำคัญต่อความอยู่รอดของบางครอบครัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากการสร้างเขื่อน ชาวหัวเหวไม่สามารถพึ่งพิงทรัพยากรของชุมชนได้เช่นในอดีต การออกไปทำงานรับจ้างต่างถิ่นจึงเป็นทางออกของชาวบ้าน ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 11 ให้ข้อมูลว่า ในอดีตการช่วยกันทำนาเกี่ยวข้าวทำในลักษณะลงแขก หรือหากมีการจ่ายค่าจ้างก็จ่ายเป็นผลผลิตไม่ใช่เป็นเงินเช่นในปัจจุบัน นอกจากนี้สมัยก่อนการสร้างเขื่อนส่วนใหญ่การรับจ้างจะทำภายในท้องถิ่น หากออกไปนอกชุมชนก็ไม่ห่างไกลจากหมู่บ้านมากนัก ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 11 กล่าวว่า “แต่ก็มีมีคนออกไปรับจ้างไกล ๆ ไปเป็นเดือน เป็นปี อยู่กับบ้าน หาปูหาปลากะพอได้กินอยู่”

หลังสร้างเขื่อน หาปลาได้น้อยลง ครอบครัวไม่มีรายได้จากการหาปลาเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต ในขณะที่การจ้างงานภายในท้องถิ่นก็มีข้อจำกัดอย่างมาก การออกไปทำงานรับจ้างนอกชุมชนทั้งกรุงเทพฯ และจังหวัดอื่นมีมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนหนุ่มสาวมักจะไปตามงานโรงงานในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล เช่น โรงงานทอผ้า โรงงานทำขนม ทำไอศกรีม บางรายทำงานก่อสร้าง เป็นต้น และเป็นแม่บ้าน นอกจากนี้ยังมีผู้รับจ้างในภาคเกษตร เช่น ตัดอ้อยที่กาญจนบุรี ทำงานไร่สับปะรดและโรงงานสับปะรดที่ประจวบคีรีขันธ์ ซึ่งมีทั้งคนโสดและผู้แต่งงานแล้วต้องออกจากหมู่บ้าน ทั้งสามีและภรรยาเพื่อไปทำงาน นอกจากนี้ยังมีการทำงานรับจ้างเลี้ยงกุ้งที่สุราษฎร์ธานี ซึ่งมีการจ้างงานเป็นครอบครัว บางครอบครัวอพยพไปหาปลาที่ลำตะคองในช่วงฤดูแล้ง เมื่อถึงฤดูฝนจึงกลับมาหาปลาที่ลำน้ำมูล

ในปัจจุบันการทำงานรับจ้างกลายเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของครอบครัวชาวหัวเหวแทบทุกครัวเรือนที่มีลูกหลานในวัยหนุ่มสาวจะมีผู้อพยพออกไปทำงานต่างถิ่น คนเหล่านี้ส่วนมากจะพยายามส่งเงินกลับมาให้ครอบครัว เช่น กรณีพ่อบุญ มีลูกทำงานรับจ้าง 5 คน ในแต่ละปี

พ่อบุญมีเงินที่ลูก ๆ ส่งมาให้ประมาณ 6,000 บาท ซึ่งเงินจำนวนนี้ช่วยให้พ่อบุญและภรรยามีชีวิตอยู่ได้โดยไม่ลำบากนัก

การทำงานรับจ้างนับเป็นกลยุทธ์ในการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของครัวเรือน ซึ่งความหลากหลายของครัวเรือนในการปรับตัว และเงื่อนไขที่ส่งผลต่อกระบวนการปรับตัวจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดในบทที่ 6

4.1.4 พัฒนาการด้านความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม ประเพณี

ชุมชนหัวเหวในอดีตมีกิจกรรมการหาปลาในลำน้ำมูล เป็นสื่อร้อยรัดให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งระหว่างสมาชิกในชุมชนและระหว่างชุมชน การจับปลาทำให้ชาวหัวเหวได้พบปะกับชาวบ้านจากชุมชนอื่นที่มาหาปลาในละแวกเดียวกัน แม่น้ำมูลบริเวณบ้านหัวเหว ได้ชื่อว่ามีปลาชุมเพราะมีเกาะแก่งซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของหมู่ปลาน้อยใหญ่ ที่ชาวบ้าน เรียกว่า "วังปลา" เช่น แก่งหัวเหว แก่งหัวดินวัด แก่งตะนะ เป็นต้น การที่ทำมาหากินด้วยกัน ได้ พุดคุยกัน กินของด้วยกัน นอนพักที่แก่งเดียวกัน พัฒนาเป็นความรู้สึกมักคุ่นเสมือนเป็นญาติที่มีการติดต่อสัมพันธ์ ช่วยเหลือเกื้อกูลกันเมื่อหมู่บ้านใดมีงานบุญมีการบอกกล่าวกัน การแลกเปลี่ยนข้าวระหว่างชาวหัวเหวกับชุมชนอื่น ๆ เป็นวัฒนธรรมการดำเนินชีวิตในชีวิตอีกลักษณะหนึ่งที่ร้อยรัดความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชุมชน ทั้งระหว่างญาติพี่น้อง และคนรู้จักมักคุ่นที่มีการแลกเปลี่ยนกับข้าวกันเป็นประจำ หลังการสร้างเขื่อนหาปลาได้น้อยลง บางครัวเรือนการหาปลาเพียงเพื่อบริโภคยังไม่เพียงพอ ดังนั้นวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนกับข้าวเสื่อมคลายไป ความสัมพันธ์กับญาติ พี่น้องและคนรู้จักมักคุ่นที่อยู่ต่างหมู่บ้านห่างเหินไปด้วย

ภายในชุมชนบ้านหัวเหวในอดีต เมื่อมีบุญประเพณีต่าง ๆ เช่น บุญพระเวส บุญกฐิน ผ้าป่า หรือแม้กระทั่งประเพณีของครัวเรือน เช่น งานบวช งานแต่งงาน งานศพ ชาวบ้านจะหาปลาเพื่อนำไปร่วมงานบุญ หรือนำไปให้แก่เพื่อนบ้านซึ่งเป็นผู้จัดงาน สำหรับทำอาหารเลี้ยงพระและแขกที่มาร่วมงาน หากงานบุญนั้นเป็นประเพณีของชุมชน บางครั้งชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในละแวกเดียวกันโดยเฉพาะผู้หญิงจะชวนกันไปหาปลาเพื่อนำไปทำน้ำขนมจีน ซึ่งเป็นอาหารหลักที่ต้องมีเมื่อมีงานบุญในหมู่บ้านต่าง ๆ ในชนบทอีสานบ้างก็นำข้าวสารไปช่วยงานด้วย ในปัจจุบันการมีส่วนร่วมในงานบุญต่าง ๆ มักจะเป็นการบริจาคเงินให้แก่เจ้าภาพหรือกลุ่มผู้รับผิดชอบในการทำงานบุญ

นอกจากนี้ในอดีตชาวชุมชนริมน้ำมูลจะมีบุญประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากินในลำน้ำมูล ซึ่งประเพณีเหล่านี้เป็นเสมือนสื่อที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างคนในหมู่บ้านและสมาชิกของบ้านอื่นที่ร่วมกันทำมาหากินในลำน้ำมูล เช่น พิธีเนา ในช่วงสงกรานต์ของทุกปี ชาวบ้านจากหมู่บ้านต่าง ๆ ริมฝั่งน้ำมูลที่หาปลาตามแก่งต่าง ๆ จะนำข้าวปลาอาหารไปเลี้ยงพระ

ที่บริเวณแก่งในลำน้ำมูลอันเป็นที่ทำมาหากินและมีการรับประทานอาหารร่วมกัน การเล่นสาดน้ำ พิธีกรรมนี้เป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านที่ทำมาหากินร่วมกัน นอกจากนี้ในอดีตยังมี พิธีปล่อยปลาหนุ่มปลาสาวก ซึ่งทำในเดือน 3 ข้างขึ้น 3 ค่ำ ซึ่งเป็นช่วงเวลาก่อนฤดูฝนซึ่งเป็นช่วงที่ ชาวบ้านหาปลาได้เยอะ เพราะเป็นช่วง“ปลาขึ้น” คือ ปลาจากแม่น้ำโขงว่ายทวนกระแสน้ำขึ้นมา วางไข่ในลำน้ำมูล แม่บุญ เล่าว่า การปล่อยปลาหนุ่มปลาสาวกเป็นพิธีกรรมที่สร้างขึ้นเพื่อขอมาโทษ แก่แม่น้ำ แต่ดวงวิญญาณที่ปกป้องรักษาลำน้ำมูลและขณะเดียวกันก็ขอให้ผู้ที่ปกป้องรักษา แม่น้ำ คือ “ปู่พื้ม และแม่แก้ว” ชักชวนให้มีปลาจากแม่น้ำโขงเข้ามาสู่แม่น้ำมูลเยอะ ๆ การทำพิธี จะใช้เรือที่ทำจากกาบกล้วย ใบเรือ ข้าว อาหารคาวและหวาน ดอกไม้รูปเทียน 1 คู่ และ “ดอกไม้ แก้ว” (คือไม้แกะเป็นรูปอวัยวะเพศหญิงและชาย) 1 คู่ ชาวบ้านที่หาปลาจะลงเรือพร้อมเครื่องมือ หาปลา เพื่อปล่อยเรือกาบกล้วย โดยผู้ทำพิธีมักเป็นผู้อาวุโสของชุมชนจะนำเรือกาบกล้วยลงเรือ ออกไปยังบริเวณแก่งที่เป็น “วังปลา” แล้วปล่อยเรือกาบกล้วยพร้อมทั้งอธิฐานให้ปู่พื้ม และแม่แก้ว ชักชวนให้ปลาเข้ามาสู่ “วังปลา” จากนั้นปล่อยเรือกาบกล้วย แล้วชาวบ้านที่ร่วมในพิธีจะจับปลา ปลาที่จับได้ตัวแรกนำมาทำอาหารเพื่อให้ผู้เข้าร่วมพิธีรับประทาน เพื่อนำมาซึ่งความโชคดีในการทำมาหากิน และเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของชุมชน แม่บุญ เล่าว่า ชาวบ้านซึ่งหาปลาที่ “ปากโดม” ซึ่งเป็นบริเวณที่แม่น้ำมูลพบกับลำโดมน้อย จะมี “พิธีไหว้ปากโดม” ซึ่งทำลักษณะเดียวกันกับการ ปล่อยปลาหนุ่มปลาสาวก แต่ดวงวิญญาณที่ปกป้องรักษา “ปากโดม” คือ นางสีดา ไม่ใช่ปู่พื้มและ แม่แก้ว

หลังการสร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านหัวเหวไม่ได้ทำพิธีปล่อยปลาหนุ่มปลาสาวกอีก แม่บุญกล่าวว่าไม่รู้จะทำพิธีที่ไหนเพราะแก่งถูกทำลายไปหมดแล้ว และหากทำพิธีก็ไม่รู้ว่า “ปู่พื้ม และแม่แก้ว” จะชวนปลามาอยู่ที่ไหน ส่วนการเนาว่าซึ่งในอดีตในแก่งเป็นที่ทำพิธีก็ยุติลง ปัจจุบัน หากมีการทำบุญเลี้ยงพระในช่วงสงกรานต์ก็จะทำที่วัด และมีเฉพาะคนภายในหมู่บ้านเท่านั้นที่เข้าร่วม ส่วนญาติมิตรและผู้รู้จักมักคุ้นจากบ้านอื่นจะไม่ได้ร่วมกันทำบุญเช่นในอดีต

นอกจากพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ยุติลงหรือเปลี่ยนแปลงไปแล้ว การสร้างเขื่อนปากมูล ยังก่อให้เกิดความขัดแย้งทางความคิดระหว่างคนในชุมชนบ้านหัวเหว ชาวหัวเหวเริ่มแบ่งเป็นกลุ่ม มีทั้งผู้ไม่เห็นด้วยสนับสนุนการสร้างเขื่อน และผู้ไม่เห็นด้วย ชาวบ้านบางรายบอกว่าไม่ได้อยู่ใน กลุ่มใด เป็นกลาง เพราะการสร้างเขื่อนมีทั้งข้อดีและข้อเสีย พ่อบุญ พูดถึงกลุ่มที่มีความเห็นต่อ เขื่อนที่ขัดแย้งกันว่ามี “กลุ่มไฟฟ้า” ซึ่งเห็นด้วยและสนับสนุนการสร้างเขื่อน กับ “กลุ่มราษฎร” ซึ่งไม่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อนมาตั้งแต่ต้น และได้พยายามคัดค้านไม่ให้มีการสร้างเขื่อน แต่ในที่สุดเมื่อมีการสร้าง “กลุ่มราษฎร” เรียกร้องให้มีการจ่ายค่าชดเชยผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการสร้าง เขื่อนอย่างยุติธรรม ความขัดแย้งของชาวหัวเหวทั้งสองกลุ่มดำรงอยู่ตลอดมา และดูเหมือนความ รุนแรงจะเพิ่มขึ้น ทำให้เกิดการ “แยกขั้ว” ในชุมชนอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวบ้านที่ได้

รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล และโครงการพัฒนาอื่น ๆ ของรัฐ ได้ชุมนุมที่บริเวณสันเขื่อนตั้งแต่เดือนมีนาคม 2542 เป็นต้นมา เพื่อเรียกร้องให้มีการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนและความสัมพันธ์ระหว่างบ้านหัวเห่กับหน่วยงานภายนอก ผู้ใหญ่บ้านหัวเห่หมู่ 4 กล่าวว่า ชาวหัวเห่ถูกมองว่าเป็น "พวกหัวแข็ง พวกม็อบ สร้างความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น" ชาวหัวเห่หลายคนเล่าว่าเมื่อต้องติดต่อกับเจ้าหน้าที่ภาครัฐมักจะไม่ได้รับบริการที่ดี หรือบางครั้งถูกปฏิเสธ ในแง่ความสัมพันธ์ภายในชุมชน มีความแตกแยกที่ปรากฏชัดขึ้นเรื่อย ๆ เช่น ชาวบ้านที่มีความคิดต่อเขื่อนขัดแย้งกัน มักจะไม่อยากร่วมทำกิจกรรมในชุมชนด้วยกัน เมื่อมีบุญประเพณีหากไปรวมก็จะไม่ร่วมวงสนทนาเดียวกัน ไม่ดื่มเหล้าด้วยกันหรือในบางกรณีที่มีความขัดแย้งกันในเรื่องเขื่อนที่รุนแรง เมื่อครัวเรือนมีบุญประเพณีก็จะไม่บอกกล่าวอีกฝ่ายหนึ่ง หรือถึงบอกฝ่ายที่ได้รับการบอกจะไม่ไปร่วมงาน

ชาวหัวเห่ตระหนักถึงความแตกแยกที่เกิดขึ้นในชุมชน แต่ก็ยังมีความหวังว่าหากปัญหาปากมูลได้รับการแก้ไข ชาวบ้านสามารถทำมาหาเลี้ยงชีพได้ ความสัมพันธ์ที่ดีของชาวหัวเห่ที่เคยเป็นมาในอดีตจะฟื้นกลับมาได้เพราะถึงอย่างไรชาวหัวเห่ก็ยังเป็นพี่เป็นน้องกัน

โดยสรุปกล่าวได้ว่า การประกอบอาชีพของชุมชนหัวเห่มีความเปลี่ยนแปลงซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 3 ช่วง คือ ช่วงแรกเริ่มตั้งแต่ก่อตั้งชุมชนจนกระทั่งประมาณปี 2516 ซึ่งการผลิตยังเกิดขึ้นในลักษณะเพื่อกินเพื่ออยู่ หรือที่เรียกว่าการผลิตแบบยังชีพ ในช่วงนั้นชุมชนมีการติดต่อกับภายนอกน้อย การดำเนินชีวิตของคนในชุมชนผูกพันอยู่กับการหาปลาไว้บริโภคในครอบครัว และแลกข้าว การทำนา ทำสวนริมนูและหาของป่า วัว-ควายเลี้ยงไว้ไถนาและเทียมเกวียน การแลกเปลี่ยนและการแบ่งปันเป็นสิ่งที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับหมู่บ้านอื่น ช่วงที่สอง ตั้งแต่ปี 2517 จนกระทั่งถึงก่อนสร้างเขื่อนปากมูลในปี 2532 นับเป็นช่วง "ความเจริญเข้าสู่หมู่บ้าน" การมีถนนเชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอ ทำให้ชุมชนสัมพันธ์กับตลาดมากขึ้น การผลิตแม้จะยังคงเป็นกิจกรรมเดิมแต่เป้าหมายของการผลิตเป็นไปเพื่อขาย ทรัพยากรของชุมชนถูกใช้เพื่อสนองตอบความต้องการของตลาดมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันคนในชุมชนใช้เทคโนโลยีการผลิตและสินค้าสมัยใหม่มากขึ้น ภาคเกษตรยังเป็นฐานการผลิตที่สำคัญของชุมชน ช่วงที่สาม ตั้งแต่เริ่มสร้างเขื่อนปากมูลเป็นต้นมา การผลิตในภาคเกษตรเริ่มสั่นคลอน การหาปลาไม่สามารถยึดเป็นอาชีพได้อีกต่อไป ของป่าหาได้น้อยลง สวนริมนูต้องยุติ ชาวบ้านหันมาทำนามากขึ้นแต่ก็มีข้อจำกัดเนื่องจากไม่มีที่นา รายจ่ายของครอบครัวสูงขึ้น วัว-ควายที่เคยเลี้ยงไว้ต้องขายไปเพื่อนำเงินมาใช้ในครัวเรือน เมื่อการผลิตภาคเกษตรไม่สามารถเป็นที่พึ่งของครัวเรือน จึงมีการอพยพออกจากชุมชนเพื่อทำงานรับจ้าง รายได้จากการจ้างงานมีความสำคัญต่อการอยู่รอดของครอบครัว

4.2 บ้านห้วยไฮ

4.2.1 สภาพทั่วไปของชุมชนในปัจจุบัน

หมู่บ้านห้วยไฮ ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี เป็นหมู่บ้านที่อยู่เหนือเขื่อนปากมูล และอยู่ท้ายเขื่อนสิรินธร(ซึ่งกั้นน้ำลำโดมน้อย) การเดินทางเข้าหมู่บ้านห้วยไฮต้องใช้เส้นทางถนนลาดยางระยะทางประมาณ 15 กิโลเมตรจากตัวอำเภอสิรินธรผ่านทางแยกเข้าหมู่บ้านคันเปือย หรือทางแยกเข้าหมู่บ้านนิคมเขื่อนสิรินธร ผัง 3 ซึ่งสามารถเข้าสู่หมู่บ้านห้วยไฮได้ทั้งสองทาง โดยผ่านถนนลูกรังประมาณ 4 กิโลเมตร หรือจากทางแยกเข้าหมู่บ้านนิคมฯ ผัง 3 เข้าสู่หมู่บ้านห้วยไฮแต่ละวัน(ตั้งแต่เช้าถึงเที่ยง) จะมีรถโดยสารประจำทาง 4-5 คันแล่นผ่านถนนลาดยางจากอำเภอโขงเจียมไปตำบลคำเขื่อนแก้ว ผู้โดยสารต้องเสียค่ารถ 20 บาท และหลังเที่ยงไม่มีรถโดยสารผ่าน

การสร้างเขื่อนปากมูลทำให้บริเวณที่ตั้งบ้านเรือนเดิมกลายเป็นเขตนํ้าท่วมถึง (108 ม.รทก.) และน้ำล้นมรอบ(108.5 ม.รทก.) ชาวบ้านจึงอพยพออกมาตั้งบ้านเรือนตามทีนาและพื้นที่สาธารณะ โดยซื้อหาหรือจับจองพื้นที่ 1-2 งาน/ครัวเรือน ตัวบ้านตั้งเรียงรายตามเส้นทางถนนลูกรัง ซึ่งเส้นทางหลักเริ่มจากจุดที่ติดต่อกับบ้านคันเปือย กระจายตามแนวถนนไปยังบ้านนิคมเขื่อนสิรินธรผัง 3 ทางทิศใต้ ระหว่างทางมีถนนแยกไปทางทิศตะวันตก 1 เส้น ซึ่งไปสิ้นสุดบริเวณคุ่มดำนังัวของหมู่บ้านคันเปือย ห่างจากทางแยกดังกล่าวราว 1 กิโลเมตร และมีถนนแยกไปทางทิศตะวันออก 1 เส้น ซึ่งเป็นเส้นทางขนานกับลำน้ำมูล โดยมีบ้านเรือนตั้งกระจายตามริมถนนทั้งสองเส้น (ดูแผนที่บ้านห้วยไฮปัจจุบัน) ชาวบ้านจำแนกกลุ่มบ้านเรือนเป็น 2 คุ่ม คือ

1) คุ่มกลาง เป็นกลุ่มบ้านเรือนที่อยู่ริมลำน้ำมูลมาแต่เดิมเมื่อถูกน้ำท่วมจึงย้ายมาอยู่ริมถนนจากจุดติดต่อกับบ้านคันเปือยไปจรดลำโดมน้อย มีประมาณ 85 หลังคาเรือน

2) โนนเดือยไก่อ เป็นกลุ่มบ้านเรือนที่ตั้งอยู่ด้านทิศใต้ของลำโดมน้อยต่อเนื่องไปจนถึงเขตติดต่อบ้านนิคมเขื่อนสิรินธรผัง 3 มีประมาณ 23 หลังคาเรือน ซึ่งรวมถึงบ้านของผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบันด้วย โดยบริเวณนี้มีความพยายามจัดสรรและสร้างทางลูกรังเป็น 2 ล็อค แต่ยังมีกรตั้งบ้านเรือนกระจายไปตามถนนเส้นหลักด้วย

ทั้งนี้ มีชาวบ้านห้วยไฮ 4 หลังคาเรือน อาศัยอยู่ในคุ่มดำนังัวของหมู่บ้านคันเปือยที่อยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้านห้วยไฮ และ 5 หลังคาเรือน อาศัยอยู่ริมฝั่งลำน้ำมูลบริเวณที่ตั้งเดิมของหมู่บ้านห้วยไฮด้วย รวมทั้งหมดบ้านห้วยไฮมี 117 หลังคาเรือน

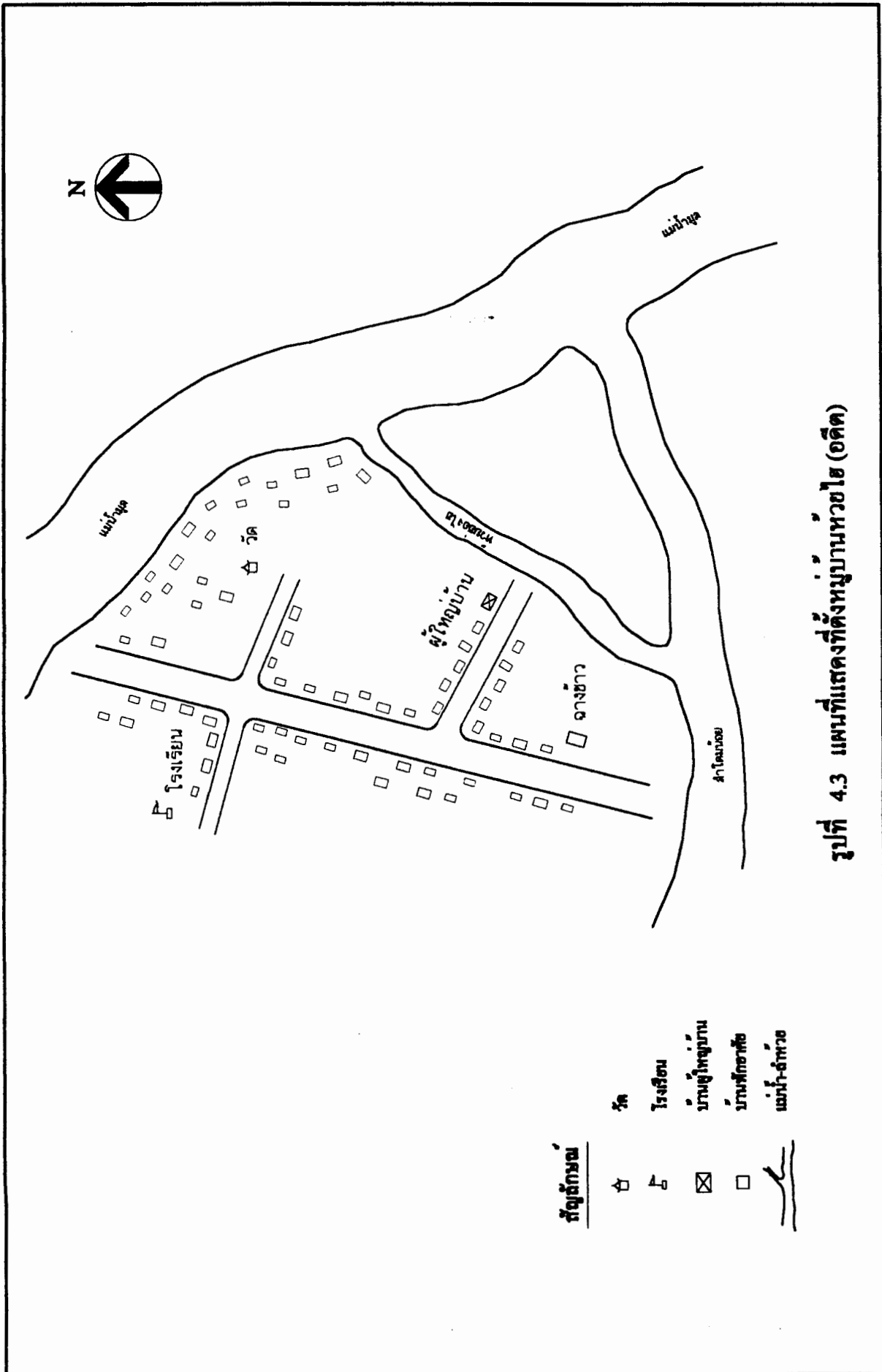
สำหรับพื้นที่เพาะปลูกมีเพียง 44 ครัวเรือนเท่านั้นที่มีที่ดินทำกิน(ทีนาหรือที่ไร่) เป็นของตนเอง โดย 20 ครัวเรือน มีที่ดินไม่เกิน 10 ไร่ 10 ครัวเรือน มีที่ดิน 11-20 ไร่ 7 ครัวเรือนมีที่ดิน 21-30 ไร่ 3 ครัวเรือน มีที่ดิน 31-40 ไร่ และ 4 ครัวเรือนมีที่ดิน 41-75 ไร่ ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่มีเอกสารสิทธิคือ นส.3 และใบจับจอง

พื้นที่เพาะปลูกของชาวบ้านห้วยไผ่มีทั้งที่อยู่ในและนอกเขตหมู่บ้านห้วยไผ่ พื้นที่ในหมู่บ้านส่วนใหญ่เป็นหินปนทราย ประกอบกับอยู่ที่สูง(โคก) ไม่มีระบบชลประทานแม้จะอยู่ใกล้เขื่อนสิรินธร จึงไม่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูกนัก ส่วนพื้นที่นอกเขตหมู่บ้านห้วยไผ่ก็มีความเหมาะสมต่อการเกษตรมากกว่า ชาวบ้านจึงเลือกซื้อไว้ และนอกเขตหมู่บ้านห้วยไผ่ยังมีพื้นที่ที่สามารถซื้อได้ ผิดกับพื้นที่ในหมู่บ้านห้วยไผ่ซึ่งมีน้อยลง เนื่องจากน้ำท่วมภายหลังการสร้างเขื่อนและแพงขึ้น เนื่องจากชาวบ้านใช้อัตราค่าชดเชยที่ทาง กฟผ.กำหนดเป็นมาตรฐานราคาในการซื้อขายที่ดินในหมู่บ้านคือไร่ละ 35,000 บาท

นอกจากที่ทำกินและที่ตั้งบ้านเรือนแล้ว หมู่บ้านห้วยไผ่มีพื้นที่สาธารณะหลายแห่งที่ชาวบ้านได้เข้าไปใช้ประโยชน์ในการเก็บหาอาหารธรรมชาติและเลี้ยงวัวควาย รวมทั้งแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งชาวบ้านได้ใช้เป็นแหล่งน้ำอาบ-ใช้ และหาปลา ได้แก่ โดมคำไก่เหี้ย ดงย่านาง ดงต้งไต้หวัน ดอนหม้อแกง ดอนแม่ใหญ่อ่อน ลำน้ำมูล ลำโดมน้อย หนองคง ห้วยหมาก ทั้งนี้พื้นที่เหล่านี้มีทั้งที่อยู่ในเขตบ้านห้วยไผ่และบ้านใกล้เคียงซึ่งชาวบ้านจากหลายหมู่บ้านใช้ประโยชน์ร่วมกัน

หมู่บ้านห้วยไผ่มีประชากรทั้งสิ้น 117 ครัวเรือน จำนวน 626 คน เป็นเพศชาย 280 คน เพศหญิง 346 คน ชาวบ้านส่วนใหญ่จบการศึกษาภาคบังคับ มีผู้จบ ปวช. เพียง 2 คน จบมัธยมปลาย 3 คน และจบมัธยมต้น 10 คน ทั้งนี้ มีชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้รับการศึกษาถึงระดับอนุปริญญา หรือปริญญาตรี แต่เมื่อจบการศึกษาแล้วมักทำงานและอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ หรือจังหวัดอื่น มิได้กลับมาอยู่ในหมู่บ้านอีกต่อไป ปัจจุบันนักเรียนส่วนใหญ่จบแค่ภาคบังคับ จากโรงเรียนระดับประถมศึกษาในหมู่บ้าน เนื่องจากครอบครัวไม่มีรายได้เพียงพอที่จะส่งให้เรียนโรงเรียนมัธยมในอำเภอสิรินธร นักเรียนบางส่วนที่ต้องการศึกษาระดับมัธยมจะอาศัยระบบการศึกษานอกโรงเรียน(กศน.) เพื่อประกอบอาชีพหารายได้ไปด้วย

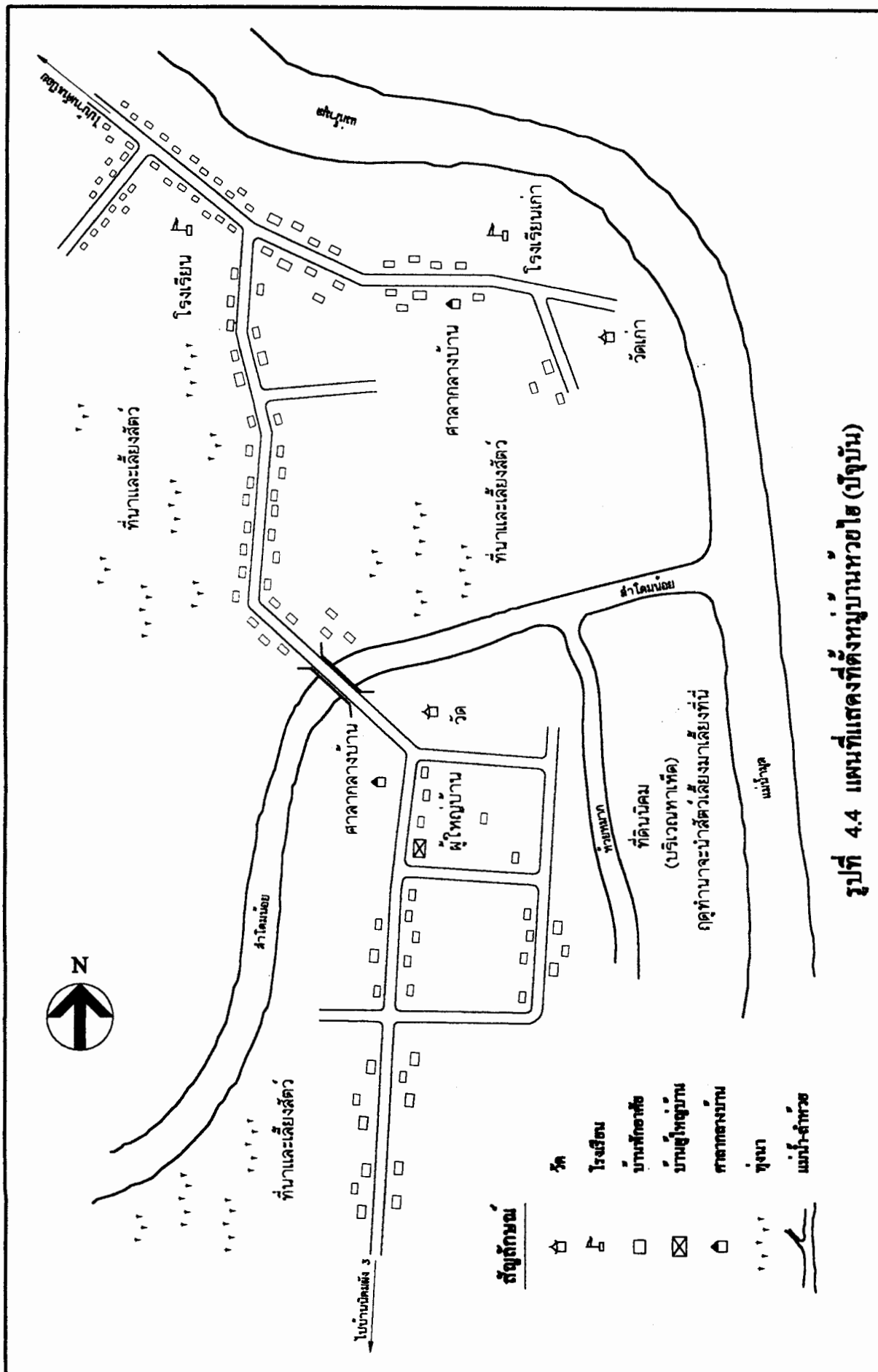
หมู่บ้านห้วยไผ่มีไฟฟ้าใช้ทุกครัวเรือน มีวัด 1 แห่ง โรงเรียนระดับประถม 1 แห่ง มีศาลากลางบ้านและหอกระจายข่าว 1 แห่ง ชาวบ้านอาศัยน้ำดื่มจากน้ำฝน และบ่อน้ำตื้น 2 แห่ง คือ บ่อที่อยู่ริมฝั่งน้ำมูล บริเวณวัดเดิม และบ่อที่อยู่บริเวณนาพ่อเสียน(คุ้มโนนเดือยไก่อ) ซึ่งเป็นน้ำคุณภาพดี มีรสชาติดี สำหรับน้ำใช้ มีบ่อน้ำบาดาลที่ทาง กฟผ.ขุดให้ 3 บ่อ แต่ใช้ได้เพียง 2 บ่อคือบ่อที่อยู่กลางบ้านและบ่อที่อยู่ใกล้โรงเรียน ซึ่งไม่เพียงพอต่อความต้องการใช้ของชาวบ้าน จึงมีชาวบ้านประมาณ 90 ครัวเรือนขุดเจาะน้ำบาดาลที่บ้านของตนเอง โดยเสียค่าจ้างขุดเจาะบ่อละประมาณ 3,000 – 4,000 บาท

รูปที่ 4.3 แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านหวายโฮ (อดีต)

สัญลักษณ์

- ☸ วัด
- โรงเรียน
- บ้านใหญ่
- บ้านพักอาศัย
- แม่น้ำ-ลำห้วย

รูปที่ 4.4 แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านห้วยไธ (ปัจจุบัน)

สำหรับผู้ที่ไม่ได้เจาะบาดาล ส่วนใหญ่จะอาบและใช้น้ำจากลำโดมน้อย ซึ่งชาวบ้านบอกว่าตอนกลางคืนเขื่อนสิรินธรจะเปิดให้น้ำไหลผ่านลำโดมน้อยไปลงลำน้ำมูล ทำให้น้ำในลำโดมน้อยมีการถ่ายเท ไม่เป็นน้ำนิ่งตลอดวันอย่างน้ำในลำน้ำมูล น้ำโดมจึงใสและสะอาดกว่าน้ำมูล จะขุ่นเมื่อฝนตกหนักเท่านั้น ขณะที่น้ำมูลขุ่นและมีคราบสกปรก ซึ่งแม่คุณ นาทอง³เล่าว่า “น้ำเป็นเหลืองๆ คือขี้สนิม เขามีอัสะออกไปก็หุยมกลับมาอีก” (มีคราบสีเหลืองคล้ายสนิมอยู่บนผิวน้ำ เวลาจะตักต้องใช้มือกวักไล่ไป แต่เดี๋ยวเดียวคราบจะกลับคืนมาอีก) และริมฝั่งน้ำมูลที่เคยเป็นดินธรรมดากลายเป็นเลน ทำให้ไม่สะดวกในการเดินลงไปตักมาใช้ อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านต้องนำรถเข็นบรรทุกน้ำที่ตักจากลำโดมน้อยไปใช้ในบ้านเรือนทำให้ไม่สะดวก

ชาวบ้านส่วนใหญ่มีสุขภาพแข็งแรงดี โรคที่พบมากคือไข้หวัด หากเกิดการเจ็บป่วยชาวบ้านไม่ค่อยซื้อยากินเอง แต่หากอาการหนักจะไปหาหมอที่โรงพยาบาลสิรินธร

4.2.2 การก่อตั้งและโยกย้ายชุมชน

หมู่บ้านห้วยไฮตั้งขึ้นเมื่อประมาณ 150 ปีที่ผ่านมา เริ่มจากผู้บุกเบิกคือ ปู่เค็ก และย่าสิ่ว ที่มาจากอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เพื่อมาหาปลาในลำน้ำมูล เมื่อสามารถหาปลาได้มากและการปลูกกะตือบอญูริมน้ำมูลในบริเวณนั้นระหว่างช่วงการหาปลาครั้งละ 1-2 เดือน เป็นไปโดยสะดวกจึงมาหาปลาเป็นประจำ และได้ตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างถาวรในที่สุด จากนั้นจึงมีญาติพี่น้องที่รู้จักย้ายตามมา รวมถึงผู้มาหาปลาที่มาจากหมู่บ้านอื่น ซึ่งส่วนใหญ่เคยอาศัยอยู่ในอำเภอพิบูลมังสาหาร เมื่อเห็นมีบ้านเรือนตั้งอยู่ ประกอบกับต้องการความสะดวกในการหาปลาจึงย้ายมาอยู่ร่วมด้วย จึงเกิดเป็นหมู่บ้านชื่อหมู่บ้านหัวคันวัวตามชื่อแก่งที่อยู่ใกล้ๆ แต่ต่อมาชาวบ้านเห็นว่าชื่อเดิมฟังไม่ไพเราะ จึงเปลี่ยนชื่อตามชื่อลำห้วยในหมู่บ้าน ซึ่งมีต้นไฮจำนวนมากขึ้นอญูริมห้วยทั้งสองฝั่ง เป็นหมู่บ้านห้วยไฮมาจนถึงปัจจุบัน

นับแต่ตั้งหมู่บ้านจนถึงปัจจุบัน หมู่บ้านห้วยไฮมีผู้ใหญ่บ้านทั้งสิ้น 6 คน ได้แก่ พ่อใหญ่ช่วย พ่อใหญ่เหล็ก พ่อใหญ่อ่อนตา พ่อใหญ่หุด พ่อใหญ่ตอง (พ.ศ.2520-2542 เกษียณ) และพ่อเนฟ (พ.ศ.2542-ปัจจุบัน)

ในช่วงแรก พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่า ชาวบ้านที่ย้ายมาจึงเลือกจับจองและถางป่าปลูกบ้านเป็นที่อยู่อาศัยและทำนาได้ตามความต้องการ โดยส่วนใหญ่เลือกปลูกบ้านใกล้ ๆ กัน เรียงรายตามริมฝั่งแม่น้ำมูลเพื่อความสะดวกในการใช้น้ำและหาปลาจากลำน้ำมูล ตลอดจนถึงวัดอญูริมฝั่งแม่น้ำมูลและแวดล้อมด้วยกลุ่มบ้านเรือน สำหรับพื้นที่นาจะมีการจับจองมากบ้างน้อยบ้างแล้วแต่ความขยันของแต่ละคน ซึ่งมีประมาณ 10 ครัวที่มีที่นา และมีที่นาประมาณ 50-100 ไร่/

³ ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 77 ปี

ครัวเรือน ทั้งนี้ ชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพทำปลา การทำนาเป็นเพียงเพื่อบริโภคในครัวเรือน และยังมี การปลูกปอบ้างเพื่อนำไปขาย เนื่องจากปลูกปอได้ง่ายกว่าทำนา เพราะไม่ต้องถางต้นไม้ ออกจากที่ดินจนหมดอย่างการทำนา และไม่ต้องดูแลต้นปอมากเท่าต้นข้าว

นอกจากพื้นที่เพื่อการเกษตรและที่อยู่อาศัยแล้ว ชาวบ้านยังกันพื้นที่ป่าริมฝั่งแม่น้ำมูลส่วนหนึ่งเป็นดอนปู่ตา ตามความเชื่อของชาวอีสานที่ว่าเจ้าปู่-เจ้าตาจะปกป้องดูแลชาวบ้านให้อยู่ดีมีสุข ปลอดภัยจากโรคและสัตว์ร้ายที่จะเข้ามาทำร้าย ตลอดจนมีพื้นที่ป่าใกล้วัดเป็นป่าช้า โดยมีพื้นที่สาธารณะสำหรับชาวบ้านใช้เป็นแหล่งหาอาหาร ไม้ฟืน เลี้ยงวัวควาย อยู่ใกล้แม่น้ำมูล และลำโดมน้อยหลายแห่ง เช่น ดอนหม้อแกง ดอนถ้าพระ บุ่งเบา ดงย่านาง ดอนแม่ใหญ่อ่อน โนนเดือยไก่อ เป็นต้น

ปี พ.ศ. 2534 ใกล้เวลาที่เขื่อนปากมูลจะเริ่มกักเก็บน้ำซึ่งทำให้ระดับน้ำในลำน้ำมูลสูงขึ้นจนพื้นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านห้วยไฮกลายเป็นบริเวณน้ำท่วมถึงและน้ำล้อมรอบ เจ้าหน้าที่ กฟผ. ได้แจ้งให้พ่อตอซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้นได้ย้ายบ้านออกจากริมฝั่งลำน้ำมูลเพื่อเป็นแนวทางให้ลูกบ้านปฏิบัติตาม พ่อตอและญาติพี่น้องรวม 5 ครัวเรือนจึงได้ย้ายออกมาอยู่บริเวณพื้นที่สาธารณะทางทิศใต้ของหมู่บ้านที่เรียกว่าโนนเดือยไก่อ ซึ่งอยู่ระหว่างลำโดมน้อยกับห้วยหมาก พ่อตอได้จัดแบ่งพื้นที่ให้ครัวเรือนที่ย้ายตามมาที่หลังจับจองได้ครัวเรือนละ 2 งาน โดยไม่ต้องเสียค่าที่ดินและไม่มีเอกสารสิทธิ์ พร้อมทั้งกันพื้นที่ส่วนหนึ่งไว้เป็นที่ดินสาธารณะคือบริเวณหลังศาลากลางบ้านถึงลำโดมน้อย และบริเวณช่วงหลังเขตบ้านเรือนจนไปถึงห้วยหมาก (ดูแผนที่หมู่บ้านห้วยไฮปัจจุบัน) อย่างไรก็ตาม เมื่อชาวบ้านย้ายมาอยู่ที่โนนเดือยไก่อ ซึ่งชาวบ้านห้วยไฮถือว่าเป็นที่สาธารณะของหมู่บ้านมาตั้งแต่อดีต กลับมีการอ้างสิทธิครอบครองจากทั้ง การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) และการนิคมเขื่อนสิรินธร ทำให้สถานะของผู้ที่อาศัยอยู่ในคุ่มโนนเดือยไก่อยังไม่ชัดเจนว่าเป็นการบุกรุกพื้นที่ของหน่วยราชการหรือไม่

ทั้งนี้ พ่อตอและญาติพี่น้องรวม 5 ครัวเรือน ที่ย้ายออกมาก่อนดังกล่าวได้รับเฉพาะค่ารื้อถอนบ้านเป็นเงินรายละประมาณ 50,000 บาท แต่ไม่ได้รับค่าชดเชยรายละ 135,000 บาทอย่างกลุ่มชาวบ้านที่ย้ายออกในภายหลัง ทำให้มีชาวบ้าน 4 รายคือ พ่อตอ พ่อแสด แม่ดวงปี และพ่อเสาร์ ฟ้องร้องเรียกเงินค่าชดเชยน้ำท่วมที่อยู่อาศัยที่จ่ายยังไม่ครบ ซึ่งปัจจุบัน (พ.ศ.2544) ศาลตัดสินแล้ว แต่ชาวบ้านยังไม่ได้รับเงินและไม่แน่ใจว่าทาง การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) จะยื่นอุทธรณ์ต่อศาลหรือไม่ ส่วนพ่อหาญ ไม่ได้ฟ้องร้องเนื่องจากไม่มีเงินพอสำหรับจ้างทนายความ

ชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งย้ายไปอยู่บริเวณที่นาของชาวบ้านซึ่งติดกับถนนลูกรังที่ผ่านหมู่บ้านห้วยไฮไปทางบ้านคันเปือย โดยซื้อที่ดินจากเจ้าของที่นาในบริเวณนั้น เช่น พ่อสมใจ-แม่

รำไพ และแม่ใหญ่หนูนิ่ม หอมทรัพย์ แม่ใหญ่คุณ แม่โดม นางอรัญ โดยซื้อตามราคาที กฟผ. กำหนด คือไร่ละ 35,000 บาท ทำให้ชาวบ้านในเขตนี้มีเอกสารสิทธิคือ นส.3

สำหรับวัดและโรงเรียนซึ่งเคยตั้งอยู่ท่ามกลางบ้านเรือนของชาวบ้านในช่วงก่อนสร้างเขื่อนต้องถูกโยกย้าย โดย กฟผ. ได้ซื้อที่ดินจากนางสมจิตรและนางแถว จำนวน 10 ไร่ และสร้างอาคารโรงเรียนใหม่ให้แทนโรงเรียนเดิมซึ่งอยู่ในเขตน้ำท่วม โรงเรียนที่สร้างใหม่อยู่ริมถนนทางไปบ้านคันเปือย ค่อนข้างไกลจากคุ่มโนนเดือยไก่อ ส่วนพื้นที่สร้างวัดแห่งใหม่จำนวน 15 ไร่ เคยเป็นพื้นที่ไร่ปอของนายเสียน ซึ่งหลวงปู่ประสิทธิ์กับพ่อตอง ผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้น ขอบริจาคจากเจ้าของและให้ทาง กฟผ. ปรับพื้นที่ สร้างโบสถ์และศาลาให้แทนวัดเดิมที่ถูกน้ำท่วม วัดใหม่อยู่ในเขตโนนเดือยไก่อ

สภาพหมู่บ้านห้วยไฮในปัจจุบันจึงประกอบด้วยบ้านเรือนที่เพิ่งสร้างขึ้นหลังปี 2534 มีการก่อสร้างด้วยไม้เดิมบางส่วน และใช้วัสดุที่ทนทาน ทนสมัย เช่น ปูนซีเมนต์ กระเบื้อง ฯลฯ เป็นบ้านที่ทันสมัยขึ้นกว่าในอดีต วัดและโรงเรียนเป็นอาคารซีเมนต์ ดูทันสมัยและถาวร

4.2.3 พัฒนาการด้านการทำมาหากิน

ในช่วงก่อนสร้างเขื่อน ชาวบ้านส่วนใหญ่หาปลาเป็นอาชีพหลัก โดยเฉพาะชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินจะหาปลาไปแลกข้าวหรือขายเป็นเงินเพื่อนำไปซื้อข้าวและใช้จ่ายต่างๆ ส่วนชาวบ้านที่มีที่ดินทำกินจะทำนาเพื่อให้ได้ข้าวไว้บริโภคและปลูกปอขายบ้าง แต่ภายหลังการสร้างเขื่อน ชาวบ้านหาปลาได้น้อยลง จึงต้องทำนาเพื่อให้ได้ข้าวบริโภคมากขึ้น และออกรับจ้างภายนอกชุมชนมากขึ้น

การหาปลา เป็นอาชีพหลักของชาวบ้านมาตั้งแต่ตั้งหมู่บ้าน ชาวบ้านส่วนใหญ่จะไปหาปลาที่แม่น้ำมูลด้วยวิธีการและเครื่องมือที่หลากหลาย สมาชิกในครัวเรือนที่เป็นผู้หาปลาต่างกันไปตามแต่ละช่วงเวลาทีปลาแต่ละชนิดชุกชุม เช่น ช่วงเดือนมกราคม-มีนาคม ผู้ชายวัยกลางคนและผู้ใหญ่จะใส่ลาน หว่านแห และใช้ตุ้ม จับปลา เดือนเมษายน - มิถุนายน ผู้ชายจะไหลมองและหว่านแห เดือนกรกฎาคม - ตุลาคม ผู้ชายและเด็กใส่เบ็ด ไหลเบ็ด ส่วนผู้หญิงจะจับปลาด้วยมองบ้าง ช้อนตามแหล่งน้ำตื้นต่างๆ บ้าง ชาวบ้านมักทำเครื่องมือหาปลาไว้ใช้ด้วยตนเอง ต้องซื้อวัสดุเท่าที่จำเป็น ต้นทุนค่าเครื่องมือจึงไม่มาก ปลาที่จับได้ส่วนใหญ่จะนำไปขายที่ตลาดหรือขายให้ผู้ที่มารับซื้อถึงริมฝั่งแม่น้ำ ในราคา กิโลกรัมละ 15 - 20 บาท และส่วนใหญ่จะนำปลาที่เหลือจากบริโภคในครัวเรือนไปทำเป็นปลาร้า หรือปลาเอือบ (ปลาน้ำกเกลือ) เพื่อใช้แลกข้าว

การนำปลาไปแลกข้าวมี 2 ลักษณะคือ (1)การนำไปแลกข้าวกับหมู่บ้านต่างๆ ที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อน และ (2) การแลกกับชาวบ้านที่รู้จักคุ้นเคยกันในลักษณะของฝาก กล่าวคือ การนำปลาไปแลกข้าวกับหมู่บ้านที่ไม่รู้จักกันมาก่อน เป็นการแลกเปลี่ยนพื้นบ้าน โดยกะประมาณ

ตามความเห็นเหมาะสมของผู้แลกทั้งสองฝ่าย ไม่มีการชั่งน้ำหนักอย่างจริงจัง แต่เดิมชาวบ้านนิยมหาปลาไปแลกข้าวกับชาวบ้านในประเทศลาว เพราะมีผู้ต้องการแลกจำนวนมากและจะให้ข้าวในปริมาณมากกว่าชาวบ้านในฝั่งไทย ซึ่งอาจชินกับการมีผู้นำปลามาแลกเปลี่ยนกว่า แต่หลังจาก พ.ศ.2518-2519 ที่ประเทศลาวปิดพรมแดน ชาวบ้านข้ามไปหากันไม่ได้ จึงต้องนำปลาแลกข้าวกับหมู่บ้านในอำเภอใกล้เคียงจนกลายเป็นความรู้จักมักคุ้น มีการไปมาหาสู่กันฉันท์เพื่อนด้วย จนกระทั่งการแลกข้าวกับปลาในทัศนะของชาวบ้านบางรายไม่ใช่การแลกเปลี่ยนสินค้า แต่เป็นการให้ "ของฝาก" แก่ญาติพี่น้องเพื่อนฝูงต่างหมู่บ้านที่มาเยี่ยมเยือน เช่นเดียวกับข้าวหรือหน่อไม้ที่อีกฝ่ายนำมาเป็น "ของฝาก" แก่เจ้าของบ้าน จึงไม่คำนึงถึงความเท่าเทียมกันในด้านปริมาณหรือมูลค่าของสิ่งที่แลกเปลี่ยนกัน

หลังจากเขื่อนเริ่มกักเก็บน้ำจนระดับน้ำในแม่น้ำมูลสูงขึ้น ชาวบ้านหาปลาในแม่น้ำมูลได้น้อยลงและปลาที่จับได้มีขนาดเล็ก ชาวบ้านบางส่วนเชื่อว่าปลาส่วนใหญ่ที่เคยขึ้นมาวางไข่ตามแก่งต่างๆ ถูกเขื่อนกั้นทำให้อยู่แต่ทางใต้เขื่อนและถูกชาวบ้านที่อยู่แถวใต้เขื่อนจับไปหมด และแม้จะมีปลาหลงรอดมาอยู่ตามแก่งได้ ก็จับได้ยากเพราะน้ำลึกมาก เครื่องมือพื้นบ้านที่มีอยู่เดิมไม่สามารถจับได้ แต่หากจะซื้อหาอุปกรณ์สมัยใหม่สำหรับมุดน้ำยิงปลามาใช้ก็มีราคาแพง ทั้งยังอาจถูกเจ้าหน้าที่ประมงจับว่าผิดกฎหมาย จึงเปลี่ยนไปจับปลาตามลำห้วยต่างๆ และลำโดมน้อย เป็นการหาปลาไปเรื่อยๆ ตลอดปี ไม่มีฤดูที่ปลาชุกชุม วิธีการหาปลาก็ขึ้นกับสภาพพื้นที่ที่จับ เช่น น้ำน้อยจะไล่เบ็ด ลาน น้ำมากจะไล่มอง หวานแห เป็นต้น ทำให้หาปลาพอได้ วันที่หาปลาได้มากที่สุดได้ประมาณ 3 ก.ก. ชายได้ประมาณ 30-40 บาท/ก.ก. หรือวันละ 90-120 บาท อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านบางส่วนเลิกจับปลาเมื่อเห็นว่าไม่สามารถจับปลาได้ถึงขั้นพอขายได้เป็นประจำอย่างในอดีต บางรายไม่สามารถจับปลาให้เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือนจึงหันไปประกอบอาชีพอื่นแทน

การทำนา พื้นที่นาส่วนใหญ่จะอยู่ไม่ห่างจากลำน้ำหลัก 2 สายที่อยู่ใกล้หมู่บ้านคือ ลำน้ำโดม กับลำน้ำมูล และเป็นพื้นที่ซึ่งไม่มีระบบชลประทานหรือคลองส่งน้ำ การทำนาจึงต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ในช่วงก่อนสร้างเขื่อน ชาวบ้านห้วยไฮส่วนหนึ่งที่มีที่นาจะทำนาเพื่อให้ได้ข้าวไว้บริโภคในครัวเรือน แต่ไม่ถือเป็นแหล่งรายได้สำคัญของครัวเรือน เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นหินปนทราย และเป็นที่สูง ไม่เหมาะต่อการทำนา ผลผลิตข้าวที่ได้เฉลี่ยเพียง 10-15 ถัง/ไร่ มักเพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือนและเหลือขายบ้างเล็กน้อย แต่ครัวเรือนส่วนใหญ่ไม่มีที่นาและไม่ได้ทำนา ต้องบริโภคข้าวที่ได้จากการนำปลาไปแลก

ระยะเวลาในการทำนา สำหรับผู้ทำนาไม่เกิน 10 ไร่ จะเริ่มจากหว่านกล้า ไถ จนถึงดำนาเสร็จ ประมาณ 1 เดือน ส่วนผู้ที่ทำนามากกว่านั้นจะใช้เวลาประมาณ 1-2 เดือน โดยแต่

ละชั้นตอนจะใช้แรงงานคนและสัตว์เป็นสำคัญ ส่วนการเก็บเกี่ยวข้าวจะใช้เวลาประมาณ 10-30 วัน

หลังสร้างเขื่อน ชาวบ้านหาปลาได้น้อยไม่สามารถนำปลาไปแลกข้าวมาบริโภคได้ และหากซื้อข้าวมาบริโภค ข้าวก็มีราคาแพงถึง 1,000 – 2,000 บาท/กระสอบ(100 ก.ก.) การทำนา แม้จะได้ข้าวไม่พอกินแต่ก็ได้ซื้อส่วนน้อยดีกว่าซื้อข้าวตลอด จึงเกิดความต้องการทำนามากขึ้น ประกอบกับหลายครัวเรือนนำเงินค่าชดเชยที่ได้รับจาก กฟผ. ไปซื้อที่นาเพิ่ม ทำให้ครัวเรือนที่มีที่นามีจำนวนเพิ่มขึ้น ตั้งแต่ปี 2534 จึงมีจำนวนครัวเรือนที่ทำนามากขึ้นและครัวเรือนที่เคยทำนาเพียงบางส่วนของพื้นที่ทำกินที่มีอยู่ ได้ถากถางพื้นที่ของตนและทำนาในพื้นที่มากขึ้น ครัวเรือนที่ไม่มีที่นาจะเช่ามาจากชาวบ้านห้วยไฮหรือบ้านคันเปือยเพื่อทำนา ขณะนี้มีหลายครัวเรือนที่ระบุว่า (ภายหลังสร้างเขื่อน) ต้องปรับตัวด้วยการหันมาทำนาเป็นอาชีพหลัก อย่างไรก็ตาม บางครัวเรือนไม่ทำนาเลยเนื่องจากสมาชิกในครัวเรือนไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านจนไม่มีแรงงานพอทำนา

การทำนา ชาวบ้านจะใช้ปุ๋ยเคมีเพื่อเพิ่มผลผลิต ทำให้ได้ข้าวประมาณ 15-20 กิโลกรัม/ไร่ อย่างไรก็ตาม มีเพียง 10 ครัวเรือนที่สามารถผลิตข้าวเพียงพอต่อการบริโภคตลอดปี วิธีการทำนายังคงอาศัยแรงงานคนและสัตว์เช่นเดิม ในหมู่บ้านมีรถไถไม่ถึง 20 ครัวเรือน ทั้งนี้ภายในหมู่บ้านไม่ค่อยมีการจ้างดำนาหรือเกี่ยวข้าว แต่การรับจ้างจะไปรับจ้างที่หมู่บ้านอื่น เช่น บ้านคันเปือย หากมีบ้านอื่นมาแต่ไกลเขาจะเอารถมารับถ้าใกล้ก็จะไปกลับ แต่ถ้าไกลก็จะไปค้างที่หมู่บ้านนั้นเลย

การทำไร่ปอ เป็นการผลิตที่มีมาตั้งแต่อดีต ชาวบ้านที่มีที่ดินจะปลูกปอในบางปี ที่คาดว่าจะขายปอได้ราคาดี หากราคาไม่ดีก็จะเลิกปลูก รายได้จากการปลูกปอประมาณปีละ 5,000 – 40,000 บาทจากการปลูกปอ 7 – 15 ไร่ (รายได้เฉลี่ย 700-2,500 บาท/ไร่) นอกจากเงื่อนไขด้านราคาแล้ว พื้นที่ปลูกปอของครัวเรือนก็มีส่วนสำคัญในการเปลี่ยนแปลงการปลูกปอ เช่น ครัวเรือนนายสุดแดน ชันคำ เคยปลูกปอ 15 ไร่ มีรายได้ปีละ 30,000 – 40,000 บาท เมื่อราคาปอตกต่ำจนมีรายได้ปีละ 7,000 บาท จึงเลิกปลูก ครัวเรือนพ่อหุด ประเสริฐสิน เคยปลูกปอ 7 ไร่ ได้เงินปีละ 5,000 บาท ภายหลังพ่อหุดป่วยและแบ่งที่ดินให้ลูกจึงเลิกปลูกปอ ครัวเรือนนางสุ เสมอใจเคยปลูกปอ 13 ไร่ ได้เงินปีละ 20,000 บาท ต้องเลิกปลูกปอเพราะน้ำท่วมพื้นที่ปลูกปอหลังการสร้างเขื่อน เป็นต้น มีเพียง 1 ครัวเรือนที่ปลูกปอเป็นประจำทุกปี คือครัวเรือนนายสุข จำปาเทศ

ภายหลังการสร้างเขื่อน มี 11 ครัวเรือนที่มีไร่ปอ และผู้ปลูกปอยังคงเลือกปลูกในลักษณะเดิม ทั้งนี้ ผู้ปลูกปอบางรายไม่มีที่ดินของตนเอง ต้องอาศัยเช่าที่ดินจากบ้านนิคมเขื่อนสิรินธรผัง 6, 7 และ 13 ในอัตราไร่ละ 100 บาท/ปี โดยครัวเรือนนางชมภู นาทอง มีรายได้จากการปลูกปอ 2 ไร่ ปีละ 8,000 บาท ทั้งนี้ การปลูกปอจะใช้เวลาเพียง 3 เดือน คือระหว่างเดือนมีนาคม - พฤษภาคม

การทำสวนริมมูลและหาของป่า เป็นการผลิตที่ชาวบ้านทำมาตั้งแต่อดีต เนื่องจากชาวบ้านตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลและมีพื้นที่บ้านเหลือเพียงพอที่จะทำสวน การนำน้ำมูลมารดสวนผักทำได้สะดวกและหากไม่ปลูกผักเองก็จะลำบากเพราะไม่มีรถขายอาหารวิ่งเข้าหมู่บ้านเป็นประจำอย่างในปัจจุบัน ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงปลูกผักสวนครัว พริก มะเขือ แตงกวา ถั่ว ผักกาด ผักหอม ไว้เป็นอาหารสำหรับครัวเรือน บางครัวเรือนจะปลูกพืชผักไม่เหมือนกับเพื่อนบ้าน หากใครอยากรับประทานผักชนิดไหนก็สามารถขอแบ่งหรือซื้อเพียง 2-3 บาท มารับประทานได้นอกจากในเขตบ้านแล้ว ชาวบ้านบางส่วนยังทำสวนในบริเวณท้ายวัด ซึ่งผู้ที่ไม่บุกเบิกปลูกครั้งแรกคือพ่อพุ่ม ประเสริฐสิน แต่ก่อนไม่มีใครทำเพราะกลัวผี แต่พ่อพุ่มเป็นหมอธรรมได้ขออนุญาตปลูกดาขอปลูกผัก จึงมีชาวบ้านรายอื่นไปปลูกคนละ 1-2 งานแล้วแต่แบ่งกันปลูก ซึ่งแต่ก่อนระดับน้ำมูลค่อนข้างคงที่จะมีลตบ้างในฤดูแล้งก็ไม่ได้มีผลอะไรเพราะชาวบ้านจะไม่ปลูกผักในฤดูแล้งกับช่วงน้ำมูลลด การปลูกผักจะไม่มีการใช้สารเคมี แต่จะใส่ปุ๋ยคอก(มูลสัตว์)เท่านั้น

ผักที่ปลูกนั้น นอกจากใช้บริโภคในครัวเรือนแล้ว ยังได้ขายบ้าง แต่ส่วนใหญ่จะไม่ได้ราคา เนื่องจากยังขอกันกินได้ ผู้ปลูกผักจึงมีรายได้ประมาณปีละ 200-1,500 บาท/ครัวเรือน

หลังจากมีเขื่อนปากมูล การกักเก็บน้ำของเขื่อนทำให้น้ำขึ้นลงไม่เป็นไปตามธรรมชาติ เมื่อชาวบ้านปลูกพืชผักในบริเวณริมฝั่งน้ำมูลไประยะหนึ่ง เขื่อนปล่อยน้ำทำให้ระดับน้ำในลำน้ำมูลต่ำลงจนเกินกว่าจะเดินไปหาบน้ำมารดผักให้ทั่วถึงได้ ต้องปล่อยให้ผักตายไป ชาวบ้านจึงทำได้เพียงปลูกพืชผักในพื้นที่บ้านของตน หรือรอบปลูกในฤดูฝน เพื่ออาศัยน้ำฝนเป็นสำคัญ นอกจากนี้สำหรับบางครัวเรือนพยายามปลูกผักในพื้นที่บ้านก็ประสบปัญหาพื้นที่เป็นหินปนทราย ทำให้ผักไม่เติบโตหรือบางบริเวณมีปัญหาเพลี้ยทำให้ไม่ได้ผลผลิต ปัจจุบันมีชาวบ้านเพียง 5 ครัวเรือนที่ยึดอาชีพปลูกผักไว้ขาย โดยจะปลูกพริก ถั่วฝักยาว แตงกวา และขายผลผลิตในหมู่บ้าน ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าเป็นครัวเรือนที่มีพื้นที่และขยันมากจึงจะทำได้ โดยครัวเรือนที่ปลูกผักตลอดช่วงเดือน 11 ถึงเดือน 4 ของทุกปีอย่างนางสำราญ มีมาก ที่ปลูกพริก แตง ข้าวโพด ผักหอม ผักกาด หาขายตามหมู่บ้าน มีรายได้จากการทำสวนปีละ 4,000 บาท ส่วนครัวเรือนอื่นมีรายได้จากการปลูกผักไว้บริโภคและขายบางส่วนปีละ 500-2,000 บาท/ครัวเรือน

นอกจากผักที่ปลูกเองแล้ว ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังไปเก็บหาของป่ามาเป็นอาหารในครัวเรือนอีกด้วย โดยจะหาเห็ด หน่อไม้ พืชผักต่างๆ เช่น ผักกระโดนน้ำ ผักหนาม ผักเม็ก เป็นต้น รวมทั้งแมลง จากพื้นที่สาธารณะต่างๆ ใกล้หมู่บ้าน ได้แก่ โดมคำไก่อ๊ะ เขียว หนองคง ดงย่านาง ดงต่ง ตัน ดอนปู่ตา ดอนหม้อแกง ดอนแม่ใหญ่อ่อน ริมฝั่งลำน้ำมูล และริมฝั่งลำโดมน้อย ผู้ไปหาส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง(ภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนหรือลูกสาว)วัย 25-50 ปี ซึ่งรับผิดชอบในการจัดหาอาหารให้กับสมาชิกในครัวเรือน หากของป่าที่หาได้มีเหลือจากการบริโภคในครัวเรือนก็จะนำไปขาย การขายในหมู่บ้านไม่ค่อยได้ราคาเนื่องจากแต่ละครัวเรือนในหมู่บ้านก็เก็บหาเช่นเดียวกัน ทำ

ให้ปริมาณผลผลิตมีมากกว่าความต้องการซื้อ ชาวบ้านบางส่วนนำอาหารเหล่านี้ไปแปรรูป เช่น ทำเป็นหน่อไม้ดอง หน่อไม้ต้ม เป็นต้น แล้วจึงนำไปแลกข้าวหรือใช้เป็นอาหารต้อนรับญาติพี่น้องที่มาจากหมู่บ้านอื่น ส่วนอีกหลายครัวเรือนขายอาหารที่เก็บหามาได้นี้ให้กับผู้ที่มารับซื้อปลาหรือนำไปขายที่ตลาดในอำเภอใกล้เคียง ทำให้มีรายได้ปีละ 200 – 2,000 บาท/ครัวเรือน แล้วแต่ปริมาณที่ได้ขาย นอกจากนี้ มีบางครัวเรือน เช่น ครัวเรือนนายสุดใจ นิสัย ซึ่งไม่มีที่นาและไม่ชำนาญในการหาปลา ต้องอาศัยรายได้จากการขายผลผลิตจากป่าเป็นแหล่งรายได้หลัก นางพุก(ภรรยาของนายสุดใจ)มีความสามารถในการหาของป่าได้เก่งมาก จะหาทั้งหน่อไม้ เห็ด ไซ้มัดแดง และมัน ในพื้นที่หมู่บ้านห้วยไฮและหมู่บ้านใกล้เคียง ทำให้มีรายได้ถึงปีละ 10,000 บาท

อย่างไรก็ตาม แม้แต่ละครัวเรือนจะมีรายได้มากบ้างน้อยบ้างจากการหาของป่า แต่เมื่อผนวกกับผักที่ปลูกเองในฤดูแล้ง และปลาที่หาได้ตลอดปีจากลำน้ำมูล ประกอบกับการที่แต่ละครัวเรือนยังเอื้อเพื่อแบ่งปันอาหารกันให้กันอย่างสม่ำเสมอ ชาวบ้านจึงมีอาหารการกินอุดมสมบูรณ์ส่วนใหญ่จะมีอาหารเหล่านี้ไว้บริโภคในครัวเรือนอย่างเพียงพอตลอดปี

หลังสร้างเขื่อน พื้นที่ริมแม่น้ำมูลและพื้นสาธารณะหลายแห่งถูกน้ำท่วม ทำให้กอไม้ที่เคยมีอยูริมฝั่งน้ำถูกน้ำท่วมตาย พื้นที่ที่เหือดจะเกิดได้มีน้อยลง แต่ราคาเห็ดและหน่อไม้ที่ขายได้สูงขึ้นมาก ทำให้มีชาวบ้านที่ต้องการหามาบริโภคและขายเพิ่มจำนวนขึ้นอีก ผู้หาจึงต้องเดินทางไปในบริเวณที่ไกลขึ้น อาจไกลจากหมู่บ้านเป็นระยะทาง 10-25 ก.ม.และต้องไปหาตั้งแต่เช้ามืดเพื่อไม่ให้ผู้อื่นเก็บไปก่อน กว่าจะกลับมาถึงหมู่บ้านก็สายมาก การหาของป่าจึงเป็นกิจกรรมที่ลำบากสำหรับผู้สูงอายุที่ตาเริ่มมองไม่ค่อยเห็นหรือเดินไกลมากไม่ไหว แม้ลูกอ่อนหรือผู้ที่ต้องดูแลเด็กเล็กก็ไม่สามารถไปหาได้ ประกอบกับการเก็บของป่าไม่มีความแน่นอนด้านรายได้ เนื่องจากแต่ละวันปริมาณเห็ด หน่อไม้ ฯลฯ จะมีให้เก็บมากน้อยแตกต่างกัน ทำให้ผู้ที่เคยหาของป่าหันไปทำงานรับจ้างที่ได้ค่าจ้างแน่นอนมากกว่า ยังคงเหลือครัวเรือนที่เก็บหาของป่าเป็นประจำเพียงไม่ถึงครึ่งของครัวเรือนทั้งหมด และส่วนใหญ่หาไว้บริโภคในครัวเรือน ได้ขายเพียงส่วนน้อย เป็นรายได้เสริมปีละ 300 – 1,000 บาท/ครัวเรือน ยกเว้นครัวเรือนของนายสุดใจที่นางพุกยังหาของป่าขายเป็นอาชีพหลัก สามารถหารายได้จากกิจกรรมนี้เฉลี่ยปีละ 4,000 – 10,000 บาท

ครัวเรือนส่วนใหญ่ที่สมาชิกหันไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน ไม่มีคนไปหาของป่าหรือปลูกผัก และไม่มีลูกหลานต่างครัวเรือนที่ไปเก็บหาของป่าหรือปลูกผักแล้วนำมาแบ่งให้แล้ว ก็จะต้องซื้อกิน เสียเงิน วันละ 20-40 บาท ในขณะที่แต่ละครัวเรือนต้องการประหยัดรายจ่ายทำให้ต้องเจียดเวลาไปหาเองเป็นครั้งคราวหรือซื้อมารับประทานเป็นครั้งคราว ทำให้ครัวเรือนส่วนใหญ่รู้สึกว่าการหาของป่าอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ทั้งผัก เห็ด หน่อไม้ ปลา ฯลฯ ขาดแคลนไปมากเมื่อเทียบกับช่วงก่อนสร้างเขื่อน

การเลี้ยงวัวควาย ในช่วงก่อนสร้างเขื่อนครัวเรือนที่มีแรงงานเพียงพอจะนิยมเลี้ยงควาย ครัวเรือนละ 1-8 ตัว เพื่อใช้ไถนาของตนเอง ให้คนเช่าไปไถนา และเป็นทรัพย์สินเก็บออมไว้สำหรับขายในยามที่ต้องการเงิน ส่วนวัวมีการเลี้ยงบ้าง ในครัวเรือนที่เลี้ยงควายจะเลี้ยงวัว ครัวเรือนละ 1-3 ตัว ส่วนครัวเรือนที่เลี้ยงแต่วัวจะมีวัว 10-30 ตัว/ครัวเรือน เพื่อเป็นทรัพย์สินของครัวเรือน เนื่องจากพื้นที่ในสมัยนั้นมีมาก การตากถางที่ดินทำกินเป็นที่นา สวนหรือไร่ ยังมีน้อย การเลี้ยงวัวควายจึงค่อนข้างสะดวก โดยชาวบ้านจะปล่อยวัว-ควายไปเลี้ยงในพื้นที่สาธารณะหรือที่นาที่ยังเป็นป่า และจะไปดูบ้าง บางที 2-3 วันถึงแวะไปดูสักครั้ง.

นอกจากนี้ ชาวบ้านยังเลี้ยงไก่และเปิดไว้สำหรับบริโภคในครัวเรือน เฉลี่ยแล้วครัวเรือนหนึ่งจะมีประมาณ 10-20 ตัว การเลี้ยงเปิดจะน้อยกว่าไก่เพราะเลี้ยงยาก เสียค่าอาหารสูงกว่า ส่วนหมู จะมีเฉพาะผู้ที่มีโรงสีจึงจะเลี้ยงหมูไว้ขาย

ปัจจุบันมีจำนวนครัวเรือนที่เลี้ยงวัวมากขึ้น เพราะวัวขายได้ราคาดีและขายง่ายมีกำไรดี จำนวนวัวที่เลี้ยงมีตั้งแต่ครัวเรือนละ 1-32 ตัว แล้วแต่ฐานะของแต่ละครัวเรือน สำหรับควายยังมีเลี้ยงในหลายครัวเรือนเช่นกัน ซึ่งจะมีครัวเรือนละ 1-6 ตัวเป็นการเลี้ยงไว้ใช้ทำนาและสามารถขายได้เมื่อต้องการใช้เงิน แต่ละครัวเรือนมักเลือกเลี้ยงวัวหรือควายเพียงอย่างเดียว การเลี้ยงวัวควายในปัจจุบันยังนำไปเลี้ยงตามที่นาและที่สาธารณะ แต่ต้องมีคนดูแลตลอด เนื่องจากมีการตากถางที่ดินเป็นที่นา-สวนมากขึ้น ผู้เลี้ยงต้องคอยระวังมิให้วัวควายเข้าไปทำลายไร่ นาของผู้อื่นซึ่งจะทำให้ต้องเสียค่าปรับใหม่ได้ ทำให้จำนวนครัวเรือนที่เลี้ยงวัวควายมีลดลงเพราะครัวเรือนส่วนหนึ่งขาดแคลนแรงงาน หลังจากที่มีสมาชิกวัยแรงงานของครัวเรือนมักออกไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน

สำหรับการเลี้ยงเปิดไก่อังคงมีเช่นเดิม โดยชาวบ้านเริ่มเลี้ยงไก่พันธุ์มากขึ้น แต่ก็ยังคงเลี้ยงไก่พื้นบ้านด้วย อย่างละ 7-10 ตัว/ครัวเรือน มักเลี้ยงไว้บริโภคและอาจได้ขายภายในชุมชนบ้าง ส่วนการเลี้ยงหมูจะมีในครัวเรือนที่มีโรงสี แต่บางครั้งราคาหมูต่ำลงหรือหมูตายจากโรคทำให้ผู้เลี้ยงขาดทุน จึงมีชาวบ้านน้อยรายที่เลี้ยงหมูในปัจจุบัน

การรับจ้าง เป็นสิ่งที่ชาวบ้านห่วยไฮในช่วงก่อนสร้างเขื่อนไม้คั่นเคย การไปรับจ้างทำงานที่กรุงเทพฯหรือต่างจังหวัดมีน้อย และจะไปไม่นาน เนื่องจากครัวเรือนสามารถอาศัยรายได้หลักจากการหาปลา และชาวบ้านไม้คั่นเคยกับการอพยพแรงงาน ทำให้น้อยคนที่จะกล้าไปผู้ที่ไปก็เพื่อให้ได้เงินเป็นก้อน ต่างจากการหาปลาที่จะได้เป็นรายวัน ผู้ไปส่วนใหญ่จะเป็นผู้ชายและส่วนใหญ่ไปทำงานก่อสร้างที่กรุงเทพฯ

ภายหลังการสร้างเขื่อน ชาวบ้านไม่มีรายได้ประจำจากการหาปลา จึงออกไปทำงานรับจ้างที่กรุงเทพฯ และจังหวัดอื่นๆ มากขึ้น เกือบทุกครัวเรือนจะมีสมาชิกออกไปรับจ้างต่างจังหวัดครัวเรือนละ 1-2 คน ขึ้นไป ผู้ไปมีทั้งวัยรุ่นและวัยกลางคน ทั้งผู้หญิงและผู้ชาย โดยผู้หญิงที่

ยังไม่แต่งงานมักไปทำงานตามโรงงานต่างๆ เช่น โรงงานเย็บผ้า โรงงานทำพลาสติก เป็นต้น ซึ่งมักจะไปตามคำชักชวนของเพื่อนๆ การทำงานมักทำตลอดทั้งปี ส่วนผู้ชายทั้งวัยรุ่นและวัยกลางคนจะไปรับจ้างก่อสร้างเป็นส่วนใหญ่ มีบ้างที่ไปทำงานห้องอาหารที่จังหวัดอุบลราชธานี นอกจากนี้จะมีประมาณ 10 ครอบครัว ที่ไปทำงานรับจ้างเป็นประจำทั้งครัวเรือน เป็นงานก่อสร้าง ตัดอ้อย หรือขุดมัน โดยให้ผู้สูงอายุในครัวเรือนหรือต่างครัวเรือนช่วยดูแลลูกที่ยังเป็นเด็ก สำหรับงานที่ต้องการคนงานจำนวนมากในช่วงเวลาหนึ่ง เช่น งานก่อสร้าง ตัดอ้อย ขุดมัน มักจะมีผู้นำรถมารับคนงานไปเป็นคันรถทุกปี คนงานไปทำงาน 1-2 เดือนก็จะได้เงินกลับมาครั้งละ 2,000 – 4,000 บาท

หากครัวเรือนใดมีสมาชิกช่วยทำนาเพียงพอ ผู้ที่ไปรับจ้างมักจะไปทำงานตลอดทั้งปี ส่งเงินมาให้ใช้จ่าย ปีละ 10,000 – 20,000 บาท แต่ครัวเรือนที่ต้องการสมาชิกกลับมาช่วยทำนา ผู้ไปรับจ้างก็มักจะกลับมาช่วยงานในฤดูทำนา และกลับไปทำงานรับจ้างต่อ ได้เงินกลับมาครั้งละ 2,000 – 4,000 บาท ทั้งนี้ ขึ้นกับประเภทงานที่ทำด้วย ผู้ทำงานในโรงงานมักต้องอาศัยวุฒิการศึกษาสูงกว่าระดับภาคบังคับ และทำงานทั้งปี ขณะที่ผู้ที่จบการศึกษาระดับภาคบังคับมักทำงานชั่วคราวและเป็นแรงงานหลักในการทำนา

การผลิตอื่นๆ ในช่วงก่อนสร้างเขื่อน ชาวบ้านห้วยไฮบางรายรับจ้างเลื่อยไม้เป็นอาชีพเสริม ซึ่งในขณะนั้นมีไม้มากและไม่มีเจ้าหน้าที่ราชการมาควบคุมดูแล จึงทำได้โดยสะดวก เช่นเดียวกับการเผาถ่าน ซึ่งส่วนใหญ่จะทำได้ไว้ในครัวเรือน โดยใช้ไม้จากที่นาหรือที่สาธารณะ นำมาเผาจนได้ถ่านประมาณ 2-3 กระสอบ/ครั้ง หากต้องการเงินจึงจะขายกระสอบละ 100-120 บาท ขายไม่เกิน 3 กระสอบ แต่น้อยมากที่จะขายเพราะเผาไว้ใช้

หลังสร้างเขื่อน พื้นที่ทำกินถูกถากถางเพื่อใช้ทำไร่นามากขึ้น ประกอบกับมีการควบคุมการตัดไม้ใหญ่ ทำให้ชาวบ้านไม่สามารถทำอาชีพเลื่อยไม้ได้อีก การเผาถ่านก็ค่อนข้างลำบาก ฉะนั้นชาวบ้านจึงเผาครั้งเดียวแล้วใช้ไปตลอดทั้งปี และเป็นการเผาถ่านไว้ใช้เอง ไม่ค่อยได้ขาย

นอกจากนี้ พืชที่ไม่ค่อยมีใครปลูกในช่วงก่อนสร้างเขื่อน แต่เมื่อหลังสร้างเขื่อนกลับมีการปลูกคือ ยูคาลิปตัส โดยปัจจุบัน มีอยู่ประมาณ 3-4 ครัวเรือนที่ปลูกยูคาลิปตัส ในพื้นที่ตั้งแต่ 10 ไร่ขึ้นไป โดยเป็นการปลูกทิ้งไว้เป็นเวลาหลายปีจึงจะได้ตัดขาย เช่น นายสุดแดน ชันคำ ปลูกยูคาลิปตัส 10 กว่าไร่ ได้ขาย 1 รุ่น ได้เงิน 45,000 บาท เป็นต้น และมีชาวบ้าน 2-3 ครัวเรือน ทำเครื่องจักสานประเภทกะบุง ตะกร้า กะติ๊บ ขายในหมู่บ้าน โดยมีรายได้ไม่แน่นอน ยกเว้นครัวเรือนนางสำราญ มีมาก ที่มีรายได้จากการทำกะติ๊บขายถึงปีละ 10,000 บาท และมีครัวเรือนของนางราตรี แสนทวีสุขที่เริ่มทำไม้กวาดขายตามอย่างญาติพี่น้องที่บ้านหัวเหว แต่ยังไม่ค่อยได้ขาย

โดยสรุปกล่าวได้ว่า การประกอบอาชีพของชาวบ้านห้วยไฮเปลี่ยนแปลงไปมาก จากเดิมที่เคยหาปลาเป็นอาชีพหลัก ทำนาเป็นอาชีพรอง และมีรายได้เสริมจากกิจกรรมการผลิต

ภายในชุมชน ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นสำคัญ ภายหลังจากสร้างเขื่อนปากมูล ปริมาณปลา และอาหารตามธรรมชาติที่ชาวบ้านสามารถหาได้ลดลง พืชผักที่เคยปลูกไว้บริโภคก็ไม่สามารถ ปลูกได้ทั่วไป ทำให้ชาวบ้านต้องหันมาประกอบอาชีพทำนาเป็นอาชีพหลัก โดยขยายพื้นที่ทำนา เพิ่มขึ้นด้วยการถากถางพื้นที่เดิมเพิ่มหรือเช่านาเพิ่ม เพื่อให้ได้ข้าวเพียงพอต่อการบริโภคและมี ขยายบ้าง และหารายได้เป็นเงินสดด้วยการที่สมาชิกในครัวเรือนไปรับจ้างนอกหมู่บ้านทั้งใน กรุงเทพฯ และจังหวัดต่างๆ มีไม่กี่ครัวเรือนที่ยังสามารถหารายได้จากการผลิตภายในชุมชน เช่น ทำสวนผัก หาของป่า จักสาน เป็นต้น

4.2.4 พัฒนาการด้านความสัมพันธ์ทางสังคม และวัฒนธรรมประเพณี

ชุมชนห้วยไฮแต่เดิมมีการตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ชิดกัน เมื่อลูกแต่งงานแยกครัวเรือน พ่อแม่จะแบ่งปันที่ดินให้ลูกตั้งบ้านเรือนหลังใหม่ในที่ตั้งบ้านของตน ครัวเรือนพ่อแม่ลูกและพี่น้อง อาศัยอยู่ติดๆ กัน จึงมีการไปมาหาสู่กันและช่วยเหลือเกื้อกูลกันเสมอ นอกจากนี้ ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพในหมู่บ้าน หาปลาบริเวณเดียวกัน เลี้ยงวัวควายใกล้ๆ กัน กินอาหารร่วมกัน จึงมีการติดต่อพบปะพูดคุย แบ่งปันอาหารและช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นประจำ เมื่อมีผู้เจ็บไข้ได้ ป่วยก็ส่งข่าวถึงกันอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านต่างครัวเรือนไปเยี่ยมผู้ป่วยได้บ่อยครั้ง หากเป็นญาติที่ น้องก็จะนอนเฝ้าเพื่อคอยดูแลผู้ป่วยได้นานเป็นวัน

ภายหลังจากสร้างเขื่อน บ้านเรือนชาวบ้านต้องย้ายออกจากที่ตั้งเดิมไปหาที่อยู่ใหม่ ครัวเรือนญาติพี่น้องบางส่วนได้อยู่ใกล้ชิดกันเนื่องจากมีการซื้อหรือแบ่งปันที่ดินในหมู่บ้านพ่อแม่ลูก หรือพี่น้องแท้ๆ แต่ครัวเรือนส่วนใหญ่ต้องแยกย้ายไปตามที่ดินที่สามารถหาได้จำกัดเพียง 1-2 งาน/ครัวเรือน ไม่เพียงพอจะแบ่งปันให้ลูกหรือพี่น้อง ลักษณะการตั้งบ้านที่กระจายเรียงรายไป ตามเส้นทางถนนลูกรัง ทำให้บ้านเรือนยิ่งห่างไกลกัน การเดินทางไปมาหากันลำบากมากขึ้น ผู้สูงอายุ ที่จะแวะเยี่ยมลูกหลานต่างครัวเรือนบ่อยๆ อย่างในช่วงที่เคยอยู่ใกล้กันก็ไม่สามารถทำได้ จะรอให้ ลูกหลานแวะมาหา แต่ละคนก็ยุ่งกับการประกอบอาชีพ ไม่มีเวลารว่างพอจะแวะเยี่ยมญาติพี่น้อง ประกอบกับอาหารการกินหายากขึ้น ผู้ที่ปลูกผัก จับปลาหรือเก็บหาของป่าได้ก็มักจะขายเพื่อนำ รายได้ไปใช้จ่าย ไม่สามารถเอื้อเพื่อแบ่งปันกันอย่างที่เคย

สำหรับครัวเรือนที่ไม่ใช่ญาติพี่น้อง เมื่อได้ตั้งอยู่ใกล้ๆ กัน ไม่นานก็อาจสามารถ สร้างความสัมพันธ์อันดีเพื่อนบ้านขึ้นใหม่จนสนิทสนมกันได้ แต่อาชีพที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้แต่ละ ครัวเรือนไม่มีเวลาใส่ใจกันมากนัก สมาชิกบางส่วนแยกย้ายกันไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านตาม สถานประกอบการต่างๆ ไม่อยู่ในชุมชน และคนที่ไปก็ต่างคนต่างไป ไม่ได้ทำงานร่วมกัน โอกาสที่ จะทำความรู้จักคุ้นเคยกันจึงลดลง ความห่างเหินกันด้วยเงื่อนไขของที่ตั้งบ้านเรือนและการ ประกอบอาชีพทำให้โอกาสในการพูดคุยหรือทำกิจกรรมกลุ่มเป็นไปได้ยาก ชาวบ้านหลายรายระบุ

ว่าชาวบ้านห้วยไฮขาดความสามัคคี ไม่สามารถรวมกลุ่มกันทำอะไรได้ แม้ว่าจะไม่ได้ทะเลาะเบาะแว้ง แต่ก็ยังเป็นลักษณะต่างคนต่างความคิด ที่สำคัญยังเกิดความรู้สึกไม่ปลอดภัยเมื่อบ้านเรือนอยู่ห่างกันทำให้เกิดการลักขโมยและปล้นบ้านเรือนที่อยู่ห่างกันโดยชาวบ้านไม่สามารถหาวิธีช่วยเหลือกันได้ แม้แต่การซื้อข้าวของญาติพี่น้องยังช้า บางครั้งญาติพี่น้องป่วยหลายวันเพิ่งจะทราบข่าวก็มี เมื่อไปเยี่ยมก็ต้องรีบกลับเพื่อจะได้ไม่เดินกลับถึงบ้านตัวเองค่ำเกินไปหรือรีบไปทำงานหารายได้ ดังที่พ่อวิชัย คงเกตุดว่า “แต่ก่อนชาวบ้านอยู่กันเป็นกลุ่ม บ้านใกล้กันมีอะไรก็เรียกใช้ ใครไม่สบายก็รู้ เดียวนี้บ้านมันห่างกัน ถ้าไม่มาเรียกไม่มาบอกก็ไม่รู้”

แต่เดิมในหมู่บ้านห้วยไฮมีวัดอยู่ใกล้ที่ตั้งบ้านเรือน ชาวบ้านได้ทำบุญอย่างสม่ำเสมอ การจัดกิจกรรมส่วนรวมของหมู่บ้านจะมีผู้ไปร่วมงานเป็นจำนวนมาก มีทั้งชาวบ้านในหมู่บ้านและชาวบ้านต่างหมู่บ้าน งานบุญประเพณีที่สำคัญได้แก่ บุญเข้าพรรษา ข้าวประดับดิน บุญข้าวสาก บุญออกพรรษา(ไหลเรือไฟ) บุญเดือน 5 (สงกรานต์) นอกจากบุญประเพณีของชุมชนแล้ว พิธีกรรมของครัวเรือน เช่น บุญขึ้นบ้านใหม่ งานแต่งงาน งานบวช งานศพ เป็นต้น ชาวบ้านจะร่วมมือกันหาปลามาใช้เป็นอาหารเลี้ยงพระและคนในงาน ไม่ค่อยมีการฆ่าวัวควาย ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการซื้ออาหารมากนัก จะมีการเรียบบ้างในบางงานที่ต้องการจ้างหมอลำมาแสดง สถานที่จัดงานจะมีทั้งที่วัด ซึ่งอุยริมน้ำมูล และมีแก่งต่าง ๆ ใกล้หมู่บ้าน เมื่อจัดพิธีไหลเรือไฟก็สามารถทำได้สะดวกที่ลำน้ำมูลและในวันเนาาก็จัดสงกรานต์ที่แก่ง เพื่อให้ชาวบ้านเล่นน้ำกันต่ออย่างสนุกสนาน

ภายหลังสร้างเขื่อน ชาวบ้านไม่สามารถหาปลาเลี้ยงในงานพิธีต่างๆ ได้ ต้องเสียค่าใช้จ่ายในซื้ออาหารมาเลี้ยง ทำให้ต้องเรียบแต่ละครัวเรือนเป็นเงินจำนวนมากขึ้น ชาวบ้านบางส่วนไม่มาช่วยงานด้วยตนเองแต่จ่ายเป็นเงินแทน หลายคนไม่ได้เข้าร่วมงานพิธีเนื่องจากไม่ทราบข่าวหรือไปทำงานรับจ้างนอกชุมชน ทำให้งานบุญต่าง ๆ มีแต่ผู้หญิงเข้าร่วมงานเป็นส่วนใหญ่

สำหรับความสัมพันธ์กับชาวบ้านต่างหมู่บ้านที่เคยมีจากการหาปลาในละแวกเดียวกันหรือได้แลกเปลี่ยนกับข้าวด้วยกันเป็นเวลานาน (ดังได้กล่าวแล้วในหัวข้อพัฒนาการด้านอาชีพ : การหาปลา) เมื่อชาวบ้านห้วยไฮไม่สามารถหาปลาไปแลกข้าวกับชาวบ้านต่างหมู่บ้านได้ ทำให้ความสัมพันธ์ห่างเหินกันไป ดังคำบอกเล่าของแม่คุณ นาทอง⁴ ว่า “ทุกวันนี้ไปมาสะดวกอยู่ แต่ปลามันหาบได้ก็เลยไม่ได้ไปหาใครอย่างแต่ก่อน” บางครัวเรือนยังมีการติดต่อกับญาติพี่น้องหรือเพื่อนต่างหมู่บ้าน แต่ก็จะมีลำบากใจที่ไม่มีปลาหรือหน่อไม้เป็น “ของฝาก” ให้เพื่อนอย่างที่เคย

⁴ ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 77 ปี

เมื่อมีการจัดงานบุญในหมู่บ้านการสงฆ์ไปเชิญเพื่อนต่างหมู่บ้านจึงลดลงด้วย ชาวบ้านต่างหมู่บ้านจึงมาร่วมงานจำนวนน้อยลง

สถานที่จัดงานบุญประเพณีที่เคยได้อาศัยริมฝั่งมูลและแก่งต่างๆ ก็เปลี่ยนไป ริมฝั่งมูลไม่เหมาะกับการจัดงาน ไม่มีแก่งให้เห็นแล้ว วัดถูกย้ายไปอยู่ใกล้ลำน้ำโดม พิธีไหลเรือไฟซึ่งเคยจัดในลำน้ำมูลต้องย้ายไปทำพิธีที่ลำน้ำโดม ซึ่งเป็นเส้นทางคดเคี้ยว ไม่สวยงามเหมือนการไหลเรือไฟที่ลำน้ำมูลอย่างแต่ก่อน การเนาวิ(วันสงกรานต์)ที่วัดก็ไม่สนุกอย่างที่จัดที่แก่งในสมัยก่อน

การที่ชาวบ้าน 55 ครัวเรือนได้รับค่าชดเชยจากการที่ต้องย้ายบ้านเรือน 135,000 บาท/ครัวเรือน 20 ครัวเรือนได้ค่าที่ดินที่ถูกน้ำท่วมตั้งแต่ 30,000 บาทขึ้นไป และค่าชดเชยสูญเสียอาชีพประมงเกือบทุกครัวเรือน 60,000 – 90,000 บาท/ครัวเรือน แม้จะทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ยินดีที่ได้รับเงินก้อนใหญ่ แต่หลายรายยังเสียดายที่ดินเดิมซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์กว่าที่ดินซึ่งหาซื้อใหม่ และการหาปลาแทบไม่ได้ทำให้ต้องเปลี่ยนอาชีพ เงินที่ได้จึงไม่คุ้มกับสิ่งที่เสียไปนัก ขณะเดียวกันเงินจำนวนมากที่เข้าสู่หมู่บ้านก็ทำให้คนบางกลุ่มรวยขึ้นและคนเหล่านี้มักเยอหยิ่ง แยกตัวเองออกจากชาวบ้านทั่วไป ดังคำกล่าวของพ่อหาญ สมเทพ “(แต่ก่อน)คนไม่มีเงินแต่ก็ช่วยเหลือกันอยู่ แต่พอมีเงินทำให้คนใฝ่สูง พูดจากันไม่ค่อยเหมือนแต่ก่อน มีแบ่งฐานะกัน แต่ก่อนคนไม่ค่อยมี ปานกลางก็เลยคุยกันได้” และยังมีกรณีที่ดินบางครัวเรือนเป็นเจ้าของที่ดินมรดกร่วมกัน เมื่อแบ่งค่าชดเชยที่ดินมรดกนั้นไม่เป็นที่พอใจของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งก็กลายเป็นเรื่องผิดใจกันในหมู่บ้าน ที่สำคัญเมื่อได้ค่าชดเชยทำให้ชาวบ้านเห็นว่าต่างคนต่างมีเงินจะทำอะไรต้องจ้าง ไม่ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อกันอย่างแต่ก่อน⁵ ทำให้ต่างคนต่างอยู่ และความคิดเห็นจึงไม่ค่อยสอดคล้องกัน เมื่อจะทำงานส่วนรวมก็มักมีข้อขัดข้อง พูดกันไม่เข้าใจ ไม่สามารถรวมกลุ่มกันได้⁶ ทั้งนี้เริ่มจากความคิดเห็นต่อการสร้างเขื่อน การชุมนุมเรียกร้อง ทำให้มีการพุดจากระทบกันบ้าง แต่ไม่ถึงกับตีกัน แม้ภายหลังจะเริ่มเห็นพ้องกัน แต่สภาพที่แยกย้ายกันไปทำงานรับจ้างก็ทำให้ไม่มีเวลาจะพุดคุยเพื่อหาทางออกร่วมกันอย่างจริงจัง

ความขัดแย้งในชุมชน แต่ก่อนสร้างเขื่อนมีน้อย ถ้ามีทะเลาะกันบ้างก็เป็นการถกเถียงกันธรรมดาไม่ถึงกับเป็นความขัดแย้ง ภายหลังจากการสร้างเขื่อนเกิดความเห็นแตกต่างกัน

⁵ พ่อวิชัย คงเกต ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 65 ปี ระบุว่า “แต่ก่อนพุดอะไรก็เข้าใจกันดี แต่เดี๋ยวนี้เริ่มเปลี่ยนไป สมัยก่อนหากจะทำอะไรก็ไหววันกันได้ เดียวนี้ใครก็ว่าใครได้เงินจากน้ำท่วม ทำอะไรก็ต้องจ้าง แต่ก่อนชอบปลากันกินได้ เดียวนี้ต้องซื้อ”

⁶ พ่อตอง คงเกต อดีตผู้ใหญ่บ้านห้วยไฮ อายุ 62 ปี เล่าว่า “มีบ้างที่ได้เงินมาแล้วอาจจะมึนเหล้า ทะเลาะกันในครอบครัว แต่ก็ส่วนน้อย แต่ก่อนไม่ค่อยได้กินเหล้าเพราะกลางวันจะไปไร่นาหรือขึ้นโคกไปหาเต่าหาแล่น .. เวลาจะทำโครงการอะไรมีงบเข้ามาต่างคนต่างอยากได้ รวมตัวกันไม่ได้ก็เลยปล่อยไว้เฉยๆ ไม่ได้ทำอะไร เกิดจากความไม่สามัคคีกัน”

เป็นสองฝ่ายคือผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับเชื่อน กับผู้ที่ไม่คัดค้านเชื่อน ซึ่งพวกแรกเห็นว่าเชื่อนทำให้เกิดผลเสียอย่างมากต่อชีวิตของพวกเขาโดยเฉพาะการทำลายแม่น้ำ(ปลาและป่าไม้ริมฝั่งแม่น้ำ อันเป็นแหล่งอาหารและรายได้สำคัญของชาวบ้านมาแต่เดิม) ส่วนพวกหลังมีทั้งผู้เห็นว่าเชื่อนนำความเจริญคือไฟฟ้าและถนนเข้าสู่หมู่บ้าน กับเงินค่าชดเชยที่ให้หลายครัวเรือนได้มีเงินใช้จ่ายจำนวนมากอย่างที่ไม่เคยมีมา กับผู้ที่เห็นว่าเชื่อนทำให้เกิดทั้งผลดีและผลเสียต่อชุมชน แต่ไม่อยากจะคัดค้านทางราชการ ทำให้เกิดกลุ่มคนที่ความคิดเห็นไม่ลงรอยกัน มีการพูดจากระทบกระทั่งกัน แต่ความขัดแย้งไม่รุนแรงถึงกับลงมือทำร้ายร่างกาย หรือตัดความสัมพันธ์กัน ที่สำคัญคือความไม่แน่ใจว่าตนจะเสียสิทธิที่พึงมีพึงได้จากรัฐหรือไม่ทำให้ครัวเรือนส่วนใหญ่ส่งสมาชิกไปร่วมชุมนุมกับกลุ่มสมัชชาคนจนที่ประท้วงเชื่อนปากมูล มีเพียง 2-3 ครัวเรือน ที่ไม่ไปเลยเพราะคิดว่าหากชาวบ้านครัวเรือนอื่นได้อะไร ตนยอมได้ด้วยอยู่แล้ว

ความขัดแย้งที่ตามมาคือในกลุ่มผู้ที่ไม่ได้ไปร่วมชุมนุมทุกครั้ง ทำให้ถูกต่อว่าและมีการพูดจากระทบกระทั่งกัน ทำให้เกิดความไม่พอใจจนหลายคนระบุว่าเลิกไปร่วมชุมนุมแล้ว คงเหลือเพียงประมาณ 10 ครัวเรือนที่ยังร่วมชุมนุมต่อต้านเชื่อนอย่างสม่ำเสมอมาตั้งแต่แรก(ไปประจำ) และอีกราว 30 ครัวเรือนที่ไปร่วมชุมนุมบ่อยครั้ง (ไปเรื่อยๆ) โดยข้อเรียกร้องล่าสุดคือที่ดินทำกิน 15 ไร่ หรือเงิน 500,000 บาทเพื่อใช้ลงทุนในการผลิต แต่เมื่อการชุมนุมครั้งใหญ่ เช่น การต้อนรับนายกฯ ทักษิณ ไปเยี่ยมหมู่บ้านแม่มนันยีนบริเวณเชื่อนปากมูล ครัวเรือนเกือบทั้งหมดจะส่งสมาชิกไปร่วมชุมนุมเช่นเดิม แต่ความหวังที่จะได้รับสิ่งที่เรียกร้องคือที่ดินทำกิน 15 ไร่ ค่อนข้างเลือนลาง ทำให้เลิกถกเถียงกันในหมู่บ้านเกี่ยวกับเรื่องนี้แล้ว และชาวบ้านส่วนใหญ่พูดคุยกันเหมือนปกติตั้งแต่ก่อนมีความขัดแย้งเรื่องเชื่อน อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านมีข้อสังเกตว่าการที่หมู่บ้านห้วยไฮเข้าร่วมชุมนุมอาจเป็นสาเหตุให้ทางอำเภอไม่ค่อยให้ความช่วยเหลือเวลาไปติดต่อที่อำเภอ เช่น ผู้ใหญ่บ้านทำเรื่องขอเอกสารสิทธิที่ดินทำกิน แต่ทางอำเภอออกให้ช้าหรือยังไม่ออกให้ในบางบริเวณ เป็นต้น

4.3 บ้านปากห้วยแคน

4.3.1 สภาพทั่วไปของชุมชนในปัจจุบัน

บ้านปากห้วยแคน หมู่ 6 ต.โขงเจียม อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของอำเภอโขงเจียม ห่างจากอำเภอประมาณ 8 กิโลเมตรไปตามเส้นทาง อำเภอโขงเจียมไปอำเภอพิบูลมังสาหาร สภาพถนนเป็นถนนลาดยาง ชาวบ้านส่วนใหญ่ เดินทางไปอำเภอโขงเจียม โดยรถจักรยานยนต์ ซึ่งมีความสะดวกและรวดเร็ว บางคนใช้บริการรถโดยสารประจำทางที่วิ่งจากอำเภอพิบูลมังสาหารมาอำเภอโขงเจียม ซึ่งวิ่งผ่านปากทางเข้าหมู่บ้านตลอดทั้งวัน นอกจากนั้นภายใน

หมู่บ้านยังมีรถโดยสารประจำทางที่วิ่งไปอำเภอพิบูลมังสาหาร 1 คัน ให้บริการวันละ 1 เที่ยวเป็นประจำทุกวัน

บ้านปากห้วยแคนเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำมูล ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน ชาวบ้านตั้งบ้านเรือนอยู่กันเป็นกลุ่มเรียงรายตามแม่น้ำมูล ทางทิศตะวันออกมีห้วยแคน ซึ่งไหลลงแม่น้ำมูล ข้างห้วยแคนมีหนองน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งชาวบ้านได้อาศัยหาอยู่หากิน สองฟากฝั่งห้วยแคนเป็นที่นาของชาวบ้าน ไกลออกไปเป็นที่ดอน ซึ่งบริษัทปากมูลริเวอร์วิว รีสอร์ทมาซื้อที่ดินไว้สร้างบ้านพัก 4-5 หลัง ซึ่งไม่มีผู้มาใช้บริการ ทางทิศตะวันตกมีลำห้วยเล็ก ๆ คือห้วยซี้ ไหลลงแม่น้ำมูล ด้านเหนือของห้วยซี้เป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ ทางทิศตะวันตกของบ้านปากห้วยแคนนี้ติดกับบ้านตุงสูง ห่างออกไปเป็นบ้านดอนสวรรค์ ส่วนทางทิศเหนือเป็นที่นาของชาวบ้านและป่าโคกซึ่งเป็นป่าสาธารณประโยชน์โนนสูง และป่าช้าของชุมชน เมื่อสร้างเขื่อนปากมูลน้ำท่วมที่อยู่อาศัยและที่นาชาวบ้านจึงกระจายกันไปตั้งบ้านเรือนอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้านซึ่งน้ำท่วมไม่ถึงริมถนนสายอำเภอโขงเจียมไปอำเภอพิบูลมังสาหารเพิ่มขึ้น (ดูแผนที่บ้านปากห้วยแคนในปัจจุบัน)

พื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่ทำกินของชาวบ้านปากห้วยแคนมีประมาณ 2,500 ไร่ บริเวณที่อยู่อาศัยซึ่งอยู่ริมแม่น้ำมูล ชาวบ้านไม่มีเอกสารสิทธิ์แต่อย่างใด ส่วนที่อยู่อาศัยที่อยู่ห่างแม่น้ำมูลออกไปทางทิศเหนือรวมทั้งที่นาของชาวบ้านบริเวณนี้ส่วนใหญ่มีเอกสารสิทธิ์เป็น สค.1 มีชาวบ้านน้อยรายที่มีเอกสารสิทธิ์เป็น นส.3 นอกจากนั้นยังมีป่าช้า 2 แห่ง แปลงหนึ่งพื้นที่ 15 ไร่ อีกแปลงหนึ่งพื้นที่ 25 ไร่ ซึ่งอยู่ไม่ห่างกันนัก และมีป่าสาธารณประโยชน์ ทำเลเลี้ยงสัตว์ โนนสูง พื้นที่ประมาณ 991 ไร่ ทั้งป่าช้าและป่าสาธารณประโยชน์โนนสูงเป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของชุมชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียง ได้แก่ บ้านปากห้วยแคน บ้านตุงสูง บ้านดอนสวรรค์ และบ้านผาประตูกอง

บ้านปากห้วยแคนมีชาวบ้านอาศัยอยู่ 128 หลังคาเรือน มีประชากร ทั้งหมด 521 คน เป็นชาย 287 คน หญิง 284 คน จำนวนสมาชิกในครัวเรือนเฉลี่ย 4-6 คน คน ส่วนใหญ่ของหมู่บ้านถือครองที่ทำกินเฉลี่ยครัวเรือนละ 25 ไร่ ครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกินมีประมาณ 7 ครัวเรือน ชาวบ้านอาศัยน้ำฝน น้ำบาดาล และน้ำประปาเป็นแหล่งน้ำกิน น้ำใช้ ซึ่งไม่มีปัญหาขาดแคลนน้ำแต่อย่างใด แต่ขาดแคลนน้ำในการเกษตร ชาวบ้านมีไฟฟ้าใช้ทุกหลังคาเรือน มีโทรศัพท์สาธารณะในหมู่บ้าน 4 ตู้ ยกเว้นชาวบ้านที่ไปอาศัยในที่สาธารณประโยชน์โนนสูงไม่มีสาธารณูปโภคใด ๆ

เมื่อเจ็บป่วยชาวบ้านปากห้วยแคนจะไปใช้บริการที่สถานีอนามัยบ้านตุงสูง และโรงพยาบาลโขงเจียม ชาวบ้านปากห้วยแคนไปทำบุญที่วัดป่าชัยเจริญที่ตั้งอยู่ใกล้หมู่บ้านร่วมกับชาวบ้านตุงสูง การศึกษาลูกหลานของชาวบ้านปากห้วยแคนเรียนหนังสือที่โรงเรียนบ้านตุงสูงในระดับประถมศึกษา ซึ่งมีนักเรียนมาจากบ้านปากห้วยแคน ตุงสูง ผาประตูกอง และดอนสวรรค์ มาเรียนหนังสือร่วมกับนักเรียนระดับประถมศึกษาปีที่ 1-6 มีจำนวน 127 คน ระดับอนุบาล 50 คน

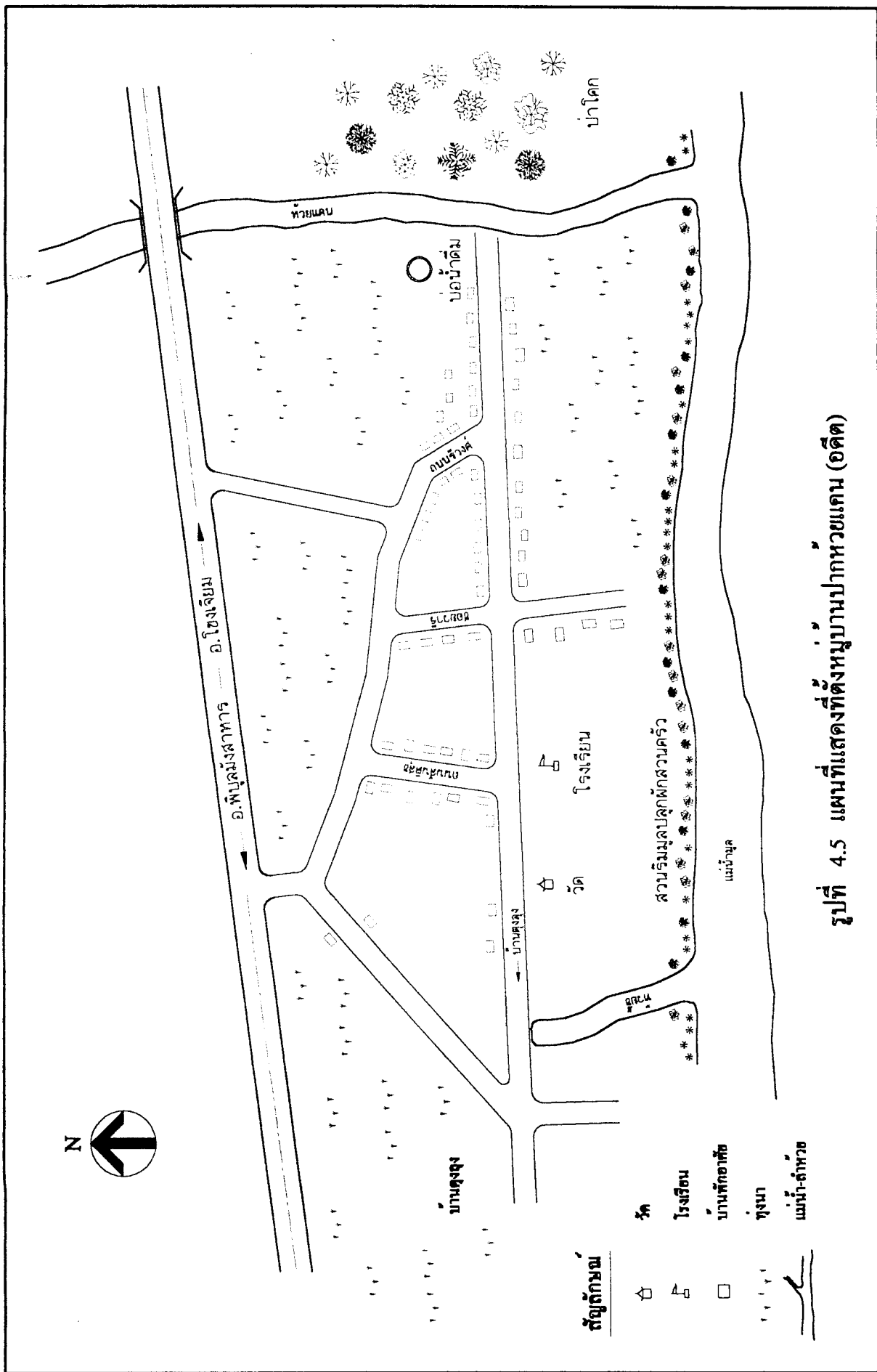
รวมนักเรียน 177 คน มีครู 8 คน หลังจากสำเร็จการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 นักเรียนต้องไปเรียนต่อระดับมัธยมที่อำเภอโขงเจียม ส่วนการศึกษาที่สูงกว่าระดับมัธยมต้องไปศึกษาที่จังหวัดอุบลราชธานี หรือต่างจังหวัด ชาวบ้านปากห้วยแคนส่วนใหญ่สำเร็จการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 อัตราการเรียนต่อชั้นมัธยมต้น ประมาณร้อยละ 30 ของผู้สำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษา ผู้ที่กำลังศึกษาระดับมัธยมต้นมี 10 คน ผู้สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมปลายมี 5 คน ระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพ(ปวช.) และประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง(ปวส.) มี 6 คน และระดับปริญญาตรี มี 2 คน

4.3.2 การก่อตั้งและโยกย้ายชุมชน

ชาวบ้านปากห้วยแคนเดิมอาศัยอยู่บ้านตุงสูง เมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้น ความเป็นอยู่ในบ้านตุงสูงมีความหนาแน่น การทำมาหากินลำบาก ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงขยับขยายออกมาอาศัยอยู่ริมแม่น้ำมูลทางทิศตะวันออกของบ้านตุงสูง ตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ. 2510 บริเวณที่ตั้งบ้านมีต้นแคนใหญ่ขึ้นอยู่ริมห้วย จึงตั้งชื่อหมู่บ้านว่าบ้านปากห้วยแคน เริ่มมีผู้ใหญ่บ้านคนแรกเมื่อปี พ.ศ. 2511 คือ นายวัน ลีวงศ์ ผู้ใหญ่บ้านคนที่ 2 คือ นายสาน วงศ์ใหญ่ ปัจจุบันผู้ใหญ่บ้านคนที่ 3 คือ นายธงชัย ผลเพิ่ม เวลาผ่านไปชาวบ้านปากห้วยแคนเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ เป็น 128 หลังคาเรือน

ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านตั้งบ้านเรือนรวมกลุ่มกับบริเวณริมแม่น้ำมูลประมาณ 60 หลังคาเรือน ชาวบ้านประกอบอาชีพทำนา หาปลา เลี้ยงวัว ควาย ทำสวนริมแม่น้ำมูล หาของป่า เป็นต้น ที่ทำกินและที่เลี้ยงสัตว์ของชาวบ้านจะอยู่บริเวณริมแม่น้ำมูลและริมลำห้วยของชุมชน ส่วนที่ดอนจะอยู่ทางด้านทิศเหนือของหมู่บ้าน เมื่อมีการสร้างเขื่อนปากมูล น้ำท่วมที่อยู่อาศัยและที่ทำกินของหมู่บ้าน เส้นทางที่ชาวบ้านใช้เดินทางไปทำนา เลี้ยงสัตว์ ถูกน้ำท่วมหมดโดยน้ำท่วมล้อมรอบหมู่บ้าน เหลือเส้นทางที่เข้าหมู่บ้านได้เพียงเส้นทางเดียว คือเส้นทางที่แยกจากถนนสายอำเภอโขงเจียมไปอำเภอพิบูลมังสาหารเข้ามาบ้านปากห้วยแคน ซึ่งเป็นถนนแคบ ๆ ทำให้ชาวบ้าน สัตว์เลี้ยงเดินทางเข้าออกหมู่บ้านไม่สะดวก และต้องเดินทางอ้อมไกลกว่าเดิม เพราะเส้นทางเดิมถูกน้ำท่วมหมด ชาวบ้านปากห้วยแคนจึงกระจายไปอยู่ตามที่ต่าง ๆ

ชาวบ้านปากห้วยแคนที่ได้รับผลกระทบน้ำท่วมที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน ได้รับค่าชดเชยจากการไฟฟ้าฝ่ายผลิต จากชาวบ้านทั้งหมดจำนวน 60 ครัวเรือนมีชาวบ้านที่อยู่เหนือระดับ 108.5 ที่น้ำไม่ท่วมที่อยู่อาศัย 11 ครัวเรือน นอกนั้นชาวบ้านต้องไปหาที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ กระจายกันไปอยู่ที่ต่าง ๆ ใกล้กับที่ตั้งชุมชนเดิมซึ่งแบ่งได้ดังนี้

รูปที่ 4.5 แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านปากห้วยแสบ (อดีต)

1) **คุ้มข้างสถานีอนามัยบ้านตุงลุง** ชาวบ้านปากห้วยแคนบางส่วนที่น้ำท่วมที่อยู่ออาศัย และที่ทำกิน ได้ไปอยู่คุ้มข้างอนามัย ซึ่งเป็นบริเวณที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตสร้างบ้านให้ชาวบ้าน จำนวน 2 หลัง เมื่อชาวบ้านเห็นลักษณะบ้านที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตสร้างให้ไม่เหมาะสมกับการอยู่อาศัยของชาวบ้าน ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงขอรับค่าชดเชยแล้วไปซื้อที่อยู่ออาศัย และสร้างบ้านเอง โดยซื้อที่ดินจากเพื่อนบ้านแล้วสร้างบ้านอยู่คุ้มข้างอนามัย บางคนมีที่นาอยู่บริเวณนี้ก็สร้างบ้านอยู่บนที่นาของตนเอง ชาวบ้านตุงลุงได้ขยับขยายมาอยู่คุ้มข้างอนามัยเช่นกัน ทำให้ชาวบ้านปากห้วยแคน และชาวบ้านตุงลุงสร้างบ้านอยู่ปะปนกันบริเวณคุ้มอนามัยจนแยกกันลำบาก ซึ่งแต่เดิมชาวบ้านปากห้วยแคนและชาวบ้านตุงลุงเป็นญาติพี่น้องกันอยู่แล้ว จึงมีเพียงทะเบียนบ้านเท่านั้นที่แยกว่าครัวเรือนนี้ ขึ้นกับบ้านปากห้วยแคนหรือบ้านตุงลุง ปัจจุบันมีชาวบ้านตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณคุ้มข้างสถานีอนามัยตุงลุงประมาณ 35 ครัวเรือน

2) **คุ้มริมถนนลาดยางสายอำเภอโขงเจียมไปอำเภอพิบูลมังสาหาร** เมื่อน้ำท่วมเส้นทางเข้าออกหมู่บ้าน รวมทั้งทำกินที่เลี้ยงสัตว์ ชาวบ้านจึงย้ายบ้านมาอยู่ที่นาของตนเองริมถนนสายอำเภอโขงเจียมไปอำเภอพิบูลมังสาหาร บางคนขอซื้อที่ดินจากเพื่อนบ้านสร้างบ้านอยู่เรียงรายริมสองฝั่งถนน โดยให้เหตุผลว่าที่เลือกตั้งบ้านอยู่บริเวณนี้เพราะการเดินทางสะดวก พื้นที่กว้างขวางสะดวกต่อการเลี้ยงสัตว์ และได้อยู่ใกล้ที่นาของตนเอง นอกจากนั้นการอยู่ริมถนนค้าขายง่าย เช่น ชาวบ้านบางคนเปิดร้านซ่อมเหล็ก เปิดสถานีบริการน้ำมัน ขายของชำ เป็นต้น ปัจจุบันมีชาวบ้านตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมถนนลาดยางประมาณ 25 ครัวเรือน

3) **คุ้มโนนสูง** ชาวบ้านบางส่วนได้ย้ายออกจากบ้านปากห้วยแคนไปสร้างบ้านอยู่ในที่สาธารณประโยชน์ ทำเลเลี้ยงสัตว์โนนสูง โดยให้เหตุผลว่าที่มาจับจองสร้างบ้านอยู่ที่สาธารณประโยชน์โนนสูง เพราะมีชาวบ้านตุงลุง และชาวบ้านปากห้วยแคนจับจองที่สาธารณประโยชน์โนนสูงเป็นที่อยู่อาศัยและที่นา ก่อนหน้านี้แล้ว จากเดิมที่สาธารณประโยชน์โนนสูงมีพื้นที่ประมาณ 2,000 ไร่ แต่จากการสำรวจล่าสุดเมื่อปี พ.ศ. 2540 ของเจ้าหน้าที่จากทางอำเภอโขงเจียมเหลือพื้นที่อยู่เพียง 991 ไร่เท่านั้น ดังนั้นเมื่อเห็นว่าชาวบ้านคนอื่นโดยเฉพาะผู้ที่มีตำแหน่งเป็นผู้นำชุมชนสามารถจับจองที่สาธารณประโยชน์เป็นที่ทำกินได้ ในปี พ.ศ. 2537 ชาวบ้านปากห้วยแคนบางส่วนจึงมาจับจองที่โนนสูงเป็นที่ตั้งบ้านเรือนประมาณ 10 ครัวเรือน โดยใช้พื้นที่ครัวเรือนละ 1-2 ไร่ ทั้งนี้บางคนไม่มีที่ทำกินไม่มีที่อยู่ออาศัยที่อื่น แต่บางคนก็มีที่อยู่ออาศัยที่นาแปลงอื่นอยู่แล้วแต่ถ้าจะไปอยู่ที่นาซึ่งไม่ติดถนนเกรงว่าจะไม่ปลอดภัย กลัวโจรผู้ร้ายจะมาปล้น ดังนั้นจึงเลือกอยู่ที่โนนสูงซึ่งอยู่ติดถนนและชาวบ้านยังสามารถไปหาของป่ามาตั้งเพิงขายให้กับผู้ขับรถสัญจรไปมาได้

อย่างไรก็ตามไม่ไกลจากคุ้มโนนสูงมากนัก ซึ่งอยู่ไม่ติดถนนมีชาวบ้านปากห้วยแคน 2 ครอบครัว ได้ย้ายมาสร้างบ้านอยู่บนที่นาของตนเองเหมือนกัน ชาวบ้านที่มาตั้งบ้านเรือน

อยู่บริเวณคุ่มโนนสูงลูกหลานยังต้องเดินทางไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนบ้านตุงสูงที่เดิม ซึ่งอยู่ห่างออกไปประมาณ 4 กิโลเมตร ทำให้นักเรียนต้องเดินทางไกลพอสมควร ชาวบ้านบ้านปากห้วยแคนส่วนใหญ่เห็นว่าการมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่โนนสูงไม่เหมาะสม เพราะเป็นที่สาธารณประโยชน์ของชุมชน ชาวบ้านปากห้วยแคน ตุงสูง ดอนสวรรค์ ผาประตู่ทองได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยใช้เป็นสถานที่เก็บหาของป่า เลี้ยงสัตว์ ดังนั้นบุคคลไม่ควรมาจับจองเป็นที่ส่วนบุคคล จึงเกิดความขัดแย้งขึ้นในชุมชน ทางราชการพยายามเข้ามาเจรจาให้ชาวบ้านที่อยู่โนนสูงย้ายออกไป และไม่ยอมจัดสาธารณูปโภคให้ เช่น ไฟฟ้า เป็นต้น แต่ชาวบ้านที่ตั้งบ้านอยู่โนนสูงไม่ยอมออกไป จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2541 มีการจับกุมชาวบ้านตุงสูง 3 คน ชาวบ้านปากห้วยแคน 3 คน ในข้อหาบุกรุกที่สาธารณประโยชน์ ศาลมีคำตัดสินแล้ว 1 ราย ให้ออกจากที่สาธารณประโยชน์โนนสูง รายอื่น ๆ อยู่ระหว่างการพิจารณาคดีของศาล

4) คุ่มบ้านเก่า ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านปากห้วยแคน ตั้งบ้านเรือนอยู่กันเป็นกลุ่มเรียงรายตามลำน้ำมูล เมื่อสร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านส่วนใหญ่ถูกน้ำท่วมที่อยู่อาศัย มีประมาณ 11 ครัวเรือนที่น้ำไม่ท่วมที่อยู่อาศัย ชาวบ้านที่ถูกน้ำท่วมที่อยู่อาศัย ย้ายไปตั้งบ้านเรือนตามสถานที่ต่าง ๆ ข้างต้น อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านบางส่วนที่รื้อบ้านแล้วแต่เมื่อเห็นว่่าน้ำท่วมไม่ถึงที่อยู่อาศัยหรือท่วมเพียงบางส่วน ชาวบ้านจึงถมที่ตั้งบ้านเดิมให้สูงขึ้น และกลับมาสร้างบ้านบนที่เดิม เมื่อชาวบ้านเห็นว่าเพื่อนบ้านสามารถมาสร้างบ้านอยู่บนที่เดิมได้ จึงกลับมาสร้างบ้านบนพื้นที่เดิมเพิ่มขึ้น ปัจจุบันมีคนตั้งบ้านอยู่บริเวณคุ่มบ้านเก่าประมาณ 50 หลังคาเรือน

ดังนั้น ชาวบ้านปากห้วยแคนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำมูล ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูลมีประมาณ 60 หลังคาเรือน หลังการสร้างเขื่อนน้ำท่วมที่อยู่อาศัย น้ำท่วมเส้นทางเดินทางเข้าออกหมู่บ้าน และเส้นทางไปทำมาหากิน น้ำท่วมที่นา สถานที่เลี้ยงสัตว์ และลำห้วยของชุมชน ทำให้ชาวบ้านย้ายออกไปตั้งบ้านเรือนอยู่บนที่นาของตนเองที่อยู่ข้างสถานีอนามัยตุงสูง ริมถนนลาดยางและคุ่มโคกสูง ซึ่งน้ำท่วมไม่ถึง บางคนไม่มีที่ดินอยู่บริเวณดังกล่าว ต้องซื้อที่ดินสร้างบ้านใหม่ ชาวบ้านบางส่วนน้ำไม่ท่วมที่อยู่อาศัยจึงไม่ได้รื้อถอนบ้านยังคงอาศัยอยู่ที่เดิม เพื่อนบ้านที่รื้อบ้านแล้วเห็นว่่าน้ำไม่ท่วมที่อยู่อาศัยเดิมทั้งหมดจึงถมที่ดินให้สูงขึ้นกลับมาสร้างบ้านอยู่บนที่เดิม ช่วงเวลาที่ผ่านมา 10 ปี ชาวบ้านปากห้วยแคนมีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็น 128 หลังคาเรือนในปัจจุบัน

4.3.3 พัฒนาการด้านการทำมาหากิน

ชาวบ้านปากห้วยแคนประกอบอาชีพหาปลา ทำนา เลี้ยงสัตว์ ทำสวนริมนูล เก็บหาของป่า รับจ้าง จักสาน เมื่อทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนเปลี่ยนแปลงไป ชุมชนติดต่อกัมพันธ์กับสังคมภายนอกมากขึ้น การประกอบอาชีพของชาวบ้านปากห้วยแคนก็เปลี่ยนแปลงไป

พัฒนาการด้านอาชีพของชาวบ้านปากห้วยแคนแบ่งเป็นช่วงก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล และหลังสร้างเขื่อนพอสรุปได้ดังนี้

การหาปลา ชาวบ้านปากห้วยแคนอาศัยอยู่ริมแม่น้ำมูล ประกอบอาชีพหาปลา มาตั้งแต่อดีต ชาวบ้านหาปลาในแม่น้ำมูลตลอดปี แต่ละครัวเรือนมีเรือ และเครื่องมือจับปลาเพื่อทำมาหากินในแม่น้ำมูล เครื่องมือที่ชาวบ้านใช้จับปลาเช่น มอง แห เบ็ด ลาน ตุ่ม จัน ลอบ เป็นต้น เครื่องมือหาปลาแต่ละชนิดจะใช้หาปลาในฤดูกาลที่แตกต่างกัน พันธุ์ปลาที่ชาวบ้านจับได้ในอดีต จะมีความหลากหลายมาก เช่น ปลาเค็ง ปลานาง ปลาบั้ง ปลาโจก ปลาปาก ปลากด ปลาคุณ ปลาแซ่ ปลาอีตุ ปลาชบ ปลากบ ปลาแตบ ปลายอน ปลาสร้อย เป็นต้น

การจัดการกับปลาที่หาได้ชาวบ้านจะใช้บริโภคในครัวเรือน แบ่งญาติพี่น้อง ขาย และแลกเปลี่ยนกับข้าว ปลาตัวใหญ่ชาวบ้านจะขายเป็นปลาสดโดยมีพ่อค้ามาซื้อในชุมชน บางครั้งเอาปลาไปขายที่ตลาดอำเภอโขงเจียม (ตลาดบ้านด่าน) หรือเอาปลาใส่เรือไปขายที่อำเภอพิบูลมังสาหาร นอกจากนั้นมีการแลกเปลี่ยนกันระหว่างปลาของชาวบ้านปากห้วยแคนกับข้าวของชาวบ้านที่อยู่ในเขตทำนาที่ไม่ได้หาปลาในแม่น้ำมูล เช่น ที่อำเภอศรีเมืองใหม่ อำเภอตระการพืชผล เป็นต้น ปลาขนาดกลาง ๆ ชาวบ้านจะทำปลาต้ม ปลาย่าง ปลาแห้งไว้กินเองและใช้แลกข้าว ส่วนปลาตัวเล็ก ๆ ชาวบ้านจะทำปลาร้าไว้กินเองและใช้แลกข้าว ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล บางครอบครัวทำปลาร้าได้ 15-20 ไหต่อปี

หลังการสร้างเขื่อน บางครอบครัวยังหาปลาในแม่น้ำมูลเป็นประจำ บางครอบครัวลงหาปลาในแม่น้ำมูลอาทิตย์ละ 1-2 ครั้ง เพราะไม่ค่อยได้ปลาจึงซื้อเก็ย บางวันหาปลาพอได้กิน บางวันไม่ได้เลยสักตัว ในอดีตชาวบ้านเคยใช้มองขนาด 6-13 เซนติเมตร ปัจจุบันชาวบ้านต้องใช้มองขนาด 3 เซนติเมตร เพราะปลามีน้อยลง หายากขึ้นจึงต้องจับปลาตัวเล็กลง บางครอบครัวที่เคยได้ปลาร้าปีละ 15-20 ไห ปีนี้ยังไม่ได้ปลาร้าสักไห บางครอบครัวต้องไปซื้อปลาจากตลาด โขงเจียมมาทำปลาร้าไว้กิน อย่างไรก็ตาม บางครอบครัวหาปลาขายมีรายได้ดีขึ้นเพราะปลาราคาแพงขึ้นในอดีตที่เคยขายปลากิโลกรัม 20-25 บาท ปัจจุบันขายกิโลกรัมละ 80-120 บาท นอกจากนั้นช่วงหลังสร้างเขื่อนการไฟฟ้าฝ่ายผลิตนำกุ้งมาปล่อยในแม่น้ำมูลช่วงเหนือเขื่อน ชาวบ้านปากห้วยแคนดำน้ำหากุ้งขาย กิโลกรัมละ 300-400 บาท ทำให้มีรายได้ดีพอควร แต่ก็มีบางคนเท่านั้นที่สามารถซื้ออุปกรณ์และดำน้ำหากุ้ง เพราะมีราคาแพงและต้องอาศัยทักษะความชำนาญของแต่ละคนด้วย ดังนั้นชาวบ้านปากห้วยแคนบางคนจึงมีอาชีพรับซื้อปลาและกุ้งจากชาวบ้านไปขายต่อในตลาดท้องถิ่น และส่งไปขายต่างจังหวัด

การทำนา เป็นอาชีพหลักอย่างหนึ่งของชาวบ้านปากห้วยแคน บางครอบครัวทำนาได้ข้าวพอกิน บางครอบครัวก็มีข้าวเหลือขาย 1,000-5,000 บาทต่อปี ครอบครัวที่มีที่นามาก 40-50 ไร่ และเป็นทีนาลุ่มจึงจะได้ขายข้าวปีละ 10,000-40,000 บาท สำหรับครอบครัวที่มีที่นา

น้อยจะเช่านาทำเพื่อให้ได้ข้าวกิน บางครั้งข้าวไม่พอกินตลอดปีต้องซื้อข้าวกิน หลังการสร้างเขื่อนที่นาของชาวบ้านถูกน้ำท่วมไม่สามารถทำนาได้ บางครอบครัวมีที่นา 20 ไร่ ถูกน้ำท่วมเหลือที่นา 5 ไร่ บางครอบครัวมีที่นา 30 ไร่ น้ำท่วมเหลือที่นา 10 ไร่ นาที่ถูกน้ำท่วมได้ค่าชดเชยจากการไฟฟ้าฝ่ายผลิตไร่ละ 35,000 บาท บางครอบครัวนำเงินไปซื้อที่นาแปลงใหม่ ซึ่งอยู่ห่างหมู่บ้านออกไป บางครอบครัวก็นำเงินมาใช้จ่ายหมดไป นอกจากนั้นชาวบ้านบางคนยังขายที่นาให้บริษัท ที่มาหาซื้อที่ดินเพื่อทำเป็นสถานที่พักผ่อน ทำให้ชาวบ้านบางคนขายที่ดินได้เงินหลายแสนบาท อย่างไรก็ตาม บริษัทฯ ไม่สามารถดำเนินการสร้างสถานที่พักผ่อนได้ตามโครงการฯ ทั้งนี้การทำนาของชาวบ้านปากห้วยแคนส่วนหนึ่งยังใช้แรงงานสัตว์ บางครอบครัวยังทำงานร่วมกันทั้งพ่อแม่พี่น้องแล้วแบ่งข้าวกันไปกิน สำหรับครอบครัวที่เช่านาทำอัตราค่าเช่านาจะพูดคุยตกลงกับเจ้าของนาเป็น ราย ๆ ไป ไม่มีอัตราที่ชัดเจน เช่น ตกลงกันว่านาแปลงนี้จะเอาค่าเช่าเท่าไร แต่ถ้าปีใดได้ผลผลิตน้อยก็จะลดหย่อนค่าเช่าให้กัน ส่วนครอบครัวใดมีแรงงานไม่พอทำนาจะมีการจ้างแรงงานวันละ 100 บาทเพื่อช่วยทำนา

การเลี้ยงสัตว์ ชาวบ้านปากห้วยแคนเลี้ยงวัว ควายกันมากพอควร ครอบครัวที่เลี้ยงวัวมากที่สุด 50 ตัว ควาย 22 ตัว โดยเลี้ยงวัวเพื่อขาย ส่วนควายเลี้ยงไว้ทำนาและขาย บางครอบครัวไม่มีควายทำนาต้องเช่าควายคนอื่น โดยควายหนึ่งตัวเสียค่าเช่าเป็นข้าวเปลือก 360 กิโลกรัมต่อปี ดังนั้นอาชีพการเลี้ยงวัว ควายเป็นอาชีพเดิมของชาวบ้านปากห้วยแคนที่เลี้ยงกันมาตลอด สถานที่เลี้ยงวัว ควาย ชาวบ้านจะเลี้ยงบริเวณที่ราบริมฝั่งแม่น้ำมูล ริมลำห้วยและไล่วัวควายไปเลี้ยงบริเวณที่โคกซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้าน

เมื่อมีการสร้างเขื่อนปากมูล ที่ราบริมแม่น้ำมูลและลำห้วยถูกน้ำท่วมหมด ลำห้วยที่วัว ควายเคยลงกินน้ำถูกขุดจนลึก วัว ควายไม่สามารถลงไปกินน้ำได้ นอกจากนั้นบริเวณที่นาที่เคยเป็นที่เลี้ยงวัว ควายและเป็นเส้นทางที่ไล่วัวควายไปเลี้ยงบริเวณที่โคกทิศเหนือของหมู่บ้านถูกน้ำท่วมเช่นกัน ทำให้สถานที่เลี้ยงวัวควายคับแคบ ประกอบกับเส้นทางไล่วัวควายข้ามไปเลี้ยงที่โคกถูกน้ำท่วม การไล่ด่อนวัวควายไปเลี้ยงต้องผ่านเส้นทางเข้าออกหมู่บ้านที่เหลือเพียงเส้นทางเดียว ซึ่งคับแคบและต้องอ้อมกว่าเดิมมาก ชาวบ้านจึงตัดสินใจขายวัวควายกันมาก บางครอบครัวเอาวัวควายไปเลี้ยงที่ที่นาของตนเอง ซึ่งเป็นที่โคกอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้านโดยทำคอกไว้ที่นา แต่ชาวบ้านเกรงกลัวโจรขโมยจะมาลักวัวควาย จึงจำเป็นต้องตัดสินใจขายวัวควายไป และมีบางครอบครัวแรงงานไปหารับจ้างต่างจังหวัด ขาดแรงงานที่จะเลี้ยงวัวควายจึงต้องขายวัวควายไป

ช่วง 3-4 ปีที่ผ่านมาชาวบ้านปากห้วยแคนซื้อวัวควายมาเลี้ยงเพิ่มขึ้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะวัวควายราคาแพงขึ้น ถ้าเลี้ยงวัวควายไว้ เมื่อครอบครัวมีความจำเป็นขายวัวควายไปก็มีเงินก้อนมาใช้จ่าย นอกจากนั้นยังเกี่ยวข้องกับแรงงานในครอบครัวที่จะเลี้ยงวัวควาย กล่าวคือ บางครอบครัวพ่อแม่อายุมากขึ้น การทำนาเป็นงานที่หนักเกินไป จึงให้ลูกทำนาเป็นหลัก พ่อแม่ซื้อ

วัว ควายมาเลี้ยง สถานที่เลี้ยงก็เป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านซื้อวัวควายมาเลี้ยงเพิ่มขึ้น บริเวณนาโคกทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ซึ่งชาวบ้านขายให้บริษัทฯ เพื่อทำสถานที่พักผ่อน บริษัทได้ปรับพื้นที่เป็นที่ราบแต่โครงการสร้างที่พัก และสถานที่พักผ่อนไม่สามารถดำเนินการได้ พื้นที่ดังกล่าวจึงเป็นที่เลี้ยงวัวควายของชาวบ้าน

การทำสวนและเก็บหาของป่า ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล บริเวณริมฝั่งแม่น้ำมูลบางช่วงจะเป็นพื้นที่ราบที่ชาวบ้านใช้ปลูกผัก เช่น ถั่ว แตง พริก พักทอง ข้าวโพด เป็นต้น ชาวบ้านเกือบทุกครัวเรือนได้ใช้พื้นที่ราบริมแม่น้ำมูลในการปลูกผัก เพื่อกินในครัวเรือน บางครัวเรือนปลูกผักเพื่อขายด้วย เมื่อสร้างเขื่อนปากมูลน้ำท่วมบริเวณที่ราบริมฝั่งแม่น้ำมูล ชาวบ้านไม่สามารถปลูกผักบริเวณดังกล่าวได้อีก การปลูกผักจึงทำได้เพียงสวนครัวในพื้นที่ตั้งบ้านเท่านั้น อย่างไรก็ตามชาวบ้าน 1 ครอบครัวที่ย้ายไปอยู่ที่นาของตนเองได้ใช้ที่หัวไร่ปลายนาปลูกผักขายในพื้นที่ 6 ไร่

การเก็บหาของป่าในอดีตชาวบ้านอาศัยหาหน่อไม้ เห็ด ผักป่า จากป่าริมแม่น้ำมูล และป่าโคก ซึ่งเป็นการหาเพื่อกินในครัวเรือน และบางครอบครัวหาเพื่อขายด้วย หลังจากสร้างเขื่อนปากมูลน้ำท่วมป่าริมมูลจนหมด ชาวบ้านจึงหาของป่าได้จากป่าโคกเท่านั้น นอกจากนั้นป่าโคกบริเวณใกล้ ๆ หมู่บ้านเสื่อมโทรมลง การหาของป่าจึงจำเป็นต้องเดินทางไปหาในป่าโคกที่อยู่ไกลหมู่บ้านมากขึ้น เช่น ดงบะไฮ บ้านห้วยยางเส้นทางไปผาแต้ม เป็นต้น การหาของป่าในปัจจุบัน บางครอบครัวจะหามาเพื่อขาย โดยขายทั้งในชุมชนและตั้งเพิงขายริมถนน โดยเฉพาะชาวบ้านที่อาศัยอยู่บริเวณคุ่มโนนสูงมีการตั้งแผงขายของป่าอยู่ริมถนน 2 จุดด้วยกัน บางครัวเรือนใช้พื้นที่ของตนเองปลูกไม้ เพราะเห็นว่าของป่าจากป่าโคกหายากขึ้นและอยู่ไกลหมู่บ้าน

การจักสานและงานหัตถกรรม ชาวบ้านบ้านห้วยแคนมีการสานเครื่องมือหาปลาเพื่อใช้ในครัวเรือน เช่น สานแห สานมอญ ลอบ เป็นต้น บางครัวเรือนสานเพื่อขายในชุมชน อย่างไรก็ตามระยะหลังชาวบ้านซื้อเครื่องมือจับปลาจากภายนอกมากขึ้น อีกอาชีพหนึ่งที่ยังเกิดขึ้นหลังการสร้างเขื่อนปากมูล คือการทำไม้กวาด เมื่อว่างจากการทำนา หาปลาไม่ค่อยได้จึงมีเวลาว่างมากขึ้น เมื่อ 4-5 ปีที่แล้วชาวบ้านปากห้วยแคนจึงทำไม้กวาดขาย โดยเริ่มจากเห็นหมู่บ้านใกล้เคียงทำ ชาวบ้านปากห้วยแคนซื้อแซมที่มีรถจากจังหวัดเลยนำมาขาย บางครัวเรือนก็ไปหาต้นแซมมาเอง เมื่อยามว่างงานชาวบ้านจะทำไม้กวาดขายส่งให้พ่อค้า ราคาอันละ 8-10 บาท ครอบครัวที่ทำไม้กวาดมากขายได้เดือนละ 1,000-2,000 บาท ระยะหลังมีปัญหาพ่อค้ากดราคาซื้อไม้กวาดลง บางครั้งนาน ๆ จึงมารับซื้อที่ทำให้ชาวบ้านบางรายเลิกทำไม้กวาดไป

รับจ้าง จากคนรุ่นพ่อรุ่นแม่ที่มีอาชีพหลักคือการหาปลา ทำนาและเลี้ยงสัตว์คนรุ่นลูกของชาวปากห้วยแคนมีการทำงานรับจ้างที่มีความหลากหลายมากขึ้น เช่น การรับจ้างทำ

ขนมไหว้พระจันทร์และขนมเค้ก การรับจ้างเลี้ยงกุ้ง รับประทานเลี้ยงไก่ เป็นต้น ซึ่งรายละเอียดของการทำงานรับจ้างแต่ละอย่างมีดังนี้

รับจ้างทำขนมไหว้พระจันทร์และขนมเค้ก ปีหนึ่งจะไปทำขนม 1-2 เดือน ช่วงเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน ที่กรุงเทพฯ สำหรับคนที่มีความชำนาญแล้วรายได้เดือนละ 8,000 บาท และไปทำทุกปี สำหรับคนที่ไปทำใหม่ ๆ ในรอบปีมีรายได้ประมาณ 8,000 บาท

รับจ้างรีดยางที่ภาคใต้ โดยจะไปอยู่ 2-3 ปี จึงกลับบ้านสักครั้ง เมื่อกลับบ้านทำนาเกี่ยวข้าวเสร็จ จึงจะเดินทางไปรับจ้างกรีดยางที่ภาคใต้ โดยนำข้าวสาร ปลาข้าวไปกินด้วย กลับมาบ้านแต่ละครั้งเหลือเงินประมาณ 10,000-20,000 บาท

การรับจ้างเลี้ยงกุ้งที่มหาชัย ชาวบ้านปากห้วยแคนไปรับจ้างเลี้ยงกุ้ง 6-8 ครอบครัว ลักษณะการทำงานในฟาร์มกุ้ง เจ้าของฟาร์มจะแบ่งให้คนงานดูแลบ่อกุ้ง 1 บ่อ ช่วงที่จับกุ้งงานจะหนักเจ้าของฟาร์มกุ้งจึงจะหาคนงานมาช่วยคนงานที่อยู่ประจำ หลังจากจับกุ้งเจ้าของฟาร์มจะแบ่งเงินให้คนดูแลบ่อกุ้งกิโลกรัม 1 บาท มีรายได้ประมาณ 2,000-4,000 บาท ต่อการจับกุ้ง 1 ครั้ง นอกจากนั้นคนงานดูแลบ่อกุ้งจะได้ค่าตอบแทนรายเดือนประมาณ 1,500-3,000 บาท โดยช่วงแรกจะได้ค่าตอบแทนเดือนละ 1,500 บาท ถ้าผลงานเป็นที่น่าพอใจเจ้าของฟาร์มจะเพิ่มค่าตอบแทนให้เป็น 3,000 บาทต่อเดือน คนงานที่ไปทำงานเลี้ยงกุ้งจะมีช่วงเวลากลับบ้านหลังจากจับกุ้งในแต่ละรุ่น

รับจ้างเลี้ยงไก่ ที่จังหวัดชลบุรี เมื่อว่างจากการทำนาชาวบ้านบางครัวเรือนจะไปรับจ้างเลี้ยงไก่โดยเริ่มไปตั้งแต่ปี พ.ศ. 2531 เมื่อถึงฤดูกาลทำนาปีก็จะกลับมาทำนา ในแต่ละครั้งจะมีเงินเหลือกลับมาบ้านประมาณ 6,000-8,000 บาท นอกจากนั้นชาวบ้านปากห้วยแคนยังทำงานรับจ้างอื่น ๆ หลายอย่าง เช่น รับจ้างขับรถโดยสาร ขายของที่ห้างสรรพสินค้าที่กรุงเทพฯ ทำงาน กรป.กลาง ลูกจ้างทำงานในร้านทอง ทำงานโรงงานงานกระเบื้อง ทำงานโรงงานเย็บชุดชั้นใน เป็นต้น

ส่วนการทำงานรับจ้างในท้องถิ่น ชาวบ้านปากห้วยแคนมีการรับจ้างในภาคเกษตร เช่น ทำนา ไถนา เกี่ยวข้าว เป็นต้น รับจ้างทั่วไป เช่น สร้างบ้าน เชื่อมเหล็ก เย็บผ้า เป็นต้น บางคนประกอบอาชีพอิสระ ขายขนมจีนน้ำยา ขายของชำ เป็นต้น

ดังนั้นชาวบ้านปากห้วยแคนแต่เดิมมีอาชีพอยู่ในภาคเกษตรเป็นหลัก ได้แก่ การหาปลา ทำนา เลี้ยงสัตว์ หาของป่า เมื่อทรัพยากรธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไป น้ำท่วมที่นาที่เลี้ยงสัตว์ หาปลาจากแม่น้ำมูลยากขึ้น ประกอบกับชุมชนติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกมากขึ้น ชาวบ้านปากห้วยแคนในปัจจุบันมีการประกอบอาชีพรับจ้างที่หลากหลายมากขึ้นดังกล่าวข้างต้น

4.3.4 พัฒนาการด้านความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม ประเพณี

พัฒนาการด้านความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม ประเพณีของชาวบ้านปากห้วยแคน แบ่งได้เป็นความสัมพันธ์ทางสังคมภายในชุมชนและระหว่างชุมชน บุญประเพณีต่าง ๆ และความสัมพันธ์ของชุมชนกับแม่น้ำมูล ซึ่งพัฒนาการความสัมพันธ์ด้านต่างๆ มีรายละเอียดดังนี้

ความสัมพันธ์ทางสังคมภายในชุมชน ชาวบ้านปากห้วยแคนเป็นญาติพี่น้องกัน อยู่ร่วมกันตั้งแต่สมัยอยู่บ้านตุงสูง จนกระทั่งขยับขยายมาอยู่ริมแม่น้ำมูลตั้งหมู่บ้านปากห้วยแคน ขึ้น นับว่าเป็นความผูกพันสัมพันธ์กันมายาวนาน เมื่อมีโครงการสร้างเขื่อนปากมูล ก่อให้เกิดความคิดเห็นที่แตกต่างกันของชาวบ้าน คือกลุ่มที่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อน เห็นว่าเขื่อนนำความทันสมัย ความเจริญ ความสะดวกสบายมาให้ชุมชน ชาวบ้านอีกกลุ่มคัดค้านการสร้างเขื่อน เห็นว่าการสร้างเขื่อนทำให้ชาวบ้านเดือดร้อน กระทบกับชีวิตการทำมาหากินของชาวบ้าน หน่วยงานที่เกี่ยวข้องไม่ได้ให้ข้อมูลที่ถูกต้องชัดเจนแก่ชาวบ้าน ไม่ให้ความช่วยเหลือชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนเท่าที่ควร ชาวบ้านต้องร่วมกันชุมนุมประท้วงจึงได้รับการช่วยเหลือ ชดเชย ความเสียหายให้แก่ชาวบ้าน ซึ่งแม้จะมีความแตกต่างกันทางความคิด ชาวบ้านยังร่วมกันในชุมชนได้ ไม่มีความขัดแย้งที่รุนแรง โดยหลีกเลี่ยงที่จะพูดถึงเรื่องเขื่อนเสีย

ผลกระทบจากการสร้างเขื่อนน้ำท่วมที่อยู่อาศัย และที่นา ที่เลี้ยงสัตว์ของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านต้องแยกย้ายไปอยู่หลายที่ ไม่ได้อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม เป็นชุมชนเดียวเหมือนแต่ก่อน ทำให้การติดต่อสัมพันธ์กันไม่ใกล้ชิดดังเดิม แต่บางส่วนก็เห็นว่าปัจจุบันการเดินทางสะดวกสบายไปมาหาสู่กันได้สะดวก ชาวบ้านยังติดต่อสัมพันธ์กันเช่นเดิม

จากการที่ชาวบ้านถูกน้ำท่วมที่อยู่อาศัย ต้องหาที่อยู่อาศัยใหม่ ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งไปตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณที่สาธารณประโยชน์โนนสูง ก่อให้เกิดความคิดเห็นที่แตกต่างกัน ชาวบ้านส่วนใหญ่เห็นว่าที่บริเวณโนนสูงเป็นที่สาธารณประโยชน์ที่ชาวบ้านหลายหมู่บ้านได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ชาวบ้านที่ไปตั้งบ้านเรือนในที่สาธารณประโยชน์ไม่ควรกระทำเช่นนั้นและได้มีการประสานกับทางราชการจับกุมผู้ที่เข้าไปอยู่ที่โนนสูงดำเนินคดี ส่วนชาวบ้านที่เข้าไปอยู่ที่โนนสูงเห็นว่า ผู้นำชาวบ้านและชาวบ้านคนอื่นได้เข้าไปสร้างบ้าน ทำนา ในที่สาธารณประโยชน์โนนสูงก่อนพวกตน จนกระทั่งที่สาธารณประโยชน์โนนสูงที่เคยมีพื้นที่ 2,000 ไร่เหลือพื้นที่อยู่เพียง 991 ไร่ ดังนั้นถ้าจะหวงห้ามพวกคนที่เข้ามาอยู่ใหม่แล้วพวกที่มากทำประโยชน์บนที่สาธารณประโยชน์โนนสูงก่อนจะทำอย่างไร ความคิดเห็นที่แตกต่างกันนี้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านปากห้วยแคน

นอกจากนั้นความสัมพันธ์ทางสังคมทั่วไปชาวบ้านมองว่าทุกวันนี้ ชาวบ้านไม่เอื้อเพื่อแบ่งปันกันเหมือนอดีต ต่างคนต่างทำมาหากิน ลูกหลานที่ต้องไปหางานทำต่างจังหวัด นาน ๆ จึงจะกลับบ้านครั้ง ทำให้ขาดความอบอุ่น ญาติพี่น้อง พ่อแม่ลูกไม่ได้อยู่ใกล้ชิดกัน

ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนในอดีตที่ชาวบ้านปากห้วยแคนหาปลาได้มาก มีการติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนที่ทำนาได้ข้าวมาก โดยการแลกเปลี่ยนปลากับข้าว แต่เมื่อสร้างเขื่อนปากมูลชาวบ้านหาปลาได้น้อยลง การติดต่อสัมพันธ์แลกเปลี่ยนกับข้าวจึงขาดหายไป

บุญประเพณีต่าง ๆ ชาวบ้านปากห้วยแคนมีบุญประเพณีที่ชาวบ้านถือปฏิบัติร่วมกัน เหมือนชุมชนอีสานทั่วไป เช่น บุญพะเวส เทศมหาชาติ บุญข้าวจี บุญข้าวสาก บุญข้าวประดับดิน บุญเข้าพรรษา บุญออกพรรษา บุญสงกรานต์ บุญบั้งไฟ บุญกรูฐ เป็นต้น แต่ความรู้สึกถึงคุณค่าการมีส่วนร่วมของชาวบ้านลดน้อยถอยลงไป นอกจากนั้นบางประเพณีที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากในทัศนะของชาวบ้าน คือ

พิธีเนาวันสงกรานต์ที่ชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียงนับ 10 หมู่บ้าน นัดหมายทำพิธีเนาพร้อมกันที่แก่งใดแก่งหนึ่ง โดยมีการนิมนต์พระมาฉันเพล ชาวบ้านจะหาอาหารจากธรรมชาติ เช่น ปลา ไข่มดแดง หอย เป็นต้น ทำอาหารถวายพระร่วมกัน หลังจากนั้นชาวบ้านกินข้าวร่วมกัน รดน้ำดำหัวกัน คร่ำเรือกันเล่นกันอย่างสนุกสนาน เป็นการทำบุญร่วมกัน แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนอันแน่นแฟ้น ปัจจุบันหลังจากสร้างเขื่อนปากมูลน้ำท่วมแก่งพิธีเนาต้องไปทำที่วัดของหมู่บ้านไม่สนุกสนานเหมือนเดิม ไม่ได้ร่วมกันหลาย ๆ หมู่บ้านความสัมพันธ์ภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้านห่างเหินไป

อีกพิธีหนึ่งที่หายไปคือ การบวชพระที่เกาะกลางน้ำ โดยใช้เกาะกลางน้ำทำพิธีบวชเปรียบเหมือนอุโบสถ เมื่อสร้างเขื่อนปากมูลน้ำท่วมเกาะแก่ง พิธีบวชพระที่เกาะกลางน้ำจึงหายจากชุมชน สร้างอุโบสถขึ้นและทำพิธีบวชในอุโบสถแทน

นอกจากนั้นการทำบุญออกพรรษาไหลเรือไฟ ในอดีตชาวบ้านจะร่วมกันทำบุญบริจาคสร้างสิ่งของ เงินทองสร้างเรือไฟ เพื่อทำพิธีไหลเรือไฟร่วมกัน ปัจจุบันเมื่อแม่น้ำมูลถูกปิดกั้น การทำบุญไหลเรือไฟจึงไม่เหมือนเดิม ชาวบ้านมีส่วนร่วมทำบุญน้อยลง การแข่งเรือสูญหายไป

ความสัมพันธ์ของแม่น้ำมูลกับชุมชน ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำมูลแต่ก่อนเคยอาบน้ำในน้ำมูล มีทำน้ำของชุมชน ได้ใช้น้ำจากแม่น้ำมูลในการทำความสะดวกเสื้อผ้า บ้านเรือนเครื่องใช้ต่างๆ ปัจจุบันแม่น้ำมูลถูกปิด น้ำไหลไม่เป็นธรรมชาติ ชาวบ้านรู้สึกว่าแม่น้ำมูลสกปรกขึ้น บางครั้งลงอาบเป็นตุ่มผื่นคัน ดังนั้นชาวบ้านจึงใช้น้ำบาดาล น้ำประปาแทนแม่น้ำมูล ความสัมพันธ์ของชาวบ้านกับแม่น้ำมูลเปลี่ยนแปลงไป ครอบครัวที่ต้องย้ายไปอยู่ไกลจากแม่น้ำ ความผูกพันของแม่น้ำมูลกับวิถีชีวิตห่างเหินไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหาปลาในแม่น้ำมูลที่หล่อเลี้ยงชีวิตมา การหาปลาน้อยลง ต้องชวนขวายเป็นทำมาหากินอย่างอื่น ยามน้ำลด ตามแก่งต่าง ๆ จะเป็นแหล่งที่ชาวบ้านจากชุมชนต่างๆ มาหาปลาร่วมกัน ติดต่อสัมพันธ์กัน สร้างตูบหาปลาอยู่ด้วยกัน มาไหลมองร่วมกัน ชุมชนหาปลาร่วมกันเช่นนี้หายไปจากลำน้ำมูล

เหล่านี้คือความสัมพันธ์ด้านสังคม วัฒนธรรม ประเพณีที่เปลี่ยนแปลงไป ประเพณีบางอย่างสูญหายไป ความสัมพันธ์ภายในชุมชนและระหว่างชุมชนห่างเหินกัน มีความแตกแยกทางความคิด วิถีชีวิตของชุมชนกับแม่น้ำมูลนับวันจะเสื่อมคลายลงทุกวัน

4.4 สรุป : ชุมชนริมน้ำหลังสร้างเขื่อนปากมูล

เมื่อเปรียบเทียบชุมชนริมน้ำทั้ง 3 แห่ง ที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล พบว่ามีทั้งความเหมือนและความต่างกันในหลาย ๆ ด้าน กล่าวคือ ชุมชน 3 แห่งนี้ ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูลทั้งด้านที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยถูกน้ำท่วมเหมือนกัน ซึ่งทำให้ชาวชุมชนต้องอพยพไปหาที่อยู่อาศัยใหม่ ในปัจจุบันครัวเรือนในหมู่บ้านแต่ละแห่งอยู่กันเป็นกลุ่มหรือคุ่ม สิ่งที่แตกต่างกันคือระดับผลกระทบ ซึ่งหากต้องพิจารณาครัวเรือนที่ต้องโยกย้ายที่อยู่อาศัยและระยะเวลาที่ได้รับผลกระทบ พบว่า บ้านหัวเหวได้รับผลกระทบมากที่สุด (ได้รับผลกระทบตั้งแต่เริ่มก่อสร้างเขื่อน ปี 2534 และมีครัวเรือนเพียง 7 หลัง ที่ไม่ย้ายออกจากบ้านเดิมที่เคยอาศัยอยู่) รองลงมาคือบ้านห้วยไฮ (ได้รับผลกระทบเมื่อเขื่อนเริ่มเก็บกักน้ำ ปี 2537 และมีครัวเรือน 6 หลัง ที่ไม่ย้ายออกจากบ้านเดิม) สำหรับบ้านปากห้วยแคนได้รับผลกระทบน้อยที่สุด (ได้รับผลกระทบ ปี 2537 เมื่อเขื่อนเริ่มเก็บกักน้ำมีครัวเรือน 11 ครัวเรือนที่ไม่ย้ายออกจากบ้านเดิม)

ชุมชนทั้ง 3 แห่ง ได้รับผลกระทบด้านอาชีพประมง ในแง่การปรับตัวในการทำมาหากินและการประกอบอาชีพนั้น พบว่าชาวชุมชนทั้ง 3 แห่ง ยังคงหาปลา ทำนา เลี้ยงสัตว์ หาของป่า รวมทั้งทำไม้กวาด และงานจักสานอื่นเพื่อหารายได้สู้ครัวเรือน การรับจ้างทั้งในลักษณะการอพยพแรงงานชั่วคราว และถาวร และการรับจ้างในท้องถิ่นตามฤดูกาล เป็นกิจกรรมสร้างรายได้ที่คนในชุมชนทำมากขึ้น อย่างไรก็ตามจำนวนครัวเรือนในแต่ละชุมชนที่ทำกิจกรรม การผลิตแต่ละประเภทมีความแตกต่างกัน ซึ่งความแตกต่างนี้ขึ้นอยู่กับทรัพยากรของชุมชนและครัวเรือน รวมทั้งการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างครัวเรือน ซึ่งการวิเคราะห์ความแตกต่างดังกล่าวจะนำเสนอในบทที่ 6

ในแง่ความสัมพันธ์ทางสังคม การโยกย้ายบ้านเรือนส่งผลต่อการไปมาหาสู่และช่วยเหลือกันระหว่างญาติพี่น้องซึ่งต้องกระจัดกระจายไปตั้งบ้านเรือนในที่ต่าง ๆ ตามแต่จะหาที่ดินได้ ความสามัคคีภายในชุมชนได้รับผลกระทบจากความคิดที่แตกต่างกันเกี่ยวกับเขื่อน การอพยพออกไปทำงานนอกชุมชน เนื่องจากครัวเรือนไม่สามารถหาปลาได้เช่นในอดีตทำให้ความสัมพันธ์ในครอบครัวห่างเหินไป ลักษณะที่กล่าวแล้วพบในทั้ง 3 ชุมชน แต่ระดับความรุนแรงของผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมในแต่ละด้านแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน โดยภาพรวมแล้วบ้านหัวเหว เป็นชุมชนที่ได้รับผลกระทบด้านความสัมพันธ์มากที่สุด กลุ่มที่มีความคิดและจุดยืนต่อเขื่อนที่แตกต่างกันปรากฏชัดเจน และส่งผลต่อกิจกรรมบุญประเพณีต่าง ๆ ทั้งของครัวเรือน

และชุมชน ส่วนบ้านห้วยไฮและปากห้วยแคน แม้จะมีความแตกต่างทางความคิดเรื่องเขื่อน แต่ชาวบ้านยังทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน

มิติความสัมพันธ์ทางสังคมอีกประการหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลงไปหลังการสร้างเขื่อนปากมูล คือความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน แต่เดิมชาวบ้านจากหลายชุมชนริมน้ำมูล มีการหาปลา ร่วมกันตามแก่งหินธรรมชาติอันเป็นที่อยู่อาศัยของปลาน้อยใหญ่ทั้งหลาย ทำให้เกิดความคุ้นเคย มีการติดต่อสัมพันธ์กันเสมือนหนึ่งเป็นญาติ และเพราะหาปลาด้วยกันทำให้กลุ่มคนเหล่านี้ทำบุญ ประเพณีบางอย่างร่วมกัน เช่นบุญเนาว่า ซึ่งเป็นประเพณีที่สำคัญของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล นอกจากนี้ในอดีตก่อนสร้างเขื่อนชุมชนริมน้ำเหล่านี้ จะนำปลาที่หาได้ไปแลกข้าวกับหมู่บ้านอื่น ความสัมพันธ์ที่เกิดจากการติดต่อกันเพื่อแลกเปลี่ยนกับข้าว พัฒนาไปสู่ความเป็นพี่เป็นน้อง ปัจจุบันความสัมพันธ์ระหว่างชาวชุมชนริมน้ำกับชุมชนอื่นเสื่อมคลายไป เมื่อไม่มีปลาไปแลกข้าว ไม่มีปลาในแม่น้ำมูลเหลือให้ร่วมกันจับเช่นในอดีต

บทที่ 5

เขื่อนปากมูลกับการปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำ

เรื่องราวเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลเป็นประเด็นที่สังคมทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับนานาชาติ ได้รับรู้อย่างต่อเนื่องเป็นเวลากว่าทศวรรษ กระแสความสนใจของสังคมต่อเรื่องนี้ถูกกระตุ้นเป็นระยะ ๆ อย่างต่อเนื่องเมื่อมีสถานการณ์การชุมนุมของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบเพื่อเรียกร้องให้มีการแก้ไขปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศน์และการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่น การเคลื่อนไหวเรียกร้องของชาวบ้านถูกมองในหลายทัศนะ คนส่วนหนึ่งเห็นว่าการชุมนุมเรียกร้องและขบวนการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นเป็นการปกป้องวิถีชีวิตของชาวบ้านและระบบนิเวศน์ของชุมชน บางทัศนะกลับบอกว่าชาวบ้านที่ชุมนุมเรียกร้องคือ “พวกที่ไม่รู้จักพอ” กลุ่มหลังมักให้เหตุผลว่ากรณีเขื่อนปากมูลรัฐได้จ่ายค่าชดเชยแก่ผู้ได้รับผลกระทบเป็นจำนวนมหาศาลอย่างไม่เคยมีมาในประวัติศาสตร์ แต่กระนั้นชาวบ้านก็ยังเรียกร้องค่าชดเชยอย่างไม่รู้จักจบสิ้น

การศึกษาที่ไม่ได้พยายามที่จะพิสูจน์ว่าทัศนะใดถูกหรือผิดเพราะอะไร แต่ต้องการชี้ให้เห็นว่าปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นกระบวนการปรับตัวและการโต้กลับของชุมชน และผู้ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล ซึ่งได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำมูล และต่อวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชน

5.1 เรื่องราวเกี่ยวกับเขื่อนที่ชาวบ้านรับรู้

เขื่อนปากมูลเป็นเขื่อนคอนกรีตบดอัดแน่น ความสูง 17 เมตร ยาว 300 เมตร สันเขื่อนกว้าง 6 เมตร อาคารระบายที่เป็นคอนกรีตเสริมเหล็กแบ่งเป็นช่องทางระบายน้ำ 8 ช่อง แต่ละช่องมีขนาดกว้าง 22.5 เมตร สูง 14.75 เมตร เขื่อนปากมูลมีเครื่องผลิตไฟฟ้า 4 เครื่อง รวมกำลังผลิต 136 เมกะวัตต์ ไฟฟ้าที่ผลิตได้สามารถสนับสนุนการใช้ไฟในเขตอีสานใต้ 5 จังหวัด คือ อุบลราชธานี ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ สุรินทร์ และยโสธร เขื่อนปากมูลจัดเป็นเขื่อนอเนกประสงค์ที่ให้ประโยชน์ในด้านการเสริมกำลังการผลิตไฟฟ้าในภาคอีสานให้มีความมั่นคง นอกจากนี้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตยังระบุถึงประโยชน์ของเขื่อนปากมูลในด้านการชลประทาน การประมง และการท่องเที่ยวไว้ด้วย (กฟผ. 2539, 2543)

เมื่อสอบถามชาวบ้านถึงการได้รับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับเขื่อนปากมูล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงก่อนการดำเนินการก่อสร้าง ปรากฏว่าข้อมูลที่ชาวบ้านรับรู้คือ เขื่อนปากมูลเป็นเขื่อนยาง¹ ที่ยุบตัวและพองตัวได้ โดยในฤดูแล้งเขื่อนจะพองตัวเพื่อให้สามารถเก็บกักน้ำได้ ส่วนในฤดูฝน

¹ สัมภาษณ์นางสุดใจ เวียงเกตู (อายุ 40 ปี) นางบานชื่น เวียงเกตู (อายุ 56 ปี) นายไฉ ชันไชย (อายุ 47 ปี) ชาวบ้านบ้านหัวเหว หมู่ 4 และ 11

เขื่อนยางจะถูกยุบเพื่อรักษาระดับน้ำเหนือเขื่อนให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม ไม่เกิดผลกระทบน้ำท่วมชุมชนที่อยู่เหนือเขื่อน นอกจากนี้ผู้ให้ข้อมูลยังกล่าวว่า ก่อนการสร้างเขื่อนได้รับการบอกเล่าว่าผู้ที่ได้รับผลกระทบจะได้รับการดูแลโดยหน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐ ผู้ที่บ้านเรือนและที่ทำกินถูกน้ำท่วมจะได้รับการจัดสรรที่ดินทำกิน สร้างบ้านเรือน และจัดบริการสาธารณสุขูปโภคต่างๆ ให้ไม่ให้ได้รับความเดือดร้อน อย่างไรก็ตาม จนกระทั่งปัจจุบันบ้านหัวเหวยังไม่มีน้ำประปาใช้ มีเฉพาะไฟฟ้าและถนนที่ได้รับการดูแลจาก กฟผ.

การรับรู้ข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับเขื่อนของชาวบ้านในช่วงก่อนการเริ่มโครงการ มี 2 ทาง ทางหนึ่งคือ การรับฟังข่าวสารจากวิทยุ แม่สุใจ เล่าว่าในช่วงก่อนการสร้างเขื่อนวิทยุออกข่าวว่าการสร้างเขื่อนจะนำมาซึ่งความเจริญ น้ำไหล ไฟสว่าง ถนนหนทางดี และจะสามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง นอกจากนี้จะปล่อยพันธุ์ปลาในลำน้ำมูล ชาวบ้านจะยังคงหาปลาได้เหมือนเดิม ข้อมูลอีกด้านหนึ่งมาจากกำนัน ผู้ใหญ่ ซึ่งชาวบ้านได้สอบถามผู้นำถึงผลกระทบที่อาจเกิดขึ้น โดยเฉพาะอย่างปัญหาน้ำท่วมที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย ซึ่งชาวบ้านเรียนรู้จากประสบการณ์ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนสิรินธร ทำให้ต้องย้ายออกจากชุมชนเดิมไปอาศัยในพื้นที่ซึ่ง กฟผ. จัดสรรให้ แต่ก็ยังต้องประสบกับปัญหาสภาพพื้นที่ซึ่งไม่สามารถทำการเกษตรได้ผลดี ดินแข็งและขาดความอุดมสมบูรณ์

มีข้อสังเกตว่าเรื่องราวเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลที่ได้รับทั้งจากสื่อและผู้นำชุมชนสะท้อนผลกระทบด้านบวก ดังนั้นในระยะแรกเริ่มอาจกล่าวได้ว่าทัศนคติต่อโครงการเป็นไปในทางที่ดี เห็นคล้อยประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นตามที่ได้มีการประชาสัมพันธ์ อย่างไรก็ตามมีชาวบ้านบางส่วนรู้สึกว่าการที่ข้อมูลที่ได้รับไม่มีความชัดเจนและเป็นข้อมูลด้านเดียว โดยเฉพาะเกี่ยวกับผลกระทบที่อาจเกิดกับชุมชนและแผนการให้ความช่วยเหลือผู้ได้รับผลกระทบ การไม่ได้รับรู้ข้อมูลอย่างเพียงพอทำให้ชาวบ้านเริ่มมีการพูดคุยเรื่องเกี่ยวกับเขื่อนมากขึ้นเรื่อย ๆ และในที่สุดนำไปสู่การเรียกร้องให้ กฟผ. เปิดเผยข้อมูลเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลต่อสื่อมวลชนและชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบ ซึ่งการเรียกร้องดังกล่าวเป็นจุดเริ่มของขบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้านกรณีเขื่อนปากมูล

"ความเจริญ อันเป็นผลพวงจากการสร้างเขื่อน" มีทั้งการมีถนนที่ดี มีไฟฟ้าและน้ำประปาใช้ มีการบริการสาธารณสุขที่ดี มีน้ำใช้ในการเกษตรอย่างเพียงพอ สามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง เรื่องราวเหล่านี้คือสิ่งที่ชาวบ้านในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่งรับรู้ ในกรณีบ้านหัวเหวอันเป็นหมู่บ้านที่ตั้งเขื่อน มีเรื่องราวที่ชาวบ้านให้ความสำคัญอย่างมาก คือ การระเบิดแก่งหัวเหว ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยและที่วางไข่ของปลา แก่งเป็นที่ซึ่งชาวหัวเหวและคนหาปลาจากบ้านอื่นใช้จับปลาเพื่อเลี้ยงชีพ การระเบิดแก่งไม่เพียงแต่เป็นการทำลายระบบนิเวศลำน้ำมูล แต่ยังเป็นการทำลายแหล่งทำมาหากิน ทำลายวิถีการผลิตหลักของชุมชน นั่นคือการหาปลา และทำลายวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวลุ่มน้ำมูล

แม่เพลิน แสนสุข² ให้ข้อมูลว่าชาวบ้านหัวเหวไม่เคยรับรู้ว่าจะมีการระเบิดแก่ง หัวเหว (1 ใน 16 แก่งธรรมชาติในลำน้ำมูล) สิ่งที่ชาวบ้านรับรู้คือการสร้างเขื่อนจะไม่ส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อม คำบอกเล่าของแม่เพลิน ตรงกับคำชี้แจงของผู้แทน กฟผ. เกี่ยวกับการสร้างเขื่อนปากมูล ในการประชุม ซึ่งจัดโดยกลุ่มนิรอุบล เมื่อวันที่ 22 เมษายน 2532 ซึ่งได้ยืนยันว่าจะไม่มีการระเบิดแก่งในลำน้ำมูล และการสร้างเขื่อนจะไม่ทำให้น้ำท่วมแก่งสะพือ สถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดอุบลราชธานี (บุชิตา สังข์แก้ว 2540 : 54)

มีข้อสังเกตอย่างน้อย 2 ประการ เกี่ยวกับเรื่องราวเขื่อนปากมูลที่ชาวบ้านรับรู้ ประการที่หนึ่ง ชาวบ้านรับรู้ข้อมูลเพียงบางส่วน ซึ่งมักเป็นข้อมูลในด้านบวกเท่านั้น สิ่งที่ชาวบ้านรับรู้บางเรื่องไม่ตรงกับข้อเท็จจริง ในขณะเดียวกันข้อมูลบางเรื่องเป็นสิ่งที่ไม่เกิดขึ้นจริง รัฐไม่ปฏิบัติตามคำสัญญาที่ให้กับชาวบ้าน แม้ว่าเวลาจะผ่านล่วงเลยไปกว่า 10 ปีแล้ว ปัจจุบันชาวหัวเหวยังขาดแคลนน้ำใช้ในครัวเรือน แม่มาลี แสนสุข³ กล่าวว่า “ก่อนสร้างเขื่อน กฟผ. บอกจะสร้างบ้านให้ มีสนาม มีน้ำ มีไฟ จะสะดวกกว่าเดิม จะให้ดิน 15 ไร่ แต่ก็ทำตามสัญญา ยังบ่ให้หยัง ทั้งดิน ทั้งน้ำยังไม่ได้ บ้านที่ กฟผ. สร้างให้ก็แคบกว่าบ้านเก่า น้ำกินต้อง 4 ถึง 100 บาท” สำหรับชาวปากห้วยแคน และห้วยไฮ หลังสร้างเขื่อนประสบปัญหาขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรทำให้ได้ผลผลิตข้าวต่ำ ปีที่ฝนแล้งจะไม่ได้ข้าวเลย ชาวบ้านจากทั้ง 2 หมู่บ้านเห็นว่า กฟผ. ไม่ทำตามสัญญาที่ให้ไว้ว่าเมื่อสร้างเขื่อนแล้วจะสามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง จนกระทั่งปัจจุบันยังไม่มีคลองส่งน้ำไปยังที่ดินทำกิน⁴ การไม่รักษาคำสัญญาเป็นเหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านเข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องกรณีเขื่อนปากมูล

ประการที่สอง กระบวนการให้ข้อมูลมีข้อจำกัดในการสร้างความชัดเจน หรือการตอบข้อสงสัยของชาวบ้าน เนื่องจากการใช้สื่อวิทยุซึ่งเป็นการสื่อสารทางเดียว ในขณะที่กลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้านมีข้อจำกัดในการชี้แจงข้อสงสัยของชาวบ้าน เนื่องจากผู้นำมีข้อมูลอย่างจำกัดเช่นกัน ด้วยเหตุผลทั้งสองประการนำไปสู่ความไม่ไว้วางใจ ไม่เชื่อถือในข้อมูลข่าวสารหรือเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับโครงการที่รับรู้จากผู้นำชุมชนและเจ้าหน้าที่ของรัฐ มีการตั้งข้อสังเกตว่าการให้ข้อมูลโครงการต่อกำนันผู้ใหญ่บ้านโดยผ่านเจ้าหน้าที่ของรัฐในระดับท้องถิ่นเพื่อให้แจ้งแก่สมาชิกใน ชุมชนทำให้เกิดภาพสะท้อนว่ากลุ่มคนเหล่านี้ให้การสนับสนุนโครงการ ดังนั้นชาวบ้านได้ทำหนังสือถึงรัฐบาลเรียกร้องให้ผู้นำและเจ้าหน้าที่ของรัฐในท้องถิ่นทำตัวเป็นกลาง (Chayan Vaddhanaphuti 2000 : 29)

² ชาวบ้านบ้านหัวเหว หมู่ 11 ผู้นำกลุ่มคัดค้านเขื่อน อายุ 59 ปี

³ บ้านหัวเหว หมู่ 4 อายุ 64 ปี

⁴ สรุปลจากการจัดประชุมตัวแทนชาวบ้านปากห้วยแคน (16 คน) วันที่ 4 เมษายน 2544 และตัวแทนชาวบ้าน ห้วยไฮ (12 คน) วันที่ 3 เมษายน 2544

5.2 ขบวนการกว้านซื้อที่ดินก่อนสร้างเขื่อน

การกว้านซื้อที่ดินเป็นปรากฏการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นในพื้นที่ที่มีโครงการพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงการที่เกี่ยวกับการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานไม่ว่าจะเป็นถนน เขื่อน หรืออ่างเก็บน้ำซึ่งเป็นโครงการขนาดใหญ่และมักมีการเวนคืนที่ดินหรือจ่ายค่าชดเชยแก่เจ้าของที่ดินซึ่งได้รับผลกระทบ ขบวนการกว้านซื้อที่ดินมักมีนายทุนหรือผู้มีอำนาจในท้องถิ่น เช่น ผู้นำชุมชน เจ้าหน้าที่ของรัฐในระดับท้องถิ่น เกี่ยวข้องด้วย หรือในบางกรณีทั้งสองกลุ่มร่วมมือกัน กลุ่มคนเหล่านี้มีข้อได้เปรียบทั้งในแง่เงินทุนและการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารของรัฐที่บ่งชี้ว่าโครงการพัฒนาจะดำเนินการเมื่อไหร่ ส่งผลกระทบต่อบริเวณใดบ้าง พื้นที่บริเวณใดที่จะมีการจ่ายค่าชดเชย ในอัตราเท่าไร ข้อมูลเหล่านี้เอื้อให้สามารถหาซื้อที่ดินจากชาวบ้านเพื่อเก็งกำไร

กรณีเขื่อนปากมูลไม่ได้เป็นข้อยกเว้น ในพื้นที่ศึกษาทั้ง 3 หมู่บ้าน ชาวบ้านให้ข้อมูลว่าผู้ที่ซื้อที่ดินจากคนในหมู่บ้านมีทั้งผู้นำชุมชน⁵ เจ้าหน้าที่ของรัฐในท้องถิ่น ซึ่งมาจากหน่วยงานด้านเกษตร ปศุกรรม การศึกษา และการไฟฟ้า นอกจากนี้ชาวบ้านยังได้กล่าวถึงนักการเมืองท้องถิ่นท่านหนึ่งในฐานะเป็น "นายทุน" รั้งซื้อที่ดิน

ชาวบ้านหัวเหวและบ้านปากห้วยแคน⁶ ให้ข้อมูลว่าในช่วงก่อนสร้างเขื่อนจะมีผู้มาติดต่อขอซื้อที่ดินเข้าออกหมู่บ้านเป็นประจำ แม้กระทั่งในช่วงกลางคืน แม่สุดใจได้รับการบอกเล่าจากผู้ที่มาติดต่อขอซื้อที่ดินว่าถ้ายอมขายที่ดินให้จะช่วยให้ลูกชายได้ทำงานที่เขื่อน ในขณะที่เดียวกันมีผู้สนใจรายอื่นมาติดต่อขอซื้อที่ดินด้วยเช่นกัน ในที่สุดครอบครัวแม่สุดใจขายที่ดิน 49 ไร่ บริเวณที่มีการก่อสร้างเขื่อนปากมูลให้กับเจ้าหน้าที่เกษตร ในราคา 500,000 บาท ในปี 2530 ที่ดินแปลงดังกล่าวได้รับค่าชดเชย 2.8 ล้านบาท นายอนันต์ สามีแม่สุดใจ เป็นผู้ไปปรับเงินค่าชดเชยที่ดินให้กับนายทุนที่ซื้อที่ดินแปลงนี้ ชาวบ้านปากห้วยแคนและห้วยไฮเล่าถึงสถานการณ์การขายที่ดินก่อนการสร้างเขื่อนในลักษณะเดียวกันที่เกิดขึ้นกับครอบครัวแม่สุดใจและพ่ออนันต์ เวียงเกตุนั้น คือ การขายที่ดินในราคาต่ำกว่าอัตราค่าชดเชยที่รัฐจ่ายแก่ผู้ได้รับผลกระทบ

การตัดสินใจขายที่ดินก่อนการสร้างเขื่อน มีเหตุผลสำคัญประการหนึ่งคือ ชาวบ้านไม่ได้รับข้อมูลที่ชัดเจนเกี่ยวกับการจ่ายค่าชดเชยจากหน่วยงานที่รับผิดชอบ ผู้ให้ข้อมูลคือผู้มาติดต่อขอซื้อที่ดิน อัตราค่าชดเชยที่ผู้มาขอซื้อแจ้งแก่ชาวบ้านคือ 5,000-6,000 บาท/ไร่ หากต้องการขายผู้รับซื้อจะให้ราคาที่สูงกว่า คือประมาณ 10,000-15,000 บาท/ไร่ เฉพาะที่ดินซึ่งมีเอกสารสิทธิ์เท่านั้นนายทุนจึงจะรับซื้อ ลักษณะการซื้อไม่มีการโอนที่ดิน ปกติจะทำสัญญาซื้อขายต่างหาก และ

⁵ ผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ดีกับนักการเมืองท้องถิ่น

⁶ สัมภาษณ์แม่สุดใจ เวียงเกตุน (40 ปี) ชาวหัวเหว หมู่ 4 (เมษายน 2544) และ แม่พลอย สารักษ์ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 55 ปี

มีการจ่ายเงินแก่ผู้ซื้อตามที่ตกลงกัน เหตุผลที่ปฏิบัติเช่นนี้เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาในการรับค่าชดเชย ซึ่งในกรณีเชื่อนปากมูล อัตราค่าชดเชยคือ 35,000 บาท/ไร่ ดังนั้นเจ้าของที่ดินต้องรับเงินมาชดเชยให้แก่ผู้ซื้อ

เนื่องจากบ้านหัวเหวเป็นจุดที่ตั้งเขื่อน พื้นที่ซึ่งได้รับผลกระทบและอยู่ในเกณฑ์การได้รับค่าชดเชยครอบคลุมเนื้อที่บริเวณกว้าง ส่งผลให้การกว้านซื้อที่ดินในบ้านหัวเหวมีมากขึ้นด้วย พ่ออานันต์ เวียงเกต⁷ ให้ข้อมูลว่า ชาวหัวเหวซึ่งขายที่ดินแก่นายทุนมีไม่น้อยกว่า 30 ราย เฉพาะพี่น้องและญาติพ่ออานันต์ ขายที่ดินบริเวณหัวงานกว่า 100 ไร่ สำหรับบ้านปากห้วยแคนและห้วยไฮ เมื่อสอบถามถึงการขายที่ดินก่อนสร้างเขื่อนชาวบ้านมักจะพูดถึง “ผู้นำชุมชน” ท่านหนึ่งซึ่งซื้อที่ดินจากชาวบ้านหลายราย โดยผู้นำที่กล่าวถึงทำงานร่วมกับนักการเมืองท้องถิ่น ส่วนชาวบ้านที่ขายที่ดินแก่เจ้าหน้าที่ของรัฐในท้องถิ่นก็มีด้วยเช่นกัน⁸

5.3 ระเบิดแก่ง : การทำลายระบบนิเวศน์ และ “ชุมชนคนหาปลา” ลุ่มน้ำมูล

ลำน้ำมูลที่ไหลผ่านอำเภอพิบูลมังสาหารจนกระทั่งถึงอำเภอโขงเจียมก่อนออกสู่มแม่น้ำโขง มีแก่งหินอันเกิดจากก้อนหินน้อยใหญ่เรียงตัวกัน การเรียงตัวสลับกันของหินเหล่านี้ทำให้เกิด “แก่ง” หรือ “วัง” อันเป็นบริเวณน้ำลึก ที่อุดมไปด้วยอาหารธรรมชาติ ดังนั้น แก่งน้อยใหญ่ในลำน้ำมูลจึงเป็นที่พักอาศัยของปลา ในฤดูน้ำลด (มกราคม-เมษายน) ปลาที่อพยพจากน้ำมูลลงสู่น้ำโขงไม่ทันจะพักอาศัยอยู่ตาม “แก่ง” หรือ “วัง” เหล่านั้น ชาวบ้านจึงเรียกว่า “ปลาค้างวัง” ช่วง 4 เดือนแรกของปี ปลาจะไม่ซุกนกก แต่ชาวบ้านก็ยังสามารถจับ “ปลาค้างวัง” เมื่อสิ้นฤดูฝนปีถัดไป ปลาจะออกจากวังพร้อม ๆ กับปลาจากแม่น้ำโขงเพื่อขึ้นไปวางไข่ในตอนบนของลำน้ำ วัฏจักรของระบบนิเวศน์ลำน้ำมูลที่มีแก่งหิน ทำให้ลำน้ำแห่งนี้มีปลาเวียนว่ายตลอดปี และนั่นหมายถึงชาวบ้านสามารถหาปลาในลำน้ำนี้ได้ตลอดปีด้วย

แก่งเหล่านี้คือบริเวณที่ชาวบ้านจับปลาเลี้ยงชีพ แก่งเป็นเสมือนบ้านหลังที่สองของชาวลุ่มน้ำมูล ในฤดูน้ำลดเมื่อแก่งหินโผล่พื้นน้ำชาวบ้านจะสร้าง “ตูป” (กระท่อม) อยู่ที่แก่ง เพื่อเป็นที่พักขณะหาปลาในเวลากลางคืน บางคนที่หาปลาเป็นอาชีพจะใช้ชีวิตที่ตูปกลางน้ำตลอดช่วงฤดูแล้ง ในช่วงฤดูน้ำหลาก (พฤษภาคม-สิงหาคม) แก่งหินจะถูกน้ำท่วม ชาวบ้านจึงย้าย “ตูป” ขึ้นมาอยู่ริมฝั่ง เมื่อถึงฤดูแล้งปีถัดไปก็จะย้ายลงไปอยู่ที่แก่งอีก⁹

⁷ ผู้ใหญ่บ้านหัวเหว หมู่ 4 อายุ 43 ปี

⁸ สัมภาษณ์ พ่อसान อำนางวงศ์ อดีตผู้ใหญ่บ้านปากห้วยแคน อายุ 71 ปี และพ่อไสว คำใหม่ ชาว บ้านห้วยไฮ อายุ 54 ปี

⁹ สัมภาษณ์แม่เพลิน แสนสุข ชาวบ้านหัวเหว หมู่ 11 ผู้นำกลุ่มคัดค้านเขื่อน อายุ 59 ปี

แม่เพลิน แสนสุข เล่าว่าไม่เฉพาะแต่ชาวหัวเหวเท่านั้นที่สร้าง “ตูป” ที่แก่งและริม น้ำเพื่อหาปลา ชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นตลอดลำน้ำจะมาหาปลาที่แก่ง ในบางครั้งพอดกเย็นจะทำอาหารกินด้วยกัน พ่อศักดิ์ โพธิ์ชัย ให้ข้อมูลว่าชาวบ้านที่เคยร่วมหาปลาด้วยกัน มีทั้งที่มาจากแก่ง สะพือ อำเภอพิบูลมังสาหาร จากหมู่บ้านต่าง ๆ ในอำเภอโขงเจียม พ่อศักดิ์ โพธิ์ชัย¹⁰ กล่าวถึงความสัมพันธ์ของชาวบ้านที่หาปลาตามแก่งในลำน้ำมูลว่าเป็น “ชุมชนคนหาปลา” ซึ่งหลังจาก ระเบิดแก่งชุมชนตามแก่งต่าง ๆ สูญหายไป

การสร้างเขื่อนปากมูล นอกจากการระเบิดแก่งซึ่งเป็นการทำลายระบบนิเวศแล้ว แก่งหินในลำน้ำมูลที่ไม่ถูกระเบิดได้รับผลกระทบด้วยเช่นกัน ชาวบ้านปากห้วยแคนซึ่งอยู่เหนือเขื่อน ให้ข้อมูลว่าเมื่อสร้างเขื่อนเสร็จและมีการเก็บกักน้ำ ระดับน้ำมูลบริเวณเหนือเขื่อนสูงขึ้นได้ท่วมแก่ง ต่าง ๆ จนมิด ชาวชุมชนริมน้ำไม่สามารถใช้แก่งเป็นแหล่งหาปลาได้อีกต่อไป บุญประเพณีที่ปฏิบัติ สืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษคือ “บุญเนาวิ” ซึ่งแต่เดิมจัดที่แก่ง โดยมีคนจากหลาย ๆ หมู่บ้านที่ หาปลาบริเวณแก่งหินในลำน้ำมูลมารวมกันในวันสงกรานต์เพื่อทำบุญเลี้ยงพระ ทานอาหารร่วมกัน และพูดคุยกันอันเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่าง ๆ ในลุ่มน้ำมูล ทำให้ชาวบ้านได้รู้จัก มักคุ้นกันตลอดสายน้ำ ปัจจุบันเมื่อแก่งถูกน้ำท่วมประเพณีนี้จึงยุติลง บ้านปากห้วยแคนซึ่งยังคงจัด บุญประเพณีนี้ต้องจัดที่วัดในหมู่บ้าน แต่ก็ไม่ได้จัดทุกปีเหมือนที่เป็นมาในอดีต คนที่มาร่วมงานก็มี น้อยกว่าในอดีตและเป็นคนในหมู่บ้านเท่านั้น ในทัศนะของชาวปากห้วยแคน การเปลี่ยนแปลงของ บุญประเพณีทำให้ความสัมพันธ์ที่มีกับหมู่บ้านอื่นเสื่อมคลายไป อย่างไรก็ตามชาวบ้านปากห้วย แคนอีกกลุ่มหนึ่งเห็นว่าแม้จะไม่สามารถหาปลาตามแก่งได้อีกต่อไป แต่ชาวบ้านก็ได้รับการชดเชย อย่างอื่น ๆ เช่น การจับกุ้ง ซึ่ง กฟผ. ปล่อยในลำน้ำมูลบริเวณเหนือเขื่อน ซึ่งสามารถขายได้ในราคา สูงถึงกิโลกรัมละ 300-400 บาท ชาวบ้านบางรายมีฐานะดีขึ้นได้จากการรับซื้อกุ้งที่จับจากลำน้ำมูล เพื่อส่งร้านอาหารหรือเพื่อขายที่ตลาดในตัวอำเภอ¹¹

5.4 จากพรานปลาลุ่มน้ำมูล...สู่กรรมกรสร้างเขื่อนปากมูล

อาจารย์ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม (บุษิตา สังข์แก้ว 2540 : 31-32) กล่าวถึง ชีวิตวัฒนธรรมของชนกลุ่มหนึ่งบนพื้นแผ่นดินใหญ่ของประเทศในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งไม่ใช่ชาวนา ไม่ใช่ชาวสวน และไม่ใช่ชาวไร่ แต่ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการหาปลาในลำน้ำและทะเลสาบน้ำจืด ใน ฐานะ “พรานปลา” กลุ่มคนเหล่านี้มีความรอบรู้ในสภาพแวดล้อมของลำน้ำทั้งแก่งหินในลำน้ำ ซึ่งเป็นที่อาศัยของปลา การไหลและความเชี่ยวกราดของกระแสน้ำที่สัมพันธ์กับฤดูกาล ธรรมชาติของ

¹⁰ ชาวบ้านหัวเหว หมู่ 4 อายุ 71 ปี

¹¹ สรุปลจากการจัดประชุมตัวแทนชาวบ้านปากห้วยแคน (16 คน) วันที่ 4 เมษายน 2544

ปลา โดยเฉพาะการว่ายน้ำของปลาหลายชนิดจากที่แห่งหนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่ง (เช่น จาก แม่น้ำโขงไปยังแม่น้ำมูล) เพื่อวางไข่ เครื่องมือชนิดต่าง ๆ ที่ใช้ในการหาปลา รวมทั้งการเลือกใช้เครื่องมือให้เหมาะสมกับฤดูกาล ลักษณะภูมิประเทศ และขนาดของปลาที่ต้องการ ซึ่งในกรณีชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลมีการศึกษาจำนวนไม่น้อยที่สะท้อนถึงภูมิปัญญาและทักษะของชาวบ้านในเรื่องที่กล่าวแล้ว (Chayan Vaddhanaphuti 2000, Sansanee Choowaew 1999, กนกวรรณ พันธุ์เกษม 2543 และ บุษิตา สังข์แก้ว 2540)

หลังการสร้างเขื่อนปากมูล วิถีชีวิตของพรานปลาลุ่มน้ำมูลเปลี่ยนไปอย่างไม่เห็นทางที่จะฟื้นฟูกลับคืนมาได้ เมื่อสภาพนิเวศของลุ่มน้ำมูลเปลี่ยนไป แก่งหินธรรมชาติถูกทำลายลง เขื่อนปากมูลที่ขวางกั้นทางเดินของปลาจากแม่น้ำโขงสู่ลำน้ำมูล ทำให้ปลาในลำน้ำมูลลดลง ในอดีตการหาปลาเป็นหลักประกันความมั่นคงในชีวิต ทั้งในแง่แหล่งอาหารและแหล่งรายได้ของครัวเรือน รายได้จากการขายปลานอกจากจะใช้ในครัวเรือนแล้วยังมีเหลือพอส่งให้ลูกได้เรียนหนังสือ พ่อเล่นห์ สนันชัย ให้ข้อมูลว่าการหาปลาทำให้สามารถส่งลูกเรียนจนจบปริญญาตรี¹² เหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่ชาวบ้านในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่งระบุถึงเมื่อถูกถามว่าทำไมลูกจึงออกจากโรงเรียนคือ หาปลาไม่ได้ ไม่มีเงินส่งให้ลูกเรียนหนังสือ เมื่อสอบถามถึงรายได้ครัวเรือน พบว่าก่อนการสร้างเขื่อนการหาปลาเป็นแหล่งรายได้หลักของครัวเรือน แหล่งรายได้รองลงมาคือการทำนา เหล่าพรานปลาแห่งบ้านหัวเหวให้ข้อมูลว่า ก่อนการสร้างเขื่อนมีรายได้จากการขายปลาวันละ 100-300 บาท หากโชคดีอาจจะมีรายได้สูงถึงวันละ 1,000-2,000 บาท ปัจจุบันปลาลดลงมาก บางวันไม่ได้หาปลา บางวันได้พอเป็นอาหาร หากวันไหนโชคดีได้ปลาพอขายก็จะมีรายได้ระหว่าง 50-100 บาท¹³

เมื่อปริมาณปลาในลำน้ำมูลลดลง หาปลาไม่ได้เช่นที่เคยเป็นมาในอดีต เหล่าพรานปลาต้องดิ้นรนเพื่อหารายได้สู่ครัวเรือน การทำงานรับจ้างสร้างเขื่อนปากมูลเป็นทางเลือกหนึ่งที่ชาวบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับบ้านหัวเหว งานสร้างเขื่อนมีหลายลักษณะที่จ้างคนท้องถิ่น ทำงานใช้แรงงาน เช่น ชี้นเสา สร้างแคมป์ ขุดดิน ขนดิน/หิน ซึ่งงานลักษณะนี้ได้ค่าตอบแทนรายวันๆ ละ 150 บาท ส่วนงานลักษณะอื่น เช่น ขับรถ ยาม ได้ค่าจ้างเป็นรายเดือน แม่เพลิน ทองสุข ให้ข้อมูลว่า ในระหว่างการสร้างเขื่อนมีชาวหัวเหวที่ทำงานให้กับ กฟผ. ทั้งหมด 189 คน งานส่วนใหญ่ที่ทำคืองานใช้แรงงาน ส่วนผู้ที่เป็นยาม มักจะเป็นผู้นำชุมชน(ผู้ใหญ่บ้าน) สำหรับบ้านปากห้วยแคนและห้วยไฮ อยู่ห่างจากจุดที่ตั้งเขื่อนจึงมีคนทำงานให้กับเขื่อนน้อยกว่าบ้านหัวเหว

¹² สัมภาษณ์ พ่อเล่นห์ สนันชัย (62 ปี) บ้านหัวเหว หมู่ 11 (5 เมษายน 2544)

¹³ สัมภาษณ์ พ่อมาก คำเพิ่ม บ้านหัวเหว หมู่ 11 พ่อวันชัย คำก้อน บ้านหัวเหว หมู่ 4 อายุ 63 ปีและ พ่อแสน อินทร์รักษ์ บ้านหัวเหว หมู่ 4 อายุ 68 ปี

แม้ชาวบ้านกลุ่มที่ไม่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อน และเคยร่วมในการชุมนุมคัดค้านการสร้างเขื่อน แต่ก็ยังคงทำงานรับจ้างสร้างเขื่อน แม่เพลิน ทองสุข กล่าวว่า “*ไม่มีทางเฮ็ด ปลาจะหาบได้ [ไม่มีอะไรทำ ไม่มีอาชีพ ปลาจะหาไม่ได้]*” ในอีกแง่หนึ่งชาวบ้านให้เหตุผลว่าหากชาวหัวเหวไม่ทำงาน กฟผ. ก็จ้างคนจากที่อื่นมาสร้างเขื่อนจนเสร็จ

การปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลจากพรานปลา สู่วิถีชีวิตสร้างเขื่อนได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน การดำเนินชีวิตที่ผูกพันกับทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะ “หาอยู่หากิน” เริ่มปรับไปสู่การ “ซื้ออยู่ซื้อกิน” ในช่วงการสร้างเขื่อนและมีการระเบิดแก่ง ชาวหัวเหวแทบจะหาปลาในลำน้ำมูลไม่ได้เลย พื้นที่ทามริมมูลซึ่งเป็นที่ยึดเหนี่ยวไม้ เห็ด และผักป่า กลายเป็นที่ทิ้งหินจากการระเบิดแก่ง สวนริมมูลซึ่งเป็นแหล่งปลูกผักนานา ชนิด ถูกหินทับถมด้วยเช่นกัน ดังนั้นแม้จะมีรายได้จากการทำงานสร้างเขื่อนแต่ค่าใช้จ่ายโดยเฉพาะอย่างยิ่งค่าอาหารก็สูงขึ้นด้วย

กรรมกรสร้างเขื่อน เป็นกระบวนการปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำในช่วงเวลาเฉพาะช่วงหนึ่งซึ่งมีการจ้างงานในท้องถิ่น เมื่องานก่อสร้างสิ้นสุดลง ชาวหัวเหวที่ทำงานให้กับ กฟผ. มีเพียง 3 คน และทั้งหมดเป็นยาม นับจากเขื่อนปากมูลสร้างเสร็จพร้อมบันไดปลาโจน ซึ่งถูกสร้างขึ้นเพื่อให้ปลาสามารถว่ายจากแม่น้ำโขงสู่ลำน้ำมูลได้ แต่ในความเป็นจริงวิถีชีวิตพรานปลาลุ่มน้ำมูลมิได้ฟื้นกลับคืน ชาวชุมชนลุ่มน้ำยังคงต้องดิ้นรนหาอาชีพที่สามารถสร้างรายได้ให้กับครอบครัว การปรับตัวในการประกอบอาชีพของครัวเรือนขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ ซึ่งจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

5.5 การเปิด-ปิดน้ำกับวิถีชีวิตชุมชน

การก่อสร้างเขื่อนปากมูลเริ่มในปี 2534 และเสร็จสิ้นในปี 2537 เมื่อเขื่อนสร้างเสร็จเริ่มมีการกักเก็บน้ำและมีการระบายน้ำโดยการเปิดประตูกันน้ำ เพื่อให้น้ำผ่านเครื่องกำเนิดไฟฟ้าของเขื่อนปากมูล เมื่อเปิดประตูกันน้ำของเขื่อน กระแสน้ำจะเชี่ยวกรากเนื่องจากระดับน้ำหน้าเขื่อนและท้ายเขื่อนแตกต่างกัน ความเชี่ยวกรากของกระแสน้ำนี้เป็นอันตรายทั้งต่อชีวิตและเครื่องมือประมง โดยเฉพาะชาวบ้านที่หาปลาอยู่บริเวณท้ายเขื่อน ชาวบ้านลุ่มน้ำมูลที่ได้รับความเดือดร้อนจากการปล่อยน้ำของเขื่อนปากมูล ได้เรียกร้องขอเจรจาเพื่อร่วมกันกำหนดช่วงเวลาการเปิด-ปิดน้ำ และการให้สัญญาก่อนการเปิด-ปิดน้ำ ซึ่งการเจรจามีขึ้นในวันที่ 8 กันยายน 2541 และวันที่ 23 กันยายน 2541 ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี ได้แจ้งผลการเจรจากับตัวแทนชาวบ้านที่ได้รับความเดือดร้อนแก่ผู้ว่าการการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย¹⁴ และ กฟผ. ได้พิจารณาข้อ

¹⁴ หนังสือของผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี (ที่ อบ 0009/20864) ส่งผู้ว่าการการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย เรื่อง ผลการเจรจากับตัวแทน ชาวประมง ลงวันที่ 23 กันยายน 2541

เรียกร่องและแจ้งแนวทางปฏิบัติในการเปิด-ปิดน้ำ แก่นายอำเภอโขงเจียมดังนี้ การระบายน้ำในช่วงฤดูแล้ง (มกราคม-มิถุนายน) จะระบายน้ำระหว่างเวลา 18.00-22.00 น. สำหรับในช่วงฤดูฝน (กรกฎาคม-ธันวาคม) การระบายน้ำขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำในลำน้ำมูล หากน้ำน้อย จะหยุดเดินเครื่องกำเนิดไฟฟ้าเวลา 24.00 น. หากปริมาณน้ำมากจะเดินเครื่องกำเนิดไฟฟ้าตลอดเวลา ก่อนการเดินเครื่องหรือก่อนเปิดประตูกันน้ำ โดยปกติจะให้สัญญาณ 4 ครั้ง หลังจากนั้น 30 นาที จะระบายน้ำทันที และก่อนหยุดเดินเครื่องหรือก่อนปิดประตูกันน้ำจะเปิดสัญญาณ 2 ครั้ง ในกรณีที่จะมีการเดินเครื่องตลอดเวลาหรือเปิดประตูกันน้ำเพื่อระบายผักตบชวา ซึ่งปฏิบัติเฉพาะในเวลากลางวัน กฟผ. จะแจ้งให้ทางอำเภอทราบล่วงหน้า ระเบียบปฏิบัติที่กล่าวมาทั้งหมดคือสิ่งที่ กฟผ.แจ้งแก่ทางอำเภอ¹⁵

ก่อนการสร้างเขื่อนชาวบ้านสามารถหาปลาได้ตลอดทั้งวัน แต่ช่วงเวลาที่เหมาะสมมักจะเป็นช่วงเย็นจนถึงกลางคืน และช่วงเช้ามืด ซึ่งเป็นเวลาที่ชาวบ้านอธิบายว่า “ปลาขึ้น” และอากาศไม่ร้อน เมื่อได้ปลาจะขายแก่แม่ค้า พ่อค้าที่มารับซื้อถึงท่าน้ำ หลังสร้างเขื่อน ในช่วงของการเปิดน้ำ (18.00-22.00 น. ในช่วงฤดูร้อน และ 18.00-24.00 น. ในช่วงฤดูฝน) หาปลาไม่ได้เพราะน้ำเชี่ยวกราดมาก พ่อวันชัย คำก้อน¹⁶ ซึ่งในปัจจุบันยังคงหาปลาเป็นอาชีพอยู่ กล่าวว่า การหาปลาลำบากขึ้นมาก ต้องรอเวลาให้เปิดน้ำจึงจะหาได้ บางทีเครื่องมือหาปลา (แห) ฉีกขาดเสียหายเพราะกระแสน้ำ ต้องซื้อเครื่องมือหาปลาใหม่เรื่อย ๆ บางทีเรือถูกน้ำพัดไปเสียหายทั้งลำ พ่อวันชัย กล่าวว่า ปัจจุบันรายได้จากการขายปลาไม่แน่นอน โดยส่วนใหญ่จะอยู่ระหว่าง 100-300 บาท/วัน แต่บางวันก็ไม่ได้ปลาเลย ในสมัยก่อนการสร้างเขื่อนครอบครัวพ่อวันชัยมีรายได้ถึงปีละ 30,000-40,000 บาท ซึ่งส่วนใหญ่ของรายได้มาจากการหาปลา

พ่อวันชัยและแม่เวียน ชันไชย¹⁷ ให้ข้อมูลว่าปัจจุบันชาวบ้านต้องไปเฝ้าที่ริมมูลเพื่อรอช่วงเวลากการเปิดปิดน้ำ เมื่อเปิดน้ำต้องกู้เครื่องมือหาปลาจากลำน้ำขึ้นมาก่อน ไม่เช่นนั้นจะได้รับความเสียหาย พ่อสุขใจ เพิ่มผล¹⁸ กล่าวถึงปัญหาจากการเปิด-ปิดน้ำว่า บางครั้งการเปิดน้ำเกิดขึ้นพร้อมๆ กับเสียงสัญญาณเตือน ชาวบ้านกู้เครื่องมือหาปลาจากลำน้ำไม่ทันทำให้เกิดความเสียหาย ในบางกรณีมีการเปลี่ยนแปลงเวลากการเปิด-ปิดน้ำแต่ชาวบ้านไม่ได้รับการบอกกล่าวล่วงหน้า

¹⁵ หนังสือของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (ที่ กฟผ.G2603/349) ถึงนายอำเภอโขงเจียม เรื่องการให้สัญญาณในการเปิด-ปิดน้ำ โรงไฟฟ้าเขื่อนปากมูล ลงวันที่ 28 กันยายน 2544 หนังสือฉบับดังกล่าว

¹⁶ ชาวบ้านหัวเหว หมู่ 4 อายุ 37 ปี เป็นผู้ที่ยึดอาชีพหาปลาโดยตลอด ครอบครัวนี้ไม่มีที่นาและไม่ได้ทำนา

¹⁷ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 40 ปี

¹⁸ ชาวบ้านหัวเหว

คำบอกเล่าของชาวบ้านหัวเหว่ทั้ง 3 รายละเอียดถึงผลกระทบและการปรับตัวต่อบริบทใหม่ในการดำเนินชีวิตของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล ผู้ให้ข้อมูลหลายรายกล่าวว่าชาวบ้านในหมู่บ้านอื่น ๆ บริเวณลุ่มน้ำมูล ซึ่งแต่เดิมเคยมาหาปลาที่บริเวณแก่งตะนะ และแก่งหัวเหว่ ปัจจุบันลดลงมากเนื่องจากการหาปลาลำบากขึ้น บางวันอาจไม่ได้ปลาเลย

ในช่วงการเปิดประตูระบายน้ำปลายปี 2543 เนื่องจากน้ำท่วม และการเปิดน้ำตามมติคณะรัฐมนตรีเป็นเวลา 4 เดือน โดยตามมติให้เปิดน้ำตั้งแต่วันที่ 15 พฤษภาคม 2544 แต่ในทางปฏิบัติการเปิดน้ำเกิดขึ้นในวันที่ 16 มิถุนายน 2544¹⁹ ในทั้งสองช่วงที่มีการเปิดประตูระบายน้ำ ชาวบ้านหัวเหว่ซึ่งหาปลาอยู่ใกล้สันเขื่อนปากมูลให้ข้อมูลว่าได้ปลามาก อาหารการกิน (โดยเฉพาะอาหารประเภทปลา) อุดมสมบูรณ์และมีรายได้จากการขายปลาที่จับได้นับพันบาทต่อวัน อย่างไรก็ตามในหมู่บ้านศึกษาอีก 2 แห่ง คือบ้านปากห้วยแคน และห้วยไฮ ซึ่งอยู่เหนือเขื่อนไม่ปรากฏว่ามีชาวบ้านกลุ่มใดหาปลาได้มากขึ้นเป็นพิเศษ แต่ชาวบ้านทั้งสองแห่งให้ข้อมูลว่าผู้ที่ไปหาปลาที่แก่งตะนะและบริเวณใกล้เขื่อนปากมูลได้ปลาเยอะ ส่วนเหตุที่การระบายน้ำโดยเปิดประตูทั้ง 8 บานไม่ทำให้การจับปลาจากลำน้ำมูลในบริเวณหมู่บ้านทั้งสองได้ปลาเพิ่มขึ้น มีหลายประการ กล่าวคือ²⁰

1) ปลาที่มาจากแม่น้ำโขงถูกชาวบ้านที่หาปลาที่แก่งตะนะ และเขื่อนปากมูลจับไปแล้ว มีส่วนน้อยรอดพ้นจากเครื่องมือหาปลาไปได้

2) ช่วงเวลาการเปิดประตูระบายน้ำ เป็นช่วงสั้น ๆ (ปี 2543 เปิด 1 เดือน และ ปี 2544 นับตั้งแต่เริ่มเปิดน้ำ คือ 16 มิถุนายน ถึงช่วงเวลาของการเก็บข้อมูลการศึกษาคือเดือนกรกฎาคม เป็นเวลาประมาณ 6 สัปดาห์) ความแตกต่างของปริมาณปลาในลำน้ำมูลจึงไม่ปรากฏ

3) พ่อตาลี อธิบายว่าการเปิดเขื่อนตามมติ ครม. เป็นการเปิดในช่วงที่ยังไม่มีฝนตก ฉะนั้นปลาจะยังไม่ขึ้น โดยปกติปลาจะขึ้นในช่วง “น้ำแดง” ซึ่งเป็นฤดูฝน

ทัศนคติของชาวบ้านในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่งต่อการเปิดประตูระบายน้ำยังมีความแตกต่างกัน กลุ่มที่เห็นว่าการเปิดประตูน้ำเป็นการคืนธรรมชาติสู่ลำน้ำมูล ซึ่งจะนำความอุดมสมบูรณ์สู่ลำน้ำและชุมชนลุ่มน้ำมูล กลุ่มที่ไม่เห็นด้วยคิดว่าถึงเปิดประตูน้ำก็ไม่สามารถคืนความอุดมสมบูรณ์แก่ลำน้ำมูลได้ เพราะแก่งหินธรรมชาติถูกทำลายไปแล้ว นอกจากนี้กลุ่มนี้ยังเห็นว่าการเปิดประตูน้ำ ทำให้เขื่อนไม่ได้ถูกใช้ประโยชน์ในการผลิตกระแสไฟฟ้า เป็นการสูญเสียบ

¹⁹ ปัญหาที่เกิดขึ้นคือชาวบ้านกลุ่มสนับสนุนเขื่อนไม่เห็นด้วยกับ มติ ครม. จึงไปลอยเรืออยู่กลางลำน้ำมูลบริเวณท้ายเขื่อน กฟผ. ระบุว่าหากเปิดน้ำชาวบ้านกลุ่มนี้จะได้รับอันตราย อย่างไรก็ตาม กระแสจากคนหลายฝ่ายในสังคมเห็นว่าควรปฏิบัติตาม มติ ครม. โดยให้มีการเปิดประตูระบายน้ำทั้ง 8 บาน และศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้นในที่สุดกลุ่มผู้คัดค้านการเปิดประตูระบายน้ำจึงถอนตัวจากลำน้ำมูล

²⁰ พ่อसान วงศ์ใหญ่ อดีตผู้ใหญ่บ้านปากห้วยแคน อายุ 71 ปี พ่อทองมาก ภารักษ์ ชาวบ้านปากห้วยแคน พ่ออุดม ละดาววัน ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 40 ปี

ประมาณที่ใช้ไปในการสร้างเขื่อน ชาวบ้านปากห้วยแคนจำนวนหนึ่งให้เหตุผลว่า ไม่อยากให้เกิดประตูน้ำ เพราะจะทำให้กึ่งที่ กฟผ.ปล่อยในลำน้ำมูลออกสู่อ่างน้ำโขง ทำให้ไม่สามารถจับกุ้งได้อีกต่อไป อย่างไรก็ตามทั้งกลุ่มที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วยกับการเปิดประตูน้ำส่วนใหญ่สนับสนุนให้มีการศึกษาผลกระทบจากการเปิดประตูระบายน้ำ

5.6 การจ่ายค่าชดเชยกับขบวนการต่อรองของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล

ค่าชดเชยที่ชาวบ้านซึ่งได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูลได้รับ แบ่งได้เป็น 4 ประเภท ชาวบ้านในชุมชนศึกษาทั้ง 3 หมู่บ้านได้รับค่าชดเชยแตกต่างกันตามลักษณะผลกระทบที่ได้รับ ดังแสดงในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 5.1 แสดงค่าชดเชยที่ชาวบ้านในหมู่บ้านศึกษาได้รับ

หมู่บ้าน	หัวเหว	ปากห้วยแคน	ห้วยไฮ
ประเภทค่าชดเชย			
1. ค่าชดเชยผลกระทบจากการก่อสร้าง	✓	-	-
2. ค่าชดเชยบ้านเรือนถูกน้ำท่วม	-	✓	✓
3. ค่าชดเชยที่ดินทำกินถูกน้ำท่วม	✓	✓	✓
4. ค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพประมง 3 ปีระหว่างสร้างเขื่อน (2534-2537)	✓	✓	✓

5.6.1 ค่าชดเชยผลกระทบจากการก่อสร้าง

ชาวหัวเหวที่ได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างเขื่อน แบ่งเป็น 2 กรณี คือ คริวเรือน 11 หลังที่อยู่บริเวณหัวงาน ต้องย้ายออกโดย กฟผ. สร้างบ้านให้เป็นบ้าน 2 ชั้นในพื้นที่ 2 ไร่ ชั้นบนมี 2 ห้องนอนและระเบียงแคบ ๆ ห้องน้ำอยู่ชั้นล่าง พร้อมทั้งได้รับเงินค่าชดเชยที่ดิน ซึ่งในเบื้องต้น กฟผ. จะจ่ายค่าชดเชยที่ดินในราคา 1,500 บาท/ไร่ แต่ชาวบ้านมีการต่อรองหลายครั้งในหลายโอกาส ในที่สุดเมื่อปี 2536 กฟผ. จึงยอมจ่ายค่าชดเชยให้ในอัตรา 35,000 บาท/ไร่ บ้านที่ กฟผ. สร้างให้ 11 หลังนั้น ส่วนใหญ่ (9 หลัง) ถูกปล่อยร้างไม่มีผู้พักอาศัย ชาวบ้านให้เหตุผลว่าบ้านมีขนาดเล็กมาก(ชาวบ้านเรียกว่า “บ้านศาลพระภูมิ”)ไม่เหมาะสมกับขนาดของคริวเรือน ส่วนผู้ที่เข้าพักอยู่อาศัย ต้องต่อเติมเพื่อให้บ้านมีขนาดพอเหมาะกับสมาชิกในครอบครัวซึ่งทำให้มีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นอีกประมาณเกือบหนึ่งแสนบาท

สำหรับคริวเรือนที่ไม่ได้อยู่บริเวณหัวงาน กฟผ. ไม่ได้มีกำหนดแนวทางและแผนในการให้ความช่วยเหลือที่ชัดเจน แต่ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการระเบิดแก่งหินในลำน้ำมูล

ระหว่างปี 2535 ซึ่งแรงระเบิด และดิน หินจากการระเบิด ทำให้บ้านเรือนได้รับความเสียหาย ฝุ่นละอองจากการระเบิดส่งผลต่อสุขภาพ ดังนั้นชาวบ้านจำนวน 300-400 คน จึงรวมตัวกันที่ บริเวณซึ่งมีการก่อสร้าง เรียกร้องให้ยุติการระเบิดแก่ง รวมทั้งมีการสำรวจและจ่ายค่าชดเชยแก่ผู้ได้รับผลกระทบ ผลจากการชุมนุมเรียกร้องและการเจรจาต่อรอง ทำให้มีมาตรการในการจ่ายค่าชดเชย ดังนี้

- 1) กฟผ.จ่ายค่าชดเชยที่ดินบริเวณสร้างบ้านเดิม ในอัตรา 35,000 บาท/ไร่ และสร้างบ้าน 2 ชั้น 2 ห้องนอน ได้ดูแลในพื้นที 150 ตารางวา พร้อมเอกสารสิทธิ์ที่ดิน คือ นส.3
- 2) ในกรณีที่ไม่ต้องการบ้านจะได้รับค่าชดเชยที่ดินและเงิน จำนวน 135,000 บาท สำหรับหาที่อยู่อาศัยเอง
- 3) ในกรณีที่ต้องการย้ายออกจากบ้านเดิมชั่วคราวระหว่างการสร้างเงื่อนไขจะได้รับค่าเช่าบ้านเดือนละ 3,500 บาท

ชาวหัวเหวที่เลือกบ้านซึ่ง กฟผ.สร้างให้มีทั้งหมด 49 ครัวเรือน อีก 67 ครัวเรือนเลือกรับเงิน 135,000 บาท เพื่อไปจัดหาที่พักอาศัยเอง โดยกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เข้าไปสร้างบ้านเรือนใน ที่สาธารณะของชุมชน (คุ้มปากทาง) แม่เพลิน แสนสุข ผู้นำกลุ่มนี้ให้เหตุผลว่าที่ต้องไปอาศัยในที่สาธารณะของชุมชนเพราะค่าชดเชยที่ได้รับมาไม่เพียงพอที่จะนำไปซื้อที่ดินและสร้างบ้าน นอกจากนี้ยังมีชาวบ้านหัวเหวอีก 7 ครัวเรือน ที่ยังคงอาศัยอยู่บ้านเดิม

5.6.2 การชดเชยบ้านเรือนและที่ดินถูกน้ำท่วม

ในระยะแรกเฉพาะบ้านเรือนที่ตั้งอยู่ในระดับต่ำกว่า 108.00 (รทก.) เท่านั้นที่ได้รับค่าชดเชยที่พักอาศัยซึ่งถูกน้ำท่วม โดยใช้เกณฑ์เดียวกับการชดเชยผลกระทบจากการก่อสร้าง คือที่ดินซึ่งสร้างบ้านจ่ายอัตรา 35,000 บาท/ไร่ เงินชดเชยสำหรับหาที่อยู่อาศัยใหม่ 135,000 บาท/ครอบครัว รวมทั้งค่ารื้อถอนบ้านซึ่งคิดตามขนาดของบ้าน ครัวเรือนบ้านห้วยไฮ้จำนวน 51 ครัวเรือน และบ้านปากห้วยแคน 7 ครัวเรือน ได้รับค่าชดเชยกรณีนี้²¹ นอกจากนี้ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนอีกกลุ่มหนึ่งคือ ชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนในระดับ 108.00-108.50 (รทก.) ซึ่งเป็นกรณีไม่ถูกรวมในกลุ่มที่ได้รับค่าชดเชย จนกระทั่งชาวบ้านเรียกร้องให้มีการพิจารณาจ่ายค่าชดเชยให้กับผู้ได้รับผลกระทบกรณีนี้ด้วย ในที่สุด กฟผ. จึงตั้งคณะกรรมการขึ้นมาพิจารณา และกำหนดให้จ่ายค่าชดเชยแก่ผู้ได้รับผลกระทบและต้องการย้ายออกจากที่ดินเดิมครัวเรือนละ 100,000 บาท สำหรับผู้ที่ไม่ย้ายออก กฟผ.จะถมที่ดินให้สูงกว่าระดับน้ำ ปากห้วยแคนเป็นหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบในกรณีนี้มากที่สุด

²¹ จำนวนครัวเรือนใน 11 หมู่บ้านริมฝั่งแม่น้ำมูลที่ได้รับค่าชดเชยกรณีนี้มีทั้งหมด 136 ราย

สุดคือ 21 ครัวเรือน ส่วนบ้านห้วยไฮมีผู้ได้รับผลกระทบ 11 ครัวเรือน²² ในกรณีค่าชดเชยที่ดินทำกิน ซึ่งถูกน้ำท่วมได้รับค่าชดเชยในอัตราเดียวกับที่พิกอาศัยซึ่งถูกน้ำท่วมคือ 35,000 บาท/ไร่

นอกจากกรณีดังกล่าวมาแล้วมีชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งทั้งที่บ้านปากห้วยแคนและบ้านห้วยไฮ กล่าวถึงปัญหาการจ่ายค่าชดเชย กรณีบ้านห้วยไฮ พ่อทอง ซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้นได้รับการบอกเล่าจาก กฟผ.ให้ย้ายบ้านเรือนออกจากที่ซึ่งอาศัยอยู่และถูกน้ำท่วมหลังสร้างเขื่อน ทั้งนี้เพื่อเป็นตัวอย่างแก่ราษฎรในหมู่บ้าน โดยได้รับเงินค่ารื้อถอนบ้าน 50,000 บาท/ครัวเรือน พ่อทองได้ชักชวนญาติ 5 ครัวเรือนย้ายออก เมื่อ กฟผ. จ่ายค่าชดเชยเพื่อหาที่อยู่อาศัยใหม่ครัวเรือนละ 135,000 บาท คนกลุ่มนี้ไม่ได้รับค่าชดเชยเพิ่มจากที่ได้รับแล้ว จึงดำเนินการฟ้องร้องและศาลก็ได้ตัดสินให้ กฟผ.จ่ายค่าชดเชยแก่ชาวบ้าน แต่จนถึงปัจจุบันนี้ก็ยังไม่ได้รับเงินค่าชดเชยดังกล่าว²³

กรณีบ้านปากห้วยแคน ลักษณะปัญหาแตกต่างออกไป กล่าวคือ หมู่บ้านถูกน้ำล้อมรอบ เนื่องจากปริมาณที่ในแม่น้ำมูลบริเวณเหนือเขื่อนที่เพิ่มขึ้น พื้นที่ที่ทิศตะวันออกและตะวันตกของหมู่บ้านถูกน้ำล้อมรอบ ซึ่งพื้นที่บริเวณนี้อยู่ติดกับห้วยแคนและห้วยชี ลำห้วยทั้งสองเชื่อมกับลำน้ำมูล เดิมพื้นที่บริเวณนี้เป็นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ หลังสร้างเขื่อนเมื่อถึงฤดูฝนพื้นที่เหล่านี้ถูกน้ำท่วม ชาวบ้านที่เคยเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่ดังกล่าวได้รับความเดือดร้อน ชาวบ้านอีกกลุ่มหนึ่งเดิมเคยเลี้ยงวัว-ควายในพื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์อีกฝั่งหนึ่งของห้วยแคน ที่อยู่ตรงข้ามกับหมู่บ้าน หลังสร้างเขื่อนปริมาณน้ำในห้วยแคนเพิ่มสูงขึ้น ชาวบ้านไม่สามารถนำสัตว์เลี้ยงข้ามห้วยแคนได้ การไม่มีพื้นที่เลี้ยงสัตว์เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวปากห้วยแคนหลายครัวเรือนขายวัว-ควาย หลังสร้างเขื่อนปากมูล บางครัวเรือนอพยพออกไปสร้างบ้านเรือนในที่นาและที่สาธารณะของชุมชน

นอกจากนี้การที่หมู่บ้านถูกน้ำล้อมรอบชาวบ้านมีความกังวลเรื่องความปลอดภัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเด็กเล็กอาจตกน้ำได้ กรณีเช่นนี้ไม่ได้อยู่ในเงื่อนไขการได้รับค่าชดเชย ชาวบ้านได้ร้องเรียนให้พิจารณาผลกระทบที่สร้างความเดือดร้อนในการดำเนินชีวิต กฟผ.จึงปรับถนนเชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับถนนพิบูล-โขงเจียมให้สูงขึ้นเพื่อให้สามารถสัญจรไปมาได้ตลอดปี แต่ชาวบ้านที่ได้รับความเดือดร้อนเห็นว่าการสร้างถนนไม่สามารถแก้ปัญหาอันเป็นผลกระทบของการสร้างเขื่อนต่อการดำเนินชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำมาหากินได้ จึงได้อพยพออกจากหมู่บ้านไปอาศัยอยู่ตามหัวไร่ปลายนา อีกกลุ่มหนึ่ง (12 ครัวเรือน) ไปสร้างบ้านเรือนบนพื้นที่สาธารณะ ทำให้เกิดปัญหาการบุกรุกพื้นที่ตามมา ปัจจุบันมีชาวบ้านปากห้วยแคน 2 รายที่ถูกดำเนินคดีบุกรุก พื้นที่สาธารณะ²⁴ อย่างไรก็ตาม ชาวปากห้วยแคนบางส่วนไม่เห็นด้วยกับการเข้าไปอาศัยในพื้นที่

²² จำนวนครัวเรือนใน 11 หมู่บ้านริมฝั่งแม่น้ำมูลที่ได้รับค่าชดเชยกรณีนี้มีทั้งหมด 94 ราย

²³ สัมภาษณ์พ่อแดง โพธิ์เงิน หนึ่งใน 5 ครอบครัวที่ย้ายออกจากที่ดินเดิมและไม่ได้รับค่าชดเชย 135,000 บาท

²⁴ สัมภาษณ์ พ่อเซต เอกชัย อายุ 54 ปี หนึ่งในจำนวน 12 ครัวเรือนที่ย้ายออกจากหมู่บ้านไปอาศัยบนพื้นที่สาธารณะ

สาธารณะ ด้วยเกรงว่าในที่สุดพื้นที่เหล่านั้นจะถูกครอบครอง และชุมชนไม่เหลือพื้นที่สาธารณะ อีกต่อไป²⁵

5.6.3 การชดเชยการสูญเสียอาชีพประมง (ระหว่างการสร้างเขื่อน 3 ปี)

การชดเชยผลกระทบอาชีพไม่ใช่สิ่งที่รัฐคาดการณ์หรือวางแผนไว้รองรับ หากแต่เกิดจากการเรียกร้องของชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบ ซึ่งเริ่มในปี 2537 โดยชาวบ้านจาก 3 อำเภอคือ โขงเจียม พิบูลมังสาหาร และสิรินธร ที่ได้รับผลกระทบให้เหตุผลว่าตลอดช่วงเวลา 3 ปี (2534-2537) ของการสร้างเขื่อนปากมูลไม่สามารถหาปลาในลำน้ำมูลได้ ซึ่งส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของครัวเรือนชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล เพราะปลาคือหลักประกันความมั่นคงในชีวิต ปลาเป็นทั้งแหล่งอาหาร ปลานำไปแลกข้าว ปลาเป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือน

การเรียกร้องของชาวบ้านทำให้มีการตั้งคณะกรรมการเพื่อพิจารณาเรื่องนี้และมีการศึกษาเพื่อกำหนดแนวทางการจ่ายค่าชดเชย โดยแบ่งพื้นที่ลุ่มน้ำมูลออกเป็น 5 เขต ตามความใกล้ไกลกับตัวเขื่อน จากนั้นกำหนดค่าชดเชยตามเขต แนวทางนี้ทำให้ผู้ที่อยู่ใกล้เขื่อนได้รับค่าชดเชยสูงถึง 95,000 บาท/ครอบครัว ในขณะที่ผู้อยู่รอบนอกได้รับค่าชดเชยเพียง 8 บาท/ครอบครัว ชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบไม่เห็นด้วยกับหลักการนี้ จึงได้ชุมนุมที่ศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี เป็นเวลา 1 เดือน และต่อขอให้รัฐจ่ายค่าชดเชยในอัตราเดียวกันคือ 35,000 บาท/ครอบครัว/ปี เป็นเวลา 3 ปี หลังการชุมนุมที่ศาลากลางจังหวัด 1 เดือน ไม่สามารถหาข้อตกลงร่วมกันได้ จึงมาชุมนุมต่อที่สันเขื่อนปากมูล ในที่สุดเดือนมกราคม 2538 จึงได้ข้อตกลงร่วมกันคือ รัฐจ่ายค่าชดเชยให้แก่ผู้ที่ผ่านการตรวจสอบว่ามีอาชีพประมงและเป็นผู้ที่อาศัยในท้องถิ่นในอัตรา 90,000 บาท/ครอบครัว โดยจ่ายเป็นเงินสด 30,000 บาท และจ่ายผ่านสหกรณ์เพื่อเป็นเงินพัฒนาอาชีพปีละ 20,000 บาท 3 ปี²⁶

การจ่ายค่าชดเชยเริ่มในเดือนมิถุนายน 2538 จนกระทั่งถึง 27 เมษายน 2541 งบประมาณที่จ่ายทั้งหมดคือ 356,940,000 ล้านบาท การจ่ายค่าชดเชยแบ่งเป็น 5 รอบ ดังตารางต่อไปนี้

²⁵ สัมภาษณ์ พอสาน วงศ์ใหญ่ อดีตผู้ใหญ่บ้านปากห้วยแคน อายุ 71 ปี แม่บุญส่ง ฝ่ายคำ นายโชค เอกชัย อายุ 49 ปี ชาวบ้านปากห้วยแคน และ นางบานเย็น สงวนศักดิ์ กรรมการบริหารสภา อบต. อายุ 50 ปี

²⁶ สัมภาษณ์แม่สมปอง เวียงเกตุ อายุ 49 ปี ชาวบ้านวังสะแบงใต้ ผู้นำกลุ่มชาวบ้านคัดค้านการสร้างเขื่อนและผู้จัดการสหกรณ์ปากมูล จำกัด

ตารางที่ 5.2 แสดงการจ่ายค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพประมง 3 ปี (2534-2537) จากการสร้าง
เขื่อนปากมูล

รวม	วัน/เดือน/ปี	ผู้ได้รับผลกระทบ (ครอบครัว)	เงิน (บาท)
1	19 มิถุนายน 2538	571	51,390,000
2	16 พฤศจิกายน 2538	2,361	212,490,000
3	1 เมษายน 2539	247	22,230,000
4	26 กันยายน 2540	695	62,550,000
5	27 เมษายน 2541	92	8,280,000
รวม		3,966	356,940,000

ที่มา : Sansanee Choowaew, 1999

ผู้ที่ได้รับค่าชดเชยมีทั้งกลุ่มชาวบ้านที่คัดค้านการสร้างเขื่อนและกลุ่มกำนัน ผู้ใหญ่บ้านที่สนับสนุนเขื่อน ทั้งนี้กลุ่มกำนัน ผู้ใหญ่บ้านได้ยื่นข้อเรียกร้องขอรับค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพประมง ทั้ง ๆ ที่กลุ่มนี้ไม่เห็นด้วยและไม่สนับสนุนการขุดลอกเพื่อเรียกร้องให้มีการจ่ายค่าชดเชยอาชีพ อย่างไรก็ตาม ข้อเรียกร้องของกลุ่มกำนัน ผู้ใหญ่บ้านได้รับการสนับสนุนจาก เจ้าหน้าที่รัฐในระดับท้องถิ่น ในที่สุดจึงได้รับอนุมัติค่าชดเชย 787 ราย (รอบที่ 4 และ 5) (Chayan Vaddhanaphuti 2000 : 25)

เงินค่าชดเชยเพื่อพัฒนาอาชีพ 60,000 บาท/ครัวเรือน มีเงื่อนไขต้องจ่ายผ่านสหกรณ์ ทั้งนี้สหกรณ์ที่ผู้ได้เงินชดเชยเป็นสมาชิกมีทั้งหมด 3 สหกรณ์ คือ สหกรณ์การเกษตรปากมูล จำกัด สหกรณ์ทางเลือกใหม่ จำกัด และสหกรณ์การเกษตรพัฒนา จำกัด ณ ปี 2542 สหกรณ์การเกษตรปากมูล มีสมาชิก 2,114 คน สมาชิกเกือบทั้งหมดคือผู้ไม่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อน สหกรณ์ทางเลือกใหม่ มีสมาชิก 468 คน กลุ่มนี้แยกออกมาจากกลุ่มคัดค้านเขื่อน และสหกรณ์การเกษตรพัฒนา มีสมาชิกทั้งหมด 1,420 คน แกนนำของสหกรณ์นี้คือกลุ่มกำนัน ผู้ใหญ่บ้านที่สนับสนุนเขื่อน (Sansanee Choowaew 1999) อาจกล่าวได้ว่า สหกรณ์ทั้ง 3 กลุ่ม เป็นภาพสะท้อนความแตกต่างทางความคิดของคนในชุมชนลุ่มน้ำมูลที่มีต่อเขื่อน แน่แน่นอนความแตกต่างนี้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

ชาวบ้านที่สูญเสียอาชีพประมงและได้รับค่าชดเชยเห็นว่าเงินทดแทนที่ได้รับนั้นไม่สามารถชดเชยสิ่งที่สูญเสียไปได้ ดังที่แม่อารี อินทร์รักษ์ กล่าวว่า “ปลาหาได้ตลอดปี เงินเป็นก้อน

ได้มาแล้วก็ใช้หมดไป”²⁷ ในขณะที่ชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งเห็นว่าเงินชดเชยที่ได้มาไม่เพียงพอสำหรับการสร้างอาชีพใหม่ของครัวเรือน²⁸

5.7 การเคลื่อนไหวทางสังคม : การปรับตัวของชุมชน

การชุมนุมเรียกร้องของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล ซึ่งยึดเยื้อมากกว่าสิบปี เป็นบทเรียนของสังคมไทยที่สะท้อนถึงการปรับตัวของชุมชนต่อการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ที่ส่งผลกระทบต่อวิถีการดำเนินชีวิต ในแง่หนึ่งขบวนการที่เกิดขึ้นได้ต่อยอดถึงการขาดการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในกระบวนการพัฒนาของรัฐ กระบวนการปรับตัวหรือปฏิบัติการโต้กลับกรณีเขื่อนปากมูล คือชาวบ้านกลุ่มหนึ่งจาก 53 หมู่บ้าน 3 อำเภอ (โขงเจียม พิบูลมังสาหาร และสิรินธร) เลือกที่จะเป็นผู้เรียกร้องและต่อรองด้วยตัวเอง เพื่อสะท้อนถึงผลกระทบที่มีต่อวิถีชีวิตของคนท้องถิ่น และให้มีการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นยุทธวิธีและประเด็นการเรียกร้องของชาวบ้านมีความหลากหลาย ทั้งนี้ขึ้นกับเงื่อนไขหลายประการ เช่น สถานการณ์ปัญหาในการดำเนินชีวิตที่ชาวบ้านเผชิญในแต่ละช่วง ท่าทีและวิธีการของรัฐต่อข้อเรียกร้องของชาวบ้านปฏิบัติการของสังคมต่อขบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้าน รวมทั้งบทบาทและท่าทีของกลุ่มพันธมิตรที่สนับสนุนการเคลื่อนไหว

5.7.1 พัฒนาการของขบวนการเคลื่อนไหว

ขบวนการเคลื่อนไหวและการต่อรองของชาวบ้านเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลเป็นกรณีที่มีประวัติศาสตร์ที่ยาวนานที่สุดกรณีหนึ่งในสังคมไทยก็ว่าได้ การเคลื่อนไหวที่ปรากฏแก่สังคมเริ่มขึ้นตั้งแต่ ปี 2532 เมื่อคณะรัฐมนตรีอนุมัติหลักการโครงการสร้างเขื่อนปากมูล เมื่อวันที่ 8 เมษายน 2532 การเคลื่อนไหวเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งปัจจุบัน ทั้งนี้โดยมีพัฒนาการแบ่งได้เป็น 5 ช่วงตามประเด็นหลักของการเคลื่อนไหว คือ

- ช่วงที่ 1 2532 - 2533 - คัดค้านการสร้างเขื่อน
- ช่วงที่ 2 2534 - 2537 - ผลกระทบที่อยู่อาศัยและที่ดินทำกิน ทั้งกรณีผลกระทบการสร้างและน้ำท่วม
- ช่วงที่ 3 2537 - 2538 - การสูญเสียอาชีพประมงระหว่างการสร้างเขื่อน (2534-37)

²⁷ สัมภาษณ์แม่อารี อินทร์รักษ์ บ้านหัวเหว หมู่ 11 อายุ 68 ปี

²⁸ สัมภาษณ์พ่อแสวง คำก้อน ผู้ใหญ่บ้านหัวเหว หมู่ 11 แม่สมปอง เวียงเกต บ้านหัวเหว หมู่ 4 อายุ 40 ปี และพ่อไลว คำใหม่ บ้านปากห้วยแคน อายุ 53 ปี

ช่วงที่ 4 2539 - 2542 - การสูญเสียอาชีพประมงถาวร

ช่วงที่ 5 2543 - ปัจจุบัน (2544) - คีรีธรรมชาติสู่ลำนํ้ามูล เปิดประตูเขื่อน

ประเด็นหลักของการเคลื่อนไหวในแต่ละช่วงสะท้อนถึงการปรับตัวเพื่อโต้ตอบกับอำนาจรัฐ เริ่มจากการคัดค้านการสร้างเขื่อนในช่วงแรก (2532-33) แต่ในที่สุดเมื่อรัฐตัดสินใจสร้างเขื่อนและเริ่มก่อสร้างในปี 2534 ผลกระทบที่เกิดขึ้นทั้งต่อที่อยู่อาศัยและที่ดินทำกิน รวมทั้งการขูดเย็บแก่ผู้ได้รับผลกระทบอย่างเป็นธรรม ถูกหยิบยกเป็นประเด็นการเรียกร้อง และในระยะต่อมา ขบวนการเคลื่อนไหวให้ความสำคัญกับประเด็นการสูญเสียอาชีพประมง ซึ่งส่งผลต่อวิถีการดำเนินชีวิตของชาวชุมชนลุ่มนํ้ามูลจนกระทั่งปัจจุบันประเด็นการสูญเสียอาชีพยังคงได้รับความสำคัญและถูกหยิบยกขึ้นมาอธิบายการเกิดขึ้นและดำรงอยู่ของขบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้านปากมูล

ในปี 2535-2536 เป็นช่วงที่ชาวบ้านเรียกร้องให้มีการพิจารณาจ่ายค่าชดเชยแก่ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีบ้านเรือนของชาวหัวเหน่ที่ได้รับผลเสียหายจากการระเบิดแก่ง รวมทั้งกรณีชาวบ้านที่ได้รับอันตราย/มีปัญหาดสุขภาพอันเนื่องมาจากการระเบิดแก่ง ต่อมาในปี 2537 ประเด็นการเรียกร้องคือการสูญเสียอาชีพประมงในระหว่างการสร้างเขื่อน 3 ปี (2534-2537) ในปลายปี 2537 มีการชุมนุมที่ศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี เพื่อให้พิจารณาเรื่องค่าชดเชยเนื่องจากไม่สามารถหาปลาได้ จากนั้นจึงเดินเท้าไปชุมนุมต่อที่บริเวณหัวงาน จนถึงเดือนมีนาคม 2538 รวมเวลาการชุมนุม 5 เดือน 9 วัน ผลจากการชุมนุมทำให้รัฐบาลอนุมัติให้มีการจ่ายค่าชดเชยแก่ผู้ได้รับผลกระทบครอบครัว 90,000 บาท หากพิสูจน์ได้ว่าเป็นชาวประมงจริงมีความเชื่อว่าเมื่อการก่อสร้างเสร็จสิ้น เขื่อนเปิดใช้ ชาวบ้านจะหาปลาได้เช่นเดิม เนื่องจากหน่วยงานราชการปล่อยพันธุ์กุ้งและพันธุ์ปลาในลำนํ้ามูลบริเวณเหนือเขื่อนและขณะเดียวกัน การก่อสร้างเขื่อนปากมูลถูกออกแบบให้มีบันไดปลาโจนเพื่อเป็นทางให้ปลาผ่านไปมาในลำนํ้าบริเวณเหนือและใต้เขื่อนได้ อย่างไรก็ตาม มาตรการทั้งสองประการไม่ประสบผลสำเร็จ หลังจากสร้างเขื่อนเสร็จชาวบ้านลุ่มนํ้ามูลยังไม่สามารถหาปลาในลำนํ้ามูลซึ่งเป็นทั้งแหล่งอาหารและแหล่งรายได้ของครัวเรือน นี่คือเหตุผลสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านเรียกร้องให้มีการชดเชย "การสูญเสียอาชีพประมงถาวร"

ขบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้านปากมูลตั้งแต่ปี 2538 เป็นต้นมา เกิดขึ้นในนาม "สมัชชาคนจน" ซึ่งเป็นเครือข่ายกลุ่มชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากพัฒนาของรัฐหลาย ๆ กรณี²⁹ การชุมนุมหน้าทำเนียบของชาวบ้านเครือข่าย "สมัชชาคนจน" ในปี 2539 มีชาวบ้านปากมูลร่วมในการชุมนุมดังกล่าวและเรียกร้องค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพประมงถาวร โดยให้รัฐบาลจัดหาที่ดินทำกิน

²⁹ การก่อเกิดและพัฒนาการของสมัชชาคนจน มีรายละเอียดใน ประภาส ปิ่นตอกแต่ง (2541 : 67 : 117)

ลำดับเหตุการณ์สำคัญการเคลื่อนไหวชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล
(ตามประเด็นหลักของการเคลื่อนไหว)

I	2532 2532 - 33	-คณะรัฐมนตรีอนุมัติโครงการเขื่อนปากมูล (8 เมษายน) -ชาวบ้าน(และนักศึกษา) ชุมนุมและยื่นข้อเรียกร้องหลายครั้งต่อรัฐและธนาคารโลก ซึ่งเป็นองค์กรสนับสนุนงบประมาณแก่โครงการ เพื่อคัดค้านการสร้างเขื่อน
II	2534 2535 - 36 2536 2537	-เริ่มการก่อสร้างเขื่อน -เรียกร้องให้ยุติการระเบิดแก่งหินในลำน้ำมูล โดยมีการชุมนุมหน้าท่าเทียบ (มีนาคม 2535) และที่เขื่อนปากมูล (ธันวาคม 2536) -ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการระเบิดแก่ง ชุมนุมเรียกร้องการชดเชยจากผลกระทบที่เกิดขึ้น (มีนาคม) -ชาวบ้านจาก 3 อำเภอที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนชุมนุมเรียกร้องให้มีการจ่ายค่าชดเชยกรณีผลกระทบน้ำท่วมบ้านเรือน และที่ดินทำกินอย่างเป็นธรรม และให้มีการชดเชยการสูญเสียอาชีพประมงระหว่างการสร้างเขื่อน 3 ปี 2534-37 (เมษายน)
III	2537-38	-ชาวบ้านชุมนุม 5 เดือน 9 วัน ที่สันเขื่อนเรียกร้องการชดเชยการสูญเสียอาชีพประมงระหว่างสร้างเขื่อน (2538-2541 รัฐได้อนุมัติและจ่ายค่าชดเชยอาชีพประมง 3,966 ครัวเรือน ละ 90,000 บาท โดยจ่ายเป็นเงินสด 30,000 บาท จะจ่ายผ่านสหกรณ์เป็นเงินพัฒนาอาชีพปีละ 20,000 บาท เป็นเวลา 3 ปี)
IV	2539 2540 2542	-ชุมนุมหน้าท่าเทียบ (มีนาคม-เมษายน) เรียกร้องที่ดิน 20 ไร่/ครอบครัว ชดเชยการสูญเสียอาชีพประมงถาวร รัฐบาล (นายบรรหาร ศิลปอาชา) ตั้งกรรมการพิจารณาข้อเรียกร้องแต่ไม่มีการดำเนินการใดๆ -ชุมนุม 99 วันหน้าท่าเทียบ (มกราคม-มีนาคม) ทวงสัญญาค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพ ประมงถาวร (มีนาคม- รัฐบาล (เขวาลิต ยงใจยุทธ) อนุมัติที่ดิน 15 ไร่/ครอบครัว มิถุนายน-รัฐบาล(ชวน หลีกภัย) ยกเลิกข้อตกลง) -ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบ 5,000 คน ชุมนุมที่หมู่บ้านแม่มนมันยืน 1 ใกล้สันเขื่อนปากมูล เรียกร้องการชดเชยสูญเสียอาชีพประมงถาวร (มีนาคม)
V	2543 2544	-ชาวบ้านจากหมู่บ้านแม่มนมันยืน 1 รวมตัวที่บริเวณที่ทำการเขื่อนปากมูลเรียกร้องให้เปิดประตูเขื่อนทั้ง 8 บาน เพื่อคืนธรรมชาติสู่ลำน้ำมูล (พฤษภาคม) -ชาวบ้านส่วนหนึ่งชุมนุมหน้าท่าเทียบเพื่อเรียกร้องให้เปิดประตูเขื่อน (กรกฎาคม) (ตั้งคณะกรรมการกลางศึกษาปัญหาเขื่อนปากมูล) -หมู่บ้านแม่มนมันยืน 1 ถูกเผา (พฤศจิกายน) (คณะรัฐมนตรี (รัฐบาล ทักษิณ ชินวัตร) มีมติให้เปิดประตู 8 บาน เป็นเวลา 4 เดือน เริ่ม 15 พฤษภาคม 2544 พร้อมทั้งให้มีการศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้น) -ชาวบ้านกลุ่มสนับสนุนเขื่อนชุมนุมที่เขื่อนปากมูลคัดค้านมติคณะรัฐมนตรี (5 เมษายน 2544) -นักวิชาการชาวบ้าน (กลุ่มไม่เห็นด้วยกับเขื่อน) ดำเนินการศึกษาระบบนิเวศน์พื้นที่ปลาน้ำจืดและสังคม (ช่วงเปิดประตูเขื่อนปากมูล) การศึกษาเสร็จสมบูรณ์ วันที่ 19 สิงหาคม 2544 -นักวิชาการที่ได้รับมอบหมายจากรัฐบาลดำเนินการศึกษาผลกระทบที่เกิดจากการเปิดประตูเขื่อน

ให้ครอบครัวละ 20 ไร่ รัฐบาลในขณะนั้น (บรรหาร ศิลปอาชา) รับผิดชอบซื้อเรียกไร่แต่ไม่มีผลในทางปฏิบัติ ต่อมาในปี 2540 การชุมนุม 99 วันหน้าทำเนียบในนาม "สมัชชาคนจน" กลุ่มชาวบ้านปากมูลทวงสัญญาการชดเชยการสูญเสียอาชีพประมงอย่างถาวร รัฐบาลในขณะนี้ (พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ) ได้ทำข้อตกลงกับผู้ชุมนุมว่าจะจัดหาที่ดินให้ครอบครัวละ 15 ไร่ อีก 3 เดือนต่อมา มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง รัฐบาลใหม่ (ชวน หลีกภัย) ยกเลิกข้อตกลงได้สัญญาไว้กับชาวบ้าน

ในปี 2542 (มีนาคม) ชาวบ้านปากมูลรวมตัวกันอีกครั้งหนึ่งเพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลจัดหาที่ดินทำกินให้ตามข้อตกลงเดิม โดยชุมนุมที่บริเวณสันเขื่อนปากมูล การชุมนุมครั้งนี้ใช้ยุทธวิธีที่แตกต่างไปจากที่ผ่านมา กล่าวคือ ให้ชาวบ้านที่เผชิญปัญหาแต่ละกรณีชุมนุมในพื้นที่ของตน แทนการไปชุมนุมรวมกันที่กรุงเทพฯ การเคลื่อนไหวครั้งนี้ของชาวบ้านปากมูลเรียกได้ว่าเป็น "การชุมนุมถาวร" กลุ่มชาวบ้านผู้เรียกร้องรวมตัวกันเป็นชุมชน "หมู่บ้านแม่มนมันยืน 1" โดยมีชาวบ้านที่มีปัญหาต่าง ๆ 8 กรณี จำนวนประมาณ 5,000 คน ชุมนุมร่วมกัน เวลาผ่านไปกว่า 1 ปี ข้อเรียกร้องของผู้ชุมนุมยังไม่ได้รับการสนองตอบจากรัฐบาล ดังนั้น ในเดือนพฤษภาคม 2534 ผู้ชุมนุมไปรวมตัวกันที่บริเวณที่ทำการเขื่อนปากมูล และเรียกร้องให้มีการเปิดประตูเขื่อนทั้ง 8 บาน เพื่อคืนธรรมชาติสู่ลำนํ้ามูล หากรัฐบาลไม่สามารถจัดหาที่ดินทำกิน 15 ไร่ ให้แก่ครอบครัวที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนตามที่สัญญาไว้ ในเดือน กรกฎาคม 2543 ผู้ชุมนุมส่วนหนึ่งเดินทางสู่กรุงเทพฯ รวมตัวกันบริเวณหน้าทำเนียบรัฐบาล เพื่อเรียกร้องให้มีการเปิดประตูเขื่อน ผลการเคลื่อนไหวในช่วงนี้ ทำให้มีการตั้งคณะกรรมการกลางศึกษาปัญหาเขื่อนปากมูล และคณะกรรมการฯ เสนอให้เปิดประตูเขื่อนทั้ง 8 บาน เป็นเวลา 4 เดือน และศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้นเพื่อเป็นข้อมูลในการตัดสินใจ ในขณะที่รอผลการศึกษา นักวิชาการชาวบ้าน ได้ดำเนินการสำรวจระบบนิเวศน์พันธุ์ปลาและสังคมของลำนํ้ามูลตอนปลายในช่วงปิดประตูเขื่อน การศึกษาของนักวิชาการชาวบ้านเสร็จลงในเดือนสิงหาคม 2544

ชาวบ้านที่เข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวทั้งในอดีตและปัจจุบันเห็นว่าหากไม่มีการชุมนุมเรียกร้องรัฐก็ไม่สนใจให้ความช่วยเหลือ หรือจ่ายค่าชดเชยอย่างเป็นธรรมแก่ผู้ได้รับผลกระทบ ดังเช่น พ่อสุดแดน ชันนอก³⁰ กล่าวถึงการชดเชยที่ดินซึ่งถูกน้ำท่วมและการสูญเสียอาชีพประมงว่า "การชุมนุมทำให้ได้รับค่าชดเชยที่เป็นธรรม ที่ผ่านมามีได้ไร่ละ 6,000 บาท และได้บ่เท่ากัน เมื่อมีการชุมนุมได้ไร่ละ 35,000 บาท ประสบการณ์ในการเรียกร้องคือของที่เป็นของเขาถ้าเกิดได้น้อย [ได้ราคาต่ำกว่าที่ควรจะเป็น] ถ้าเขารวมตัวกันต่อสู้ก็จะได้ เช่น เรื่องประมง ถ้าเขาไป [ชุมนุม] อย่างนี้ก็จะได้ประมาณ 1,200 บาท" อย่างไรก็ตามชาวบ้านบางกลุ่มซึ่งส่วนใหญ่คือผู้ที่

³⁰ ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 56 ปี

ไม่เข้าร่วมในการชุมนุมเรียกร้อง เห็นว่าการจ่ายค่าชดเชยผลกระทบรวมทั้งการกำหนดอัตราค่าชดเชยไม่เกี่ยวกับการชุมนุม กฟผ.พิจารณาให้ตามความเหมาะสม³¹

การได้รับค่าชดเชยอย่างยุติธรรม เป็นประเด็นสำคัญประการหนึ่งที่ชาวบ้านใช้อธิบายถึงเหตุผลของการเข้าร่วมการชุมนุม นอกจากนี้มีการพูดถึงเป้าหมายของการเคลื่อนไหวว่าต้องการให้ลำน้ำมูลมีความอุดมสมบูรณ์ มีปลาอย่างเช่นสมัยเมื่อก่อนสร้างเขื่อน ผู้ให้ข้อมูลบางคนกล่าวว่าต้องการอนุรักษ์ลำน้ำมูลเพื่อลูกเพื่อหลาน จะได้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี

5.7.2 การเคลื่อนไหวทางสังคมกับความสัมพันธ์ในชุมชน

ความคิดเห็นของชาวบ้านต่อเรื่องเขื่อนปากมูลในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง แบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ 1 คือกลุ่มไม่เห็นด้วย/คัดค้านเขื่อน กลุ่มนี้เห็นว่าการสร้างเขื่อนส่งผลกระทบต่อการหาปลาซึ่งเป็นหลักประกันความมั่นคงในชีวิต การหาปลาเป็นทั้งแหล่งอาหาร แหล่งรายได้ และเป็นวิถีชีวิตของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล การสร้างเขื่อนปากมูลได้ทำลายทั้งระบบนิเวศน์และวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนลุ่มน้ำ กลุ่มนี้มีบทบาทอย่างสำคัญในขบวนการเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างเขื่อน และเรียกร้องให้รัฐได้คำนึงถึงผลกระทบต่อชุมชนทั้งในด้านที่อยู่อาศัย ที่ดินทำกิน และการสูญเสียอาชีพการหาปลาของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล การก่อตัวของกลุ่มนี้เริ่มเมื่อมีการประชาสัมพันธ์การสร้างเขื่อน ชาวบ้านต้องการทราบข้อมูลเพิ่มเติม จึงรวมตัวกันและได้รับความช่วยเหลือจากนักการเมืองท้องถิ่นจัดทำหนังสือขอทราบข้อมูลเกี่ยวกับการสร้างเขื่อนปากมูลยื่นต่อจังหวัด แต่ก็ไม่ได้รับข้อมูลที่ชัดเจน จึงรวมตัวกันเพื่อสอบถามข้อมูลจากจังหวัดด้วยตัวเอง นี่คือจุดเริ่มของขบวนการเคลื่อนไหว ในระยะต่อมานักศึกษา NGO และนักวิชาการ รวมทั้งเครือข่ายชาวบ้านกลุ่มอื่น ๆ ที่รวมกันเคลื่อนไหวในนาม “สมัชชาคนจน” เป็นพันธมิตรที่สำคัญของชาวบ้านกลุ่มนี้

กลุ่มที่ 2 คือกลุ่มสนับสนุนเขื่อน กลุ่มนี้เห็นว่าการสร้างเขื่อนแม้จะทำให้หาปลาได้น้อยลง แต่ก็นำ “ความเจริญ” หลายอย่างมาสู่ชุมชน ถนนหนทางดีขึ้น ค่าชดเชยที่ได้รับทำให้สามารถซื้อหาเครื่องอำนวยความสะดวก เช่น มอเตอร์ไซด์ รถยนต์ และของใช้ที่จำเป็นในบ้าน หรือใช้เป็นทุนการศึกษาแก่บุตรหลานทำให้มีการศึกษาสูงขึ้น กลุ่มนี้เห็นว่าในอนาคตชุมชนจะยิ่งมีความเจริญและสะดวกสบายยิ่งขึ้น ชาวบ้านกลุ่มนี้มีผู้นำชุมชนหรืออดีตผู้นำชุมชน โดยเฉพาะผู้ใหญ่บ้าน กำนัน เป็นแกนนำ โดยทำงานร่วมกับเจ้าหน้าที่ของรัฐในระดับท้องถิ่น

³¹ ทัศนคติได้จากที่ประชุมผู้แทนชาวบ้านปากห้วยแคน วันที่ 4 เมษายน 2544 และการสัมภาษณ์พ่อแลน แสนสุข (อายุ 66 ปี) ชาวบ้านหัวเหว หมู่ 11 ซึ่งเป็นตัวแทนของอำเภอโขงเจียม ในคณะกรรมการที่การไฟฟ้าตั้งขึ้น

กลุ่มที่ 3 คือกลุ่มปรับตัวตามสถานการณ์ กลุ่มนี้เห็นว่าการชุมนุมทำให้รัฐสนใจผลกระทบจากการสร้างเขื่อนต่อการทำมาหากินของชาวบ้าน และทำให้รัฐยอมจ่ายค่าชดเชยแก่ผู้ได้รับผลกระทบ กลุ่มนี้ยอมรับว่าปัจจุบันชุมชนเจริญขึ้น ถนนหนทางดีขึ้น ความสะดวกสบายมีมากขึ้น มีรถยนต์ มีมอเตอร์ไซด์ใช้แทนเกวียน แต่การทำมาหากินลำบากขึ้นเพราะหาปลาไม่ได้เช่นในอดีต กลุ่มนี้มักจะอธิบายตัวเองว่า “วางตัวเป็นกลาง” ไม่ทะเลาะกับใครไม่ว่าฝ่ายสนับสนุนหรือคัดค้านเขื่อน มีข้อสังเกตจากการศึกษาครั้งนี้ คือ คราวเรือนผู้ให้ข้อมูลในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง ซึ่งอธิบายตัวเองว่า “วางตัวเป็นกลาง” มักมีสมาชิกของคราวเรือนที่เคยเข้าร่วมในการชุมนุม โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่วงการเรียกร้องการสูญเสียอาชีพประมงทั้งระหว่างการสร้างเขื่อนและการสูญเสียอาชีพประมงถาวร (ตั้งแต่ ปี 2538-2542)

ความคิดเห็นต่อเรื่องเขื่อนที่แตกต่างกันของคนในชุมชนได้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนนั้น ๆ ด้วย ในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง ชาวบ้านต่างรับรู้ถึงความสัมพันธ์ทางสังคมที่เปลี่ยนไป ความห่างเหินระหว่างผู้มีความคิดเห็นที่แตกต่างกันในเรื่องเขื่อนและระหว่างกลุ่มที่เข้าร่วมและไม่เข้าร่วมการชุมนุม ความสมัครสมานสามัคคีภายในชุมชนก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย ในการทำบุญประเพณีต่าง ๆ ของชุมชนแม้จะยังทำร่วมกัน แต่ก็ไม่คุยกันเรื่องเขื่อน เพราะเป็นเรื่องที่ “กินใจกัน” บางคนถึงกับไม่พูดกันเลยหรือไม่ร่วมดื่มเหล้าด้วยกัน³² ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เปลี่ยนไปนั้นสะท้อนจากคำบอกเล่าของชาวชุมชน ดังนี้

แต่เก่าอยู่กันดี สามัคคีสามานพีสานน่อง พอมีเขื่อนแบ่งเป็นสองก๊กสองเหล่า ผู้หนึ่งอยากได้เขื่อน อีกผู้หนึ่งบ่อยากได้ ทำให้แตกแยก ตั้งกองบุญบ่เล่ากัน [เมื่อทำบุญไม่บอกกล่าวกัน] หรือบอกแล้วกะบ่มา บอกห้าสิบมาสิบ แต่เก่าบ่กร้อย กะมาร้อย และบ้าน[ปาก]ห้วยแคน เป็นบ้านแตกสาแหรกขาด มีสองฝ่าย ฝ่ายรัฐบาล กับฝ่ายบ่ใช้รัฐบาล แต่ก่อนมีภาพรวม เดียวนี้มีภาพรวม”³³

ชาวบ้านที่มีความคิดต่อเขื่อนเหมือนกันไม่ว่าเป็นการสนับสนุนหรือคัดค้านรู้สึกว่าเป็น “พวกเดียวกัน” ส่วนฝ่ายที่คิดต่างถือว่าเป็น “พวกตรงข้าม” ทักษะที่แยก “พวกเขา-พวกเรา” นี้ปรากฏชัดในกลุ่มแกนนำแต่ละฝ่าย การแยก “พวกเขา-พวกเรา” หรือ “การแยกขั้ว” ในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง มีระดับที่แตกต่างกัน บ้านหัวเหวเป็นชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนมากที่สุด เนื่องจากเป็นจุดที่ตั้งเขื่อนและที่ตั้งของหมู่บ้านแม่มนม้นยีน 1 ดังนั้นบ้านหัวเหวจึงเป็นเสมือน “เวที” การโต้ตอบระหว่างชาวบ้านที่มีความคิดเห็นเรื่องเขื่อนที่แตกต่างกัน (รวมทั้งระหว่างชาวบ้านกับรัฐ) ดังนั้น การ “แยกขั้ว” ระหว่างผู้ที่คัดค้านและสนับสนุนเขื่อนในชุมชนบ้านหัวเหวจึง

³² สรุปรจากการประชุมผู้แทนชาวบ้านหัวเหว จำนวน 11 คน วันที่ 28 พฤษภาคม 2544

³³ สัมภาษณ์แม่เพลิน แสนสุข ชาวบ้านหัวเหว หมู่ 11 ผู้นำกลุ่มคัดค้านเขื่อนอายุ 59 ปี

ปรากฏชัดกว่าหมู่บ้านศึกษาอีก 2 แห่ง ในการประชุมตัวแทนชาวบ้านหัวเหว หมู่ 4 และ 11 เมื่อวันที่ 28 พฤษภาคม 2544 ผู้เข้าร่วมประชุมเห็นร่วมกันว่า สัดส่วนของผู้คัดค้านและสนับสนุนเชื่อใน หมู่ 4 มีจำนวนเท่า ๆ กันคือ 50:50 ส่วนหมู่ 11 มีสัดส่วนของผู้คัดค้านต่อผู้สนับสนุน 70:30 ความแตกแยกสร้างความหนักใจแก่ผู้นำทั้งสองหมู่บ้านเป็นอย่างมาก พ่ออนันต์ เวียงเกต ผู้ใหญ่บ้านหัวเหว หมู่ 4 กล่าวว่า “ปัจจุบันชาวบ้านบ่สามัคคีกันคือเก่า แต่เก่าเรียกประชุมตีกอรรคนมาเต็ม เดี่ยวนี้การประชุมมาบ่พอ 5 คน [การประชุมมีคนมาร่วมไม่ถึง 5 คน] ไปประชุมอำเภอสิแจ้งชาวบ้านบ่มีใครมาฟัง หมู่บ้านแยหลาย คันซีเอาคืนมาคือชียากเดบอยู่[ถ้าจะแก้ไขให้มีความสามัคคีเหมือนเดิมคงเป็นเรื่องยาก]”³⁴ ในทำนองเดียวกันพ่อแสวง คำก้อน ผู้ใหญ่บ้านหัวเหว หมู่ 11 กล่าวถึงสถานการณ์ของชาวบ้านว่า “แนวความคิดแตกแยกกัน ผู้นั้นอยู่ฝ่ายนั้น ผู้นี้อยู่ฝ่ายนี้ มันกะเลยเป็นกระแสกระทบกัน บ้านเมืองมันกะเข้ากันยาก ผู้ปกครองก็ลำบาก”³⁵

กรณีบ้านหัวเหวความแตกต่างทางความคิดเรื่องเชื่อส่งผลต่อความสัมพันธ์ในระดับเครือญาติด้วย แม่เพลิน แสนสุข ผู้นำกลุ่มคัดค้าน อธิบายความสัมพันธ์กับผู้นำกลุ่มสนับสนุนเชื่อซึ่งเป็นหลานชายว่า เมื่อมีความเห็นที่ขัดแย้งกันในเรื่องเชื่อจะไม่พูดกัน “เคยบ่ปากหลายเดือนแต่พอผ่านไปแล้วกะเว้ากับหลานคือเก่า แต่บางครั้งมัน[หลาน]กะบ่เว้ากับเฮา”³⁶ [เคยไม่พูดกับหลานหลายเดือน แต่พอผ่านความขัดแย้งก็พูดกันหลายแต่บางครั้งหลานไม่ยอมพูดด้วย] และมีกรณีซึ่งครอบครัวพี่ และครอบครัวน้องอยู่คนละฝ่าย ไม่มีการช่วยเหลือเกื้อกูล แบ่งปันอาหาร การกินเหมือนเช่นในอดีต นอกจากนี้ยังมีกรณีซึ่งสามีและภรรยาอยู่คนละฝ่าย ซึ่งในกรณีเช่นนี้ผู้ที่มีความคิดเห็นแตกต่างกันมักจะไม่พูดถึงเรื่องเชื่อ อย่างไรก็ตาม ชาวหัวเหวยังมีความหวังว่าหากปัญหาเชื่อปากมุลได้รับการแก้ไข ชาวบ้านมีอาชีพมีรายได้ไม่เดือดร้อน ความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชนจะกลับฟื้นคืนมาได้³⁷

สำหรับบ้านปากห้วยแคนและห้วยไฮ แม้จะมีความแตกต่างทางความคิดต่อเรื่องเชื่อ แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังทำกิจกรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งบุญประเพณีต่างๆ ร่วมกัน

เมื่อมีงานบุญจะบอกกล่าวสมาชิกในชุมชนอย่างทั่วถึง ไม่เลือกว่าใครเป็นพวกใคร แต่ในบางสถานการณ์บางเงื่อนไขความเป็น “พวกเขา-พวกเรา” จะปรากฏชัด เช่น เมื่อคณะวิจัยจัดสนทนากลุ่มย่อยที่บ้านปากห้วยแคน โดยผู้เข้าร่วมมีทั้งผู้สนับสนุนและคัดค้านเชื่อ ทำให้มีการโต้แย้งกันอย่างค่อนข้างรุนแรง แต่เมื่อการสนทนาสิ้นสุดลง คณะวิจัยพูดคุยกับชาวบ้านระหว่างการรับ

³⁴ สัมภาษณ์ วันที่ 25 เมษายน 2544

³⁵ สัมภาษณ์ วันที่ 12 มิถุนายน 2544

³⁶ สัมภาษณ์ วันที่ 13 มิถุนายน 2544

³⁷ การประชุมผู้แทนชาวบ้านหัวเหว จำนวน 11 คน วันที่ 28 พฤษภาคม 2544)

ประทานอาหารร่วมกันในเรื่องวิถีชีวิตในอดีตและบุญประเพณีต่าง ๆ ของชุมชน ปรากฏว่าชาวบ้านทั้งสองกลุ่มพูดคุยกับนักวิจัยราวกับไม่มีการโต้แย้งกันอย่างเผ็ดร้อนที่ฟังยุติไป เมื่อสอบถามชาวบ้านพบว่า เมื่อพูดถึงเรื่องเขื่อนปากมูลในขณะที่มีกลุ่มผู้สนับสนุนและคัดค้านอยู่ด้วยมักมีการตอบโต้กัน ผู้ให้ข้อมูลจากหมู่บ้านทั้งสอง ส่วนใหญ่มักจะอธิบายว่าตน “วางตัวเป็นกลาง” ไม่ได้อยู่ฝ่ายสนับสนุนหรือคัดค้านเขื่อนในสองหมู่บ้านนี้ ผู้ที่เข้าร่วมการประชุมอย่างสม่ำเสมอมีหมู่บ้านละประมาณ 10 ครัวเรือน ส่วนที่ไปร่วมชุมนุมเป็นครั้งคราวมีประมาณหมู่บ้านละ 20-30 ครัวเรือน อย่างไรก็ตามในการชุมนุมครั้งสำคัญ เช่น นายกษ ทกษิณ ชินวัตร ไปเยี่ยมผู้ชุมนุมที่หมู่บ้านแม่มนม้นยืน 1 ชาวบ้านเกือบทั้งหมู่บ้านจะไปร่วม เมื่อสอบถามชาวบ้านถึงการมีส่วนร่วมของกลุ่มร่วมชุมนุมที่หมู่บ้านแม่มนม้นยืน 1 ในกิจกรรมของชุมชน พบว่า ครัวเรือนเหล่านี้ไม่สามารถร่วมในกิจกรรมชุมชนอย่างสม่ำเสมอเช่นเดียวกับผู้ที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งสาเหตุคือการแยกตัวออกไปจากชุมชนเพื่อร่วมในการชุมนุมทำให้ไม่ได้รับข้อมูลข่าวสารจากชุมชนในบางครั้ง

นอกจากความสัมพันธ์ทางสังคมในมิติต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ภาพความแตกต่างทางความคิดและจุดยืนต่อความเคลื่อนไหวกรณีเขื่อนปากมูล ปรากฏในรูปการเป็นสมาชิกสหกรณ์เพื่อรับเงินชดเชยการสูญเสียอาชีพประมง กล่าวคือ กลุ่มคัดค้านและผู้ซึ่ง “วางตัวเป็นกลาง” ที่เคยเข้าร่วมในการชุมนุม มักเป็นสมาชิกสหกรณ์การเกษตรปากมูล จำกัด ส่วนกลุ่มผู้สนับสนุนเขื่อนเป็นสมาชิกสหกรณ์การเกษตรพัฒนา จำกัด (ชาวบ้านเรียกว่า “สหกรณ์กำนันผู้ใหญ่บ้าน”) นอกจากนี้ยังมีผู้ได้รับค่าชดเชยอีกจำนวนหนึ่งเป็นสมาชิกสหกรณ์ทางเลือกใหม่ จำกัด ซึ่งผู้นำกลุ่มนี้เคยร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างเขื่อน ระยะเวลาได้แยกตัวออกมาเคลื่อนไหวอิสระ ในหลาย ๆ สถานการณ์ที่กลุ่มนี้ได้แสดงความคิดเห็นคนละแนวทางกับกลุ่มคัดค้านเขื่อน สหกรณ์ทั้ง 3 แห่ง มีการปฏิบัติเกี่ยวกับเงินชดเชยการสูญเสียอาชีพประมงแตกต่างกัน ทั้ง ๆ ที่อยู่ภายใต้ข้อตกลงเดียวกัน กล่าวคือเงินชดเชยเพื่อพัฒนาอาชีพที่ให้ผ่านสหกรณ์ในรูปหุ้น ปีละ 20,000 บาท/ครอบครัว เป็นเวลา 3 ปีนั้น ภายใน 6 ปี ไม่สามารถจำหน่าย โอน หรือรับเป็นเงินสด แต่มีบางสหกรณ์ที่จ่ายเงินแก่สมาชิกก่อนกำหนด จึงทำให้ผู้ที่เป็นสมาชิกสหกรณ์อื่นตั้งข้อสงสัยว่าสหกรณ์ที่ตนเป็นสมาชิกอยู่นั้นอาจไม่สามารถจ่ายเงินแก่สมาชิกได้ เพราะเงินถูกใช้จ่ายไปหมดแล้ว ทำให้เกิดความไม่ไว้วางใจกรรมการสหกรณ์ ซึ่งเป็นสมาชิกในชุมชนด้วยกัน³⁸

กรณีเขื่อนปากมูลชี้ให้เห็นว่านโยบายและแนวทางการพัฒนาของรัฐที่ไม่ได้คำนึงถึงวิถีชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น และขาดการมีส่วนร่วมของชุมชน ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชน และในสถานการณ์ดังกล่าวชุมชนไม่ได้ยอมจำนนต่อผลกระทบที่เกิดขึ้น ในทางตรงข้ามกลับมีการปรับตัวเพื่อได้

³⁸ สัมภาษณ์ ผู้จัดการสหกรณ์การเกษตรปากมูล จำกัด

กลับ ยุทธวิธีหลักที่ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลใช้ในการโต้ตอบกับรัฐคือการชุมนุมเพื่อต่อรองและเรียกร้อง โดยมีผู้ได้รับผลกระทบร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องด้วยตัวเอง

5.7.3 บทเรียนจากการเคลื่อนไหวทางสังคม

ชาวบ้านเรียนรู้เรื่องสิทธิ การมีส่วนร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวทำให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้ว่าการรวมกลุ่มเรียกร้องสิทธิในรูปแบบของการเคลื่อนไหวเป็นกลไกหนึ่งในการต่อรองเพื่อปกป้องวิถีชีวิต ปกป้องทรัพยากรของชุมชน ซึ่งเป็นสิทธิพื้นฐานของประชาชน แกนนำกลุ่มชาวบ้านปากมูลสะท้อนว่า เมื่อรัฐใช้อำนาจ ในการจัดการทรัพยากรของชุมชนโดยละเลยผลกระทบที่เกิดขึ้นกับคนในท้องถิ่น ชาวบ้านมีสิทธิ ในการปกป้องทรัพยากรท้องถิ่น ประสบการณ์ในการร่วม การชุมนุมชาวบ้านเรียนรู้ว่าวิธีการนี้ทำให้ปัญหาของคนจนในบางเรื่องได้รับการแก้ไขเรียกร้อง บางประเด็นได้รับการสนองตอบ การรวมตัวกันและเคลื่อนไหวเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชาวบ้านมีสิทธิในการได้รับการชดเชยที่เป็นธรรม ไม่ว่าจะเป็นการชดเชยการสูญเสียที่ดินและที่อยู่อาศัย การชดเชยการสูญเสียอาชีพประมง บทเรียนที่เกิดขึ้นทำให้ชาวบ้านเกิดความเชื่อมั่นและตระหนักในศักยภาพของตนเอง

นอกจากการเรียนรู้และตระหนักในสิทธิของตน การเข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวทำให้ชาวบ้านได้พัฒนาศักยภาพในด้านอื่น ๆ เช่น เรียนรู้ความสำคัญของกลุ่มและการจัดการกลุ่ม ชาวบ้านหลายคนสะท้อนว่าได้เรียนรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมและตระหนักถึงความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมต่อการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนลุ่มน้ำ ชาวบ้านบางคนได้เรียนรู้เรื่องกฎหมาย และฝึกทักษะอาชีพในระหว่างการชุมนุม บางคนได้พัฒนาศักยภาพการเป็นผู้นำ พัฒนาความพร้อมในการเจรจาต่อรองหรือการเผชิญกับสถานการณ์ต่าง ๆ บางคนสามารถบอกเล่าผลกระทบการสร้างเขื่อนต่อวิถีชีวิต รวมไปถึงการก่อเกิดและพัฒนาการของขบวนการเคลื่อนไหวต่อสู้ของชาวบ้าน ชาวบ้านอีกหลายคนสามารถพูดในเวทีสาธารณะได้อย่างมั่นใจ ศักยภาพเหล่านี้เป็นพลังสำคัญที่เอื้อต่อการปกป้องสิทธิของชาวบ้านและของชุมชน

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้การร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวสอนให้ชาวบ้านรู้จักสิทธิ และรู้จักการปกป้องสิทธิของตน แต่ไม่ได้หมายความว่าเขาจะไม่ถูกละเมิดสิทธิ トラบเท่าผู้มีอำนาจในสังคมเพิกเฉยต่อการปกป้องสิทธิของชุมชนและของชาวบ้าน

ชาวบ้านสร้าง “มาตรฐานใหม่” ของสังคม บทเรียนกรณีปากมูลสะท้อนว่า การเคลื่อนไหวหรือการชุมนุมเรียกร้องไม่ได้ประสบผลสำเร็จทุกครั้ง หลายครั้งที่สังคมเพิกเฉยต่อปัญหาของผู้ชุมนุมหลายครั้งที่เรียกร้องของผู้ชุมนุมไม่ได้รับความสนใจจากรัฐ แต่ในบางครั้งเรียกร้องของผู้เดือดร้อนในบางเรื่องได้รับการสนองตอบ เช่น รัฐยอมรับว่าช่วงเวลา 3 ปี ระหว่างการสร้างเขื่อน (2534-2537) ชาวบ้านไม่สามารถหาปลาซึ่งเป็นแหล่งที่มาของรายได้ของครัวเรือน ดัง

นั้นรัฐจึงยอมจ่ายค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพประมงให้กับผู้ที่ผ่านการพิสูจน์ว่าเป็นชาวประมง เพื่อชดเชยค่าเสียโอกาสในการประกอบอาชีพ “ชัชชนะ” จากการเรียกร้องการสูญเสียอาชีพประมง มีนัยยะมากกว่าค่าชดเชยที่ได้รับ หากรวมไปถึงการมี “มาตรฐานใหม่ของสังคม” ที่สะท้อนการยอมรับในผลกระทบที่เกิดจากโครงการพัฒนาของรัฐต่อวิถีชีวิตและการทำมาหากินของคนในชุมชนท้องถิ่น กรณีเขื่อนปากมูลนับได้ว่าเป็นกรณีแรก ๆ ของสังคมไทยที่รัฐยอมจ่ายค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพแก่คนในท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ เท่าที่ผ่านมากการชดเชยแก่ผู้ที่ได้รับผลกระทบมีเฉพาะในเรื่องที่ดิน ที่อยู่อาศัย/สิ่งปลูกสร้าง และทรัพย์สินอื่น เช่น ต้นไม้ที่อยู่บนผืนดินที่ได้รับผลกระทบเท่านั้น

มุมมองสังคมต่อการเคลื่อนไหวของชาวบ้าน แม้ว่าชาวบ้านจะเรียนรู้เรื่องสิทธิและได้ร่วมกันสร้างมาตรฐานใหม่ให้กับสังคม อีกสิ่งหนึ่งที่ชาวบ้านเรียนรู้คือทัศนคติหรือมุมมองสังคมต่อการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้น ซึ่งมีความหลากหลาย บางคนเห็นว่าการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นเป็นการปกป้องวิถีชีวิตของชาวบ้านและระบบนิเวศของชุมชน บางคนมองว่า ชาวบ้านไร้ระเบียบใช้กฎหมายเหนือกฎหมาย บ้างก็มองว่าการชุมนุมประท้วงเป็นการเรียกร้องค่าชดเชยที่ไม่รู้จักจบสิ้น ผู้ชุมนุมคือ “พวกไม่รู้จักพอ” แม้รัฐได้จ่ายค่าชดเชยผู้ได้รับผลกระทบเป็นจำนวนเงินมหาศาล แต่ชาวบ้านยังคงเรียกร้องค่าชดเชยอีก บางทัศนคติเห็นว่า การชุมนุมประท้วงเป็นสถานการณ์ที่ส่งผลต่อความมั่นคงของชาติ ซึ่งคนกลุ่มนี้มักมีคำถามว่า “ใครคือมือที่สาม ใครจ้างให้ชาวบ้านชุมนุมประท้วง”

กรณีเขื่อนปากมูลชี้ให้เห็นว่านโยบายและแนวทางการพัฒนาของรัฐขาดการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน และไม่ได้อยู่บนพื้นฐานวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนท้องถิ่น ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชน และในสถานการณ์ดังกล่าวชุมชนไม่ได้ยอมจำนนต่อผลกระทบที่เกิดขึ้น ในทางตรงข้ามกลับมีการปรับตัวเพื่อได้กลับเพื่อรักษา “สิทธิ” ของชุมชน ยุทธวิธีหลักที่ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลใช้ในการได้ตอบคือการชุมนุมเพื่อต่อรองและเรียกร้อง โดยมีผู้ได้รับผลกระทบร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องด้วยตัวเอง

บทที่ 6

การปรับตัวของครัวเรือนหลังการสร้างเขื่อน

การปรับตัวของครัวเรือนที่นำเสนอในบทนี้ ประกอบด้วย การปรับตัวด้านที่อยู่อาศัย การปรับตัวด้านการผลิต การปรับตัวด้านความสัมพันธ์ทางสังคม และการปรับตัวด้านการเข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหว

6.1 การปรับตัวด้านที่อยู่อาศัย

บ้านหัวเหวเป็นที่ตั้งของเขื่อนปากมูล เมื่อเริ่มการก่อสร้างชาวบ้านที่มีบ้านเรือนอยู่บริเวณสถานที่ก่อสร้างเขื่อนต้องย้ายที่อยู่อาศัยไปอยู่แห่งใหม่ รวมทั้งชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการระเบิดแก่ง น้ำท่วมที่อยู่อาศัยเดิม จำเป็นต้องย้ายที่อยู่อาศัยไปอยู่แห่งใหม่เช่นกัน ส่วนบ้านปากห้วยแคนและบ้านห้วยไฮ เมื่อสร้างเขื่อนปากมูลชาวบ้านประสบปัญหาน้ำท่วมที่อยู่อาศัยจึงต้องโยกย้ายออกจากที่อยู่อาศัยเดิม ดังนั้นการหาที่อยู่อาศัยแห่งใหม่เป็นปัญหาของชาวบ้านทั้ง 3 หมู่บ้าน ที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล บางครัวเรือนตัดสินใจอยู่ในที่ ซึ่ง กผผ. จัดสรรให้ บางครัวเรือนเลือกรับค่าชดเชยและพยายามหาที่อยู่อาศัยเอง การพยายามปรับตัวด้านที่อยู่อาศัยของชาวบ้านทั้ง 3 หมู่บ้าน พอสรุป ได้ดังนี้

1) อาศัยอยู่ในที่ตั้งชุมชนเดิม การสร้างเขื่อนปากมูลมีบางพื้นที่ของชุมชนไม่ถูกน้ำท่วม ชาวบ้านจะตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เดิม ชาวบ้านบางรายแม้ย้ายออกไปแล้วแต่ก็กลับเข้ามาอาศัยอยู่บนที่ดินเดิมอีกเมื่อพบว่าไม่ถูกน้ำท่วม อย่างไรก็ตามชาวบ้านทั้งกลุ่มที่ย้ายออกไปหาที่อยู่อาศัยใหม่และกลุ่มที่อาศัยอยู่ที่เดิมในชุมชนต้องปรับตัวต่อการโยกย้ายที่เกิดขึ้น

บ้านหัวเหวมีชาวบ้าน 7 หลังคาเรือน ที่อาศัยอยู่บริเวณคุ้มบ้านเก่าไม่ได้ย้ายบ้านออกไปอยู่ที่อื่น เพราะน้ำไม่ท่วมและได้รับอนุญาตจาก กผผ. ให้อาศัยอยู่ที่เดิมได้ ในขณะที่เพื่อนบ้านที่อยู่คุ้มเดียวกันส่วนใหญ่ต้องย้ายไปอยู่ที่อื่น แม้ว่า กผผ. จะอนุญาตให้ชาวบ้าน 7 หลังคาเรือนอาศัยอยู่ที่เดิมได้ แต่บริเวณนี้ถือว่าเป็นพื้นที่ของเขื่อนปากมูล อยู่ภายใต้การดูแลของ กผผ. ชาวบ้านเป็นเพียงผู้อาศัยไม่มีเอกสารสิทธิ์ที่ดิน ชาวบ้านคนอื่นๆ ไม่สามารถเข้ามาตั้งบ้านเรือนเพิ่มขึ้นในบริเวณนี้ได้ เนื่องจากสิทธิ์ที่ดินตามกฎหมายเป็นของ กผผ. ไม่ไกลจากคุ้มบ้านเก่า 7 หลังคาเรือน เป็นที่ตั้งของวัดบ้านหัวเหวที่ยังคงอยู่ที่เดิม ตั้งแต่เคยเป็นมาในอดีต

บ้านห้วยไฮ พื้นที่ส่วนใหญ่ถูกน้ำท่วม ชาวบ้านต้องอพยพไปหาที่อยู่อาศัยใหม่ ในช่วงการเก็บข้อมูล มีครัวเรือนเพียง 3-4 หลังคาเรือนเท่านั้นที่อาศัยอยู่ที่เดิมในชุมชน กลุ่มผู้ที่อพยพไปหาที่อยู่ใหม่ประสบปัญหา 2 ลักษณะ คือ ครัวเรือนที่ถูกน้ำท่วมและครัวเรือนตั้งอยู่ใน

ระดับ 108.0-108.5 รทก.¹ คร้วเรือนอีกจำนวนหนึ่งอยู่นอกเขต 108.5 รทก. แต่ก็ย้ายออกไปหาที่อยู่ใหม่ ด้วยเหตุผล 2 ประการคือ ปริมาณน้ำเหนือเขื่อนที่เพิ่มขึ้นเมื่อมีการเก็บน้ำทำให้ชาวบ้านกลัวอันตรายจากน้ำท่วม จึงตัดสินใจอพยพไปหาที่อยู่ใหม่ นอกจากนี้มีชาวบ้านได้รับการชักชวนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐให้ย้ายออกเพื่อเป็นตัวอย่าง จากการสอบถามชาวบ้านพบว่าในช่วงหลังการสร้างเขื่อนเสร็จระยะแรก ทุกครัวเรือนโยกย้ายออกไปหาที่อยู่ใหม่ กระทั่งเวลาผ่านไปหลายปีชาวบ้าน 3-4 ครอบครัวเห็นว่าน้ำไม่ท่วมบริเวณที่เคยตั้งบ้านเรือนอยู่เดิม จึงย้ายกลับ นอกจากนี้มีชาวบ้าน 1 ราย ชื่อสิทธิการอยู่อาศัยจากเจ้าของที่ดินเดิมแม้จะไม่มีเอกสารสิทธิใด ๆ

บ้านปากห้วยแคน มีชาวบ้านเพียง 11 ครัวเรือนที่ไม่ได้โยกย้ายบ้านเรือน กลุ่มที่ต้องรื้อถอนบ้านเรือนออกจากชุมชนไปหาที่อยู่อาศัยใหม่ มีทั้งกรณีผลกระทบจากน้ำท่วม² และน้ำล้อมรอบชุมชน ซึ่งส่งผลกระทบต่อ การดำเนินชีวิตประจำวัน รวมทั้งความรู้สึกขาดความปลอดภัยในชีวิต ชาวบ้านจึงอพยพออกไปอยู่ตามหัวไร่ปลายนา และที่สาธารณะของชุมชน เมื่อเวลาผ่านไปมีหลายครอบครัวที่ย้ายกลับมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เดิมในชุมชนโดยถมที่ให้สูงขึ้น ปัจจุบันชาวบ้านปากห้วยแคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ชุมชนเดิมมีประมาณ 50 ครัวเรือน

2) อยู่อาศัยในพื้นที่ซึ่ง กฟผ.จัดสรรให้ โดย กฟผ.เป็นผู้ออกแบบ และสร้างบ้านให้ซึ่งมีอยู่ 3 แห่ง ได้แก่ บ้านหัวเหว 2 แห่งคือ บริเวณบ้านจัดสรร 49 หลังในบ้านหัวเหวมุมที่ 4 และบริเวณบ้านจัดสรร 11 หลังอยู่ริมถนนจากโขงเจียมไปยังเขื่อนปากมูล ซึ่งอยู่ในอาณาเขตของหมู่ 11 บ้านปากห้วยแคน บริเวณข้างสถานีอนามัยบ้านตุ่งลู่มี่ 2 หลัง ชาวบ้านส่วนใหญ่เมื่อเห็นแบบบ้านที่ กฟผ.สร้างให้แล้ว เห็นว่าไม่เหมาะสมกับขนาดของครอบครัวและการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน³ ผู้อยู่อาศัยต้องต่อเติมบ้านด้านล่าง ด้านข้าง และด้านหลังออกไปจึงพอจะอยู่อาศัยได้ ด้วยเหตุผลดังกล่าวชาวบ้านส่วนใหญ่จึงขอรับค่าชดเชยแล้วไปสร้างที่อยู่อาศัยเอง ข้อดีของพื้นที่ที่ กฟผ.จัดสรรให้คือ มีการสร้างถนนให้เดินทางสะดวก จัดพื้นที่เป็นแปลงให้ชัดเจน

3) อาศัยอยู่บนที่ดินซึ่งไม่ไกลจากชุมชนเดิม ซึ่งมักเป็นที่หัวไร่ปลายนารอบ ๆ หมู่บ้านเดิม เมื่อได้ค่าชดเชยน้ำท่วมที่อยู่อาศัย น้ำท่วมต้นไม้ และค่ารื้อถอนบ้านเรือน ชาวบ้านที่เป็นญาติพี่น้องกันพยายามจะไปซื้อที่อยู่อาศัยแห่งใหม่อยู่ใกล้ ๆ กัน จนกระทั่งเวลาผ่านไป 10 ปี จึงกลายเป็นชุมชนแห่งใหม่ขึ้นมา ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากที่ตั้งชุมชนเดิมนัก

¹ กรณีบ้านห้วยไฮครัวเรือนกลุ่มนี้มี 62 หลังคา (ศุภชัย ชื่อตรง และคณะ 2543 : 10) ซึ่งครัวเรือนเหล่านี้ได้รับค่าชดเชยผลกระทบที่อยู่อาศัยจาก กฟผ.

² กรณีบ้านปากห้วยแคน ครัวเรือนที่ถูกน้ำท่วมและอยู่ในเขต 108.0-108.5 รทก. ซึ่งเป็นกลุ่มที่ได้รับค่าชดเชยที่อยู่อาศัยจาก กฟผ. มีจำนวน 28 หลังคา (ศุภชัย ชื่อตรง และคณะ 2543 : 10)

³ ชาวบ้านบางคนเรียกว่า "บ้านศาลพระภูมิ" เพราะบ้านมีขนาดเล็กมาก

บ้านหัวเหว บริเวณคุ้มป่าห้วยเป็นตัวอย่างของกรณีนี้ เริ่มแรกชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนย้ายออกมาอยู่หัวไร่ปลายนาของตนเอง ต่อมาญาติพี่น้องเพื่อนบ้านมาขอซื้อที่ดินเพื่อสร้างบ้านอยู่อาศัย ใกล้เคียงกัน จนกระทั่งปัจจุบันคุ้มป่าห้วย ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากที่ตั้งบ้านหัวเหวและไม่ไกลจากแม่น้ำมูล ชาวบ้านสามารถเดินทางไปหาปลาที่แม่น้ำมูลได้มีชาวบ้านอาศัยอยู่เกือบ 70 หลังคาเรือน

นอกจากนั้นบริเวณคุ้มบ้านจัดสรร 49 หลังที่การไฟฟ้าจัดสรรที่ดินและสร้างบ้านให้ ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนไปสร้างบ้านอยู่อาศัยบริเวณดังกล่าวเพิ่มเติมโดยอาศัยในที่ดินของญาติ บางคนซื้อที่ดินด้วยตนเองและสร้างบ้าน จนทำให้ที่อาศัยบริเวณคุ้มบ้านจัดสรร 49 หลัง ขยายกว้างขวางขึ้น มีชาวบ้านอาศัยอยู่เกือบ 100 ครัวเรือนในปัจจุบัน

บ้านห้วยไฮ บริเวณคุ้มกลางบ้าน ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนออกมาอยู่หัวไร่ปลายนาของตนเอง ญาติพี่น้องเพื่อนบ้านต้องการมาอยู่ใกล้เคียงกัน เจ้าของนาจึงแบ่งที่ขายให้ ปัจจุบันคุ้มกลางบ้านเป็นชุมชนแห่งใหม่ที่มีคนอยู่เกือบ 90 หลังคาเรือน โดยตั้งอยู่ไม่ไกลจากชุมชนเดิมนักนอกจากนี้บริเวณโนนเดือยไก่อ ซึ่งอยู่ในเขตนิคมสร้างตนเองเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่ชาวบ้านได้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกันเป็นคุ้ม บางครัวเรือนมาอยู่ที่หลังตั้งขอซื้อที่ดินจากผู้จัดจ้างที่ไว้ก่อน เช่นเดียวกับบริเวณคุ้มด่านจิว ชาวบ้านห้วยไฮได้ขอซื้อที่จากผู้จัดจ้างที่อยู่ในบริเวณนั้นซึ่งเดิมมีเพียง 4 ครัวเรือนและมีชาวบ้านคนเปื่อยมาสร้างบ้านเรือนอยู่ใกล้ ๆ กัน จนปัจจุบันขยายเป็นหนึ่งคุ้ม

บ้านปากห้วยแคน บริเวณคุ้มข้างอนามัย นอกจากจะเป็นที่ซึ่ง กฟผ.จัดสรรให้แล้ว ยังเป็นที่สวนตัวของชาวบ้านซึ่งแบ่งขาย ชาวบ้านปากห้วยแคนจึงมาซื้อและสร้างบ้าน บางรายมีที่นาอยู่บริเวณนั้นก็สร้างบ้านเรือนอยู่ในที่นาของตน ปัจจุบันคุ้มอนามัยมีผู้อาศัยอยู่ประมาณ 30 ครัวเรือน เช่นเดียวกับบริเวณริมถนนลาดยางสายอำเภอโขงเจียมไปอำเภอพิบูลมังสาหาร ซึ่งมีชาวบ้านไปอยู่อาศัยของตนเองและบางรายขอซื้อที่ดินจากเพื่อนบ้าน สร้างบ้านอาศัยใกล้กัน

การอพยพไปอาศัยในบริเวณที่ไม่ไกลจากชุมชนเดิมนัก เป็นการรักษาช่องทางในการทำมาหากินไว้ ชาวบ้านยังสามารถหาปลาที่ลำน้ำมูลได้ เมื่อมีญาติพี่น้องมาขอแบ่งซื้อที่ดินเพื่อสร้างบ้านเรือนอาศัยอยู่ใกล้กันทำให้เกิดชุมชนใหม่ การอยู่ร่วมกันก่อให้เกิดความรู้สึกปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน และสามารถพึ่งพากันได้เมื่อเกิดความเดือดร้อน อย่างไรก็ตามเชื่อว่าทุกครอบครัวจะสามารถหาที่อยู่อาศัยใหม่ในบริเวณที่ใกล้กับครอบครัวอื่น ๆ ได้ บางครัวเรือนต้องไปอยู่ตามหัวไร่ปลายนาซึ่งอยู่ห่างไกลจากเพื่อนบ้าน บางกรณีมีเพียงครอบครัวของญาติพี่น้อง 3-4 หลังคาเรือนอาศัยอยู่ในบริเวณใกล้กันแต่ห่างจากเพื่อนบ้าน กรณีเช่นนี้ชาวบ้านมีกังวลต่ออันตรายจากโจรผู้ร้าย ในระหว่างการเก็บข้อมูล (2544) มีกรณีการขโมยมอเตอร์ไซด์ที่บ้านหัวเหว 1 ครั้ง การปล้นบ้านที่บ้านห้วยไฮ 1 ครั้ง และบ้านปากห้วยแคน 1 ครั้ง

4) อาศัยอยู่ในที่สาธารณะของชุมชนและเขตอุทยานแห่งชาติ ชาวบ้านหัวเหวที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล และไม่สามารถหาที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ ได้เข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่สาธารณะซึ่งเป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ของชุมชนที่ตั้งอยู่ปากทางเข้าเขื่อนปากมูล ปัจจุบันมีชาวบ้านอาศัยอยู่ 127 ครัวเรือน (บ้านหัวเหว หมู่ 11) นอกจากนั้น ส่วนหนึ่งของชาวบ้านหัวเหวที่มีที่นาที่ไร่อยู่บริเวณคอนหมูซึ่งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ ได้พาครอบครัวไปสร้างเรือนอยู่ในที่นาของตนเอง 10-20 ครัวเรือน ต่อมาทางอุทยานฯ ประกาศว่าพื้นที่ดังกล่าวอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติ อย่างไรก็ตามชาวบ้านยังอาศัยอยู่ในบริเวณดังกล่าวจนถึงปัจจุบัน

บ้านปากห้วยแคน ชาวบ้านประมาณ 10 ครัวเรือน ได้เข้าไปอาศัยอยู่ในเขตป่าสาธารณะโนนสูง โดยชาวบ้านกลุ่มนี้เห็นว่าที่สาธารณประโยชน์โนนสูงถูกชาวบ้านจับจองเป็นที่อยู่อาศัยและที่นาก่อนหน้านั้นแล้ว ดังนั้นพวกตนจึงเข้ามาอาศัยเพราะเห็นว่าการเดินทางสะดวกอยู่ติดถนนลาดยาง ปัจจุบันชาวบ้าน หาของป่า มาตั้งเพิงขายของริมถนนให้กับผู้คนที่สัญจรไปมา

โดยภาพรวมของการปรับตัวด้านที่อยู่อาศัยพบว่าในช่วงสร้างเขื่อนเสร็จระยะแรกมีชาวบ้านส่วนน้อยที่ได้อาศัยอยู่ในชุมชนเดิม แต่ปัจจุบันเมื่อเห็นว่าที่ตั้งชุมชนเดิมบางพื้นที่ไม่ถูกน้ำท่วมชาวบ้านจึงกลับไปอาศัยอยู่ที่เดิมเพิ่มขึ้น ยกเว้นกรณีที่ กฟผ.กันเขตไว้เป็นพื้นที่ของเขื่อนชาวบ้านไม่สามารถเข้าไปอยู่อาศัยได้ เช่น บริเวณคุ้มบ้านเก่า บ้านหัวเหว ชาวบ้านบางส่วนเลือกเข้าไปอยู่อาศัยในพื้นที่จัดสรรที่ กฟผ.เตรียมไว้ให้ ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะอยู่หัวไร่ปลายนาของตนเอง ซึ่งไม่ไกลจากชุมชนเดิมนัก และกลายเป็นชุมชนแห่งใหม่ขึ้นมา นอกจากนั้นชาวบ้านบางส่วนได้เข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่สาธารณะของชุมชน โดยเข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย ทั้งนี้ การปรับตัวด้านที่อยู่อาศัย มีความสัมพันธ์กับแหล่งทำมาหากิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งลำน้ำมูล นอกจากนี้ชาวบ้านต้องการอยู่ใกล้กับญาติพี่น้อง อยู่ร่วมกันเป็นชุมชน ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากชุมชนเดิมนัก

6.2 การปรับตัวด้านการทำมาหากิน

นอกจากการโยกย้ายที่อยู่อาศัยแล้ว การทำมาหากินหรือการผลิตของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลได้รับผลกระทบอย่างมากเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศอันเนื่องมาจากการสร้างเขื่อน การวิเคราะห์กิจกรรมการผลิตภายใต้บริบทครัวเรือน รวมทั้งสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคม สะท้อนให้เห็นความหลากหลายของกระบวนการปรับตัวภายใต้สภาพเงื่อนไขที่แตกต่างกัน ซึ่งการวิเคราะห์การปรับตัวด้านการผลิตแบ่งเป็น 3 ประเด็นหลัก คือ หนึ่ง การปรับตัวในการทำมาหากินและวิธีการผลิตของชาวบ้านเพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอันเป็นผลเนื่องมาจากการสร้างเขื่อน สอง วิเคราะห์เงื่อนไขของครัวเรือนและความสัมพันธ์เครือญาติที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล สาม วิเคราะห์การปรับตัวของครัวเรือนภายใต้บริบทชุมชน

6.2.1 การทำมาหากินก่อนและหลังการสร้างเขื่อน

กิจกรรมการผลิตของครัวเรือนในชุมชนลุ่มน้ำมูลในปัจจุบันจำแนกได้เป็น 5 ประเภทใหญ่ คือ การเกษตร (หาปลา ทำนา ทำสวนผัก เลี้ยงสัตว์ และทำไร่) การหาของป่าและเผาถ่าน งานหัตถกรรม การรับจ้างทั้งในและนอกภาคการเกษตร และการประกอบอาชีพอิสระ กิจกรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่มีการสืบทอดกันมาตั้งแต่อดีต บางกิจกรรมปรับเปลี่ยนมาจากวัฒนธรรมประเพณีเดิมของชุมชน⁴ เมื่อสภาพแวดล้อมและสังคมเปลี่ยนไป วิธีการผลิตและความสำคัญของกิจกรรมการผลิตแต่ละประเภทต่อการดำรงอยู่ของครัวเรือนเปลี่ยนแปลงไปด้วย

การหาปลา : ความมั่นคงทางอาหารและรายได้ของครัวเรือนลุ่มน้ำมูลในอดีต

ในอดีตก่อนการสร้างเขื่อนลุ่มน้ำมูลมีความอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านทั้ง 3 ชุมชนสามารถหาปลาได้ตลอดทั้งปี ช่วงน้ำขึ้น (พฤษภาคม – กรกฎาคม) และช่วงน้ำลง (ตุลาคม – พฤศจิกายน) เป็นช่วงเวลาที่ได้ปลามาก พ่อทอง เส้นเกษ⁵ แห่งบ้านห้วยไฮเล่าว่า วันที่ได้ปลามากจับได้ 60-70 กิโลกรัม ชนิดของปลามีความหลากหลายแล้วแต่ช่วงเวลาและเครื่องมือหาปลาที่ใช้ เช่น เดือนมกราคม – มีนาคม ชาวบ้านใส่ลาน หวานแห ใสดุ่ม เพื่อจับปลาขนาดใหญ่ เช่น ปลาอีตุ้ม ปลาอีเก๋า ปลาเค็ง ปลาสะกาง เดือนเมษายน-พฤษภาคม ใสเบ็ดราว มองเล็ก จับปลาขนาดเล็ก ประเภทปลาจาด ปลาชีว ปลาดอกบัว ปลาปึกไก่ เป็นต้น การหาปลาสมัยก่อนไม่ต้องลงทุนสูง แม่กอง คำแหง⁶ ระบุว่า แต่ก่อนใช้เพียงแห มอง เบ็ด และซ้อน ก็เพียงพอกับการหาปลาลงทุนเพียง 100-200 บาทซื้อเอ็นมาสานมองเองก็หาปลาได้ตลอดปี

เมื่อชาวบ้านจับปลาได้ จะมีผู้รับซื้ออยู่ที่ท่าน้ำ ในอดีตราคาปลาค่อนข้างต่ำ เช่น ปลาอีตุ้ม ปลาอีเก๋า กิโลกรัมละ 15-20 บาท แต่ชาวบ้านสามารถหาได้ปริมาณมากจึงมีรายได้วันละ 100-500 บาท สำหรับช่วงที่มีปลามาก และวันละ 50-100 บาท สำหรับช่วงที่ปลาน้อย ปลาตัวเล็กหรือตัวที่ตายไปทำเป็นปลาร้าหรือปลาเยียบ(ปลาหมักเกลือกับข้าวเหนียวหนึ่งลูก) เพื่อเก็บไว้ได้นาน ปลาร้า ปลาเยียบที่ได้จะเก็บไว้บริโภคในครัวเรือนและขายหรือนำไปแลกข้าว ดังนั้น การหาปลาจึงเป็นแหล่งความมั่นคงทางอาหารและรายได้ของครัวเรือน แม่สวาท สารักษ์⁷ เล่าว่า ก่อนสร้างเขื่อน “ข้าวบ่อด มีคนเอามาแลกปลา บ่มีนา แต่บ่อดข้าว [แม้จะไม่ได้ทำนา แต่ไม่เคยอดข้าว เพราะมีคนเอาข้าวมาแลกปลา]” และ “แต่ก่อนบ่เคยมีหนี้ มีเงินเก็บหลายหมื่นบาท...ขายปลาได้

⁴ กรณีเช่น การจ้างแรงงานปรับเปลี่ยนมาจากการลงแขก ซึ่งเป็นประเพณีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชนชนบทในอดีต

⁵ อดีตผู้ใหญ่บ้านห้วยไฮ ปัจจุบันอายุ 62 ปี

⁶ ชาวบ้านห้วยเหว อายุ 66 ปี

⁷ ชาวบ้านปากห้วยแค้น อายุ 56 ปี

กะเก็บไว้ บ่มีทางซื้อ” ขณะที่พ่อพร เสนาวัน⁸ ระบุว่า “คนบ้านหัวเหวทำนาบนหลังปลา” หรือเรียกว่า “หาปลาแลกข้าว แลกเงิน ถ้าได้ปลาถึงได้มีกิน” ส่วนพ่อแสน นาน้ำ⁹ เล่าว่า เคยหาปลาได้ไม่น้อยกว่าวันละ 10 กิโลกรัม และมีเงินออมจากการขายปลาฝากธนาคารไว้ปีละ 30,000 - 40,000 บาท

บางครอบครัวแม้หัวหน้าครัวเรือนไม่มีทักษะในการหาปลา ยังคงหาปลาไว้กินแต่ไม่ได้ขาย กรณีเช่นนี้ครัวเรือนมีรายได้จากกิจกรรมการผลิตอื่น เช่น พ่อสุดใจ นิสัย¹⁰ ชาวอำเภอหนองทริกแต่งงานและย้ายเข้ามาอยู่บ้านห้วยไฮ เดิมเป็นลูกจ้างร้านวัสดุก่อสร้าง พ่อสุดใจหาปลาเพียงเพื่อเป็นอาหาร รายได้หลักของครัวเรือนมาจากการรับจ้างและหาของป่า เช่นเดียวกับพ่อพิจารณ์ พานคำ¹¹ ชาวจังหวัดยโสธร อาชีพช่างไม้ เมื่อมาสร้างโรงพยาบาลโขงเจียมได้พบและแต่งงานกับแม่บุตรศรี ชาวบ้านตุงลุงแล้วย้ายมาอยู่ที่บ้านปากห้วยแคน แม่บุตรศรีหาปลาบ้างเล็กน้อย ไร่ ไร่กิน ไม่ได้ขาย ไม่มีความชำนาญ เธอเล่าว่าเมื่ออยู่กับพ่อแม่ ผู้ที่หาปลาคือพ่อและพี่ชาย ส่วนสามีเธอเป็น “คนบ้านโคก” วายน้ำไม่เป็น จึงทำงานรับจ้าง ในขณะที่เดียวกันครอบครัวนี้ทำนาและปลูกผักขาย ปีที่ได้ผลผลิตดีมีรายได้จากการขายข้าว บางปีได้ข้าวเพียงพอเฉพาะบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น

การระเบิดแก่งในลำน้ำมูลเพื่อสร้างเขื่อน การปิด - เปิดประตูระบายน้ำเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า ล้วนส่งผลกระทบต่อหาปลาของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล นอกจากปริมาณปลาที่ลดลงอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศในลำน้ำมูล โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำลายแก่งหินซึ่งเป็นที่อาศัยและที่วางไข่ของปลา การลดลงของแก่งหินอันเป็นผลจากการระเบิดและระดับน้ำที่สูงขึ้นทำให้เกิดการทะเลาะเบาะแว้งในหมู่บ้านที่ใช้แก่งสำหรับกางมุ้งเพื่อดักปลา นอกจากนี้กระแสไฟฟ้าที่เขี้ยวกรากเมื่อเปิดประตูเขื่อน ทำให้เครื่องมือประมงได้รับความเสียหาย ชาวบ้านที่หาปลาได้เขื่อนต้องระมัดระวังมากขึ้น พ่อสมใจ หวังผล¹² เล่าว่า ก่อนการสร้างเขื่อนหาปลาไม่เหน็ดเหนื่อยเหมือนปัจจุบัน ช่วงเช้ากางเบ็ดไว้และกลับบ้านนอน ช่วงบ่ายจึงไปดูว่ามีปลาหรือไม่ หลังสร้างเขื่อนต้องเฝ้า ถ้านอนหลับต้องระวังเพราะหากมีการเปิดประตูเขื่อนเรือหาปลาและเครื่องมือประมงมักได้รับความเสียหาย ทำให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการซื้อเรือหรือเครื่องมือหาปลาเพิ่มขึ้น เช่นกรณีแม่กอง ชินคง¹³ ให้ข้อมูลว่า รายจ่ายในการซื้อเครื่องมือหาปลาของครอบครัวในปัจจุบัน

⁸ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 77 ปี

⁹ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 69 ปี

¹⁰ ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 40 ปี

¹¹ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 47 ปี

¹² ชาวบ้านหัวเหว อายุ 45 ปี

¹³ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 67 ปี ครอบครัวนี้หาปลาเป็นอาชีพหลักมาตั้งแต่ก่อนการสร้างเขื่อนจนกระทั่งปัจจุบัน

สูงถึงปีละ 5,000 – 6,000 บาท จากเดิมที่ใช้เพียงปีละ 1,000 บาท สถานการณ์ที่เกิดขึ้นทำให้หลายครอบครัวหันไปทำงานอื่นเพื่อหารายได้สู่ครัวเรือน เช่น ครอบครัวพอมาลี โพธิ์ศรี¹⁴ ในปัจจุบันมีรายได้หลักจากการรับจ้างแทนการหาปลาซึ่งเคยเป็นแหล่งรายได้ในอดีตก่อนการสร้างเขื่อน เช่นเดียวกับครอบครัวพอพา ดวงสี¹⁵ เมื่อเรือหาปลาถูกน้ำเขื่อนพัดหายไปจึงต้องให้ลูกชายไปรับจ้างพายเรือและได้ค่าจ้างเป็นปลาตัวเล็ก ๆ ครั้งละ 1-2 กิโลกรัม บางครั้งหาปลาด้วยการตกเบ็ด ซึ่งมักจะไม่ได้ปลามากนัก เนื่องจากปลาลดลงหลังการสร้างเขื่อน ชาวบ้านที่อยู่เหนือเขื่อนประสบปัญหาการหาปลาได้น้อยลงเช่นกันหลังจากมีเขื่อนกั้นลำน้ำมูล นายพน แมนมัน¹⁶ กล่าวว่า “เหมือนกับขังปลาไว้ในสระ หลายคนหาเดียวปลาทั้งหมด” นางนิตยา นามอาสา¹⁷ แม่ค้าปลาตั้งข้อสังเกตว่า [หลังสร้างเขื่อน] ในช่วงแรกมีปลามาก ชาวบ้านจับปลาใหญ่ เช่น ปลาอีตุ้ม ปลาเค็ง ปลาโจกใหญ่ได้มาก แต่หลังจากนั้นชาวบ้านจับได้ปลาตัวเล็ก เช่น ปลาตบ ปลาเก๋ก้อ ปลาสกาว ปลาปึกไก่ ส่วนปลาตัวใหญ่ไม่ค่อยมีใครจับได้ ดังนั้น ชาวบ้านหลายรายที่เคยหาปลาและนำมาขายให้เธอเป็นประจำ ภายหลังจากสร้างเขื่อนได้หันไปทำอาชีพอื่น เหลือเพียง 1-2 คน ที่ยังคงหาปลา มาขายให้เธอในปัจจุบัน

หลังจากการสร้างเขื่อน กรมประมงประกาศห้ามชาวบ้านจับปลาในฤดูวางไข่โดยมีการตรวจตราในแม่น้ำและจับปรับชาวบ้านที่ฝ่าฝืน ทำให้ชาวบ้านที่ยังทำอาชีพหาปลาเดือดร้อนเพราะช่วงที่ห้ามเป็นช่วงที่จับปลาได้มากที่สุดของทุกปี แม่ที สนั่นชัย¹⁸ ตั้งข้อสังเกตว่า “พอหาปลาในฤดูวางไข่ก็ห้าม ถ้าบ่หากก็บ่จะกินอะไร เมื่อปีกลายปีก่อนเขาบ่ให้หาจริง ๆ ถ้าเห็นเรือเขาจะวิ่งไล่ เดียวนี้คนบ่ฟังเพราะบ่มีกิน บางคนที่ดื้อ เคยมีโดนจับ 2 คน แต่ก็มีกรรมรวมตัวกันทั้งหมด บ่บ้าน ไปบอกพวกประมงว่าถ้าบ่หากก็อดตายแน่ ๆ จะฆ่าก็ฆ่า” แต่บางคนไม่ต้องการฝ่าฝืนคำสั่งของทางราชการจึงต้องเลิกหาปลา หันไปประกอบอาชีพอื่นแทน

ด้วยเงื่อนไขสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไปภายหลังจากการสร้างเขื่อน ทำให้ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลต้องผันตัวเองไปสู่การผลิตอื่น ครัวเรือนที่ยังคงหาปลาเพื่อขายมีไม่ถึงครึ่งหนึ่งของจำนวนครัวเรือนตัวอย่าง (40.7%) ในขณะที่เดียวกันรายได้จากการขายปลาลดลง¹⁹ บางวันอาจหาปลาไม่ได้เลย ครัวเรือนประมาณหนึ่งในสาม (36.0%) ยังคงหาปลาไว้บริโภคในครอบครัว ส่วนครัวเรือนที่

¹⁴ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 71 ปี

¹⁵ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 60 ปี

¹⁶ ผู้ใหญ่บ้านหัวไฮ อายุ 49 ปี ปัจจุบันหาปลาไว้บริโภคในครัวเรือนจากลำโดมน้อย

¹⁷ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 30 ปี ลูกสาวของอดีตแม่ค้ารับซื้อปลาในบ้านปากห้วยแคนและเมื่อแต่งงานแยกครัวเรือนก็ได้ทำอาชีพรับซื้อปลา นำไปขายที่ตลาดมาจนถึงปัจจุบัน

¹⁸ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 73 ปี อาศัยอยู่กับลูกชาย ซึ่งยังหาปลาเพื่อขายเป็นรายได้หลักของครัวเรือน

¹⁹ ชาวบ้านให้ข้อมูลว่าหลังการสร้างเขื่อนรายได้จากการขายปลาโดยปกติอยู่ระหว่าง 50-100 บาท/วัน วันที่หาปลาได้มากอาจมีรายได้ 200-300 บาท/วัน

ไม่หาปลา มีประมาณหนึ่งในสี่ (23.3%) หากเปรียบเทียบระหว่างชุมชน พบว่า ครีวเรือนที่ยังคงหาปลาในทั้ง 3 หมู่บ้านมีปริมาณใกล้เคียงกัน แต่บ้านหัวเหวมีครีวเรือนที่หาปลาเพื่อขายมากที่สุด ส่วนบ้านห้วยไฮและปากห้วยแคนมีครีวเรือนที่หาปลาไว้บริโภคมากกว่าหาขาย ส่วนครีวเรือนที่ไม่หาปลามักเป็นครีวเรือนที่มีสมาชิกเป็นผู้สูงอายุ ในขณะที่สมาชิกหนุ่มสาวอพยพไปทำงานที่อื่น (ตารางที่ 6.1)

ตารางที่ 6.1 จำนวนครีวเรือนตัวอย่าง จำแนกตามหมู่บ้านและการหาปลา

หมู่บ้าน (จำนวนครีวเรือนตัวอย่าง)	หาปลา			ไม่หาปลา
	เพื่อขาย*	เพื่อกิน	รวม	
หัวเหว (29)	17	4	21	8
ปากห้วยแคน (30)	11	13	23	7
ห้วยไฮ (27)	7	15	22	5
รวม (86)	35 (40.7%)	31 (36.0%)	66 (76.7%)	20 (23.3%)

หมายเหตุ *ครีวเรือนส่วนใหญ่ระบุว่าหาปลาได้น้อยลง แต่ยังคงหาปลาเป็นประจำ และมีเพียงบางวันเท่านั้นที่มีรายได้จากการขายปลา

การปรับตัวของ “พรานปลา” กลุ่มน้ำมูล

ชาวชุมชนกลุ่มน้ำมูลต้องดิ้นรนและปรับตัวเมื่อการหาปลาไม่ได้เป็นหลักประกันความมั่นคงในชีวิตเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต ชาวกลุ่มน้ำมูลจำนวนไม่น้อยผันตัวเองเข้าสู่อาชีพอื่น ในขณะที่บางคนได้ปรับวิธีการหาปลาเพื่อสู้กับวิกฤติที่เกิดขึ้น และยังคงหาปลาเพื่อเป็นแหล่งรายได้หรือเป็นอาหารของครีวเรือน ประกอบกับการทำกิจกรรมการผลิตอื่น ๆ ของสมาชิกในครอบครัว เพื่อความอยู่รอดภายใต้เงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงทรัพยากรของชุมชน การปรับตัวของเหล่า “พรานปลา” กลุ่มน้ำมูลมี 2 วิธีคือ การเปลี่ยนสถานที่หาปลา และเปลี่ยนเครื่องมือหาปลา

การเปลี่ยนสถานที่หาปลามีทั้งที่เปลี่ยนไปหาตามแหล่งน้ำต่าง ๆ ใกล้ชุมชน ซึ่งสามารถเดินทางไปได้ง่าย ไม่มีค่าใช้จ่าย เช่น ชาวบ้านห้วยไฮไปหาปลาที่ลำโดมน้อย ชาวหัวเหวไปหาปลาที่แก่งตะนะ กรณีเช่นนี้ปลาที่ได้จะไม่มากนัก เพียงพอสำหรับบริโภคในครอบครัว หากมีเหลือจึงขาย อีกกรณีหนึ่งคือการไปหาปลาตามแหล่งน้ำที่อยู่ไกล ซึ่งมีค่าใช้จ่ายในการเดินทางและการขนเรือหรือเครื่องมือในการหาปลาไปด้วย การไปหาปลาแต่ละครั้งใช้เวลาหลายเดือน และมัก

มีรายได้จากการขายปลากลับมาสู่ครอบครัว ดังเช่น พ่อแสน นานา²⁰ เล่าประสบการณ์ในการปรับตัวของครัวเรือนในการหาปลาว่า ปัจจุบันหาปลาไม่ค่อยได้ กฟผ. ห้ามจับปลาน้ำเขื่อน พ่อแสนจึงไปหาที่แก่งตะนะ ปลาที่ได้ก็ไม่มากเท่าแต่ก่อน แต่ก็ยังคงหาปลาตลอดปี โดยเปลี่ยนที่ไปเรื่อย บางช่วงไปหาปลาที่แม่น้ำโขงเป็นเวลา 2-3 เดือน ลูกชายซื้อแสงไปด้วย แต่ต่างคนต่างหาไปเรื่อยๆ จับปลาได้ก็ขาย การไปหาปลาที่แม่น้ำโขงมีรายได้ครั้งละประมาณ 3,000-4,000 บาท (รายได้หลังหักค่าใช้จ่ายแล้ว) พ่อแสนไปหาปีละ 1 ครั้ง เพราะอายุมากแล้ว ส่วนแสงไปหาปีละ 2 ครั้ง ทั้งพ่อแสนและลูกชายไปหาปลาโดยให้ภรรยาอยู่ดูแลบ้าน เช่นเดียวกับพ่อสิงห์ ภูรักษา²¹ จะไปหาปลาที่แม่น้ำโขงกับเพื่อนบ้าน ให้ภรรยาอยู่บ้านกับลูกชาย-ลูกสะใภ้ มีรายได้จากการหาปลาในช่วงฤดูแล้ง 2-3 เดือนประมาณ 5,000-10,000 บาท บางครัวเรือนสมาชิกหาปลาตามแหล่งน้ำทั้งใกล้และไกลชุมชนสลับกันไป รวมทั้งที่ลำนํ้ามูล ขึ้นกับว่าฤดูกาลใดแหล่งน้ำใดสามารถหาปลาได้

“พรานปลา” ชาวหัวเหวอีกกลุ่มหนึ่งตระเวนไปหาปลาไกลถึงลำตะคอง โดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้งซึ่งหาปลาที่ลำนํ้ามูลได้น้อย พ่อเหลือ อินทร์คง²² พร้อมพี่ชายและน้องชายไปหาปลาที่ลำตะคองในช่วงฤดูแล้ง โดยแต่ละคนจะพาครอบครัวไปด้วย ในช่วง 2-3 เดือนของการหาปลาจะสร้างกระท่อมอยู่ที่ริมลำตะคอง เมื่อจับปลาและกุ้งได้ขายแก่ผู้ที่มารอรับซื้อ โดยเฉลี่ยมีรายได้วันละ 500 บาท พ่อเหลือให้ข้อมูลว่าแต่ละครอบครัวจะมีเงินเหลือเป็นรายได้ประมาณ 10,000-15,000 บาทต่อการทำงานในช่วง 2-3 เดือน เมื่อถึงฤดูฝนครอบครัวพ่อเหลือจะอพยพกลับหมู่บ้านและหาปลาที่ลำนํ้ามูล

การปรับตัวอีกลักษณะหนึ่งคือการเปลี่ยนเครื่องมือหาปลาให้เหมาะสมกับสภาพลำนํ้ามูล รวมทั้งชนิดและขนาดของสัตว์น้ำที่เปลี่ยนไป ปัจจุบันมีการใช้เบ็ด และไซ่“ก๊ฟ”(ตาข่ายดักปลารูปทรงกรวยปากกว้าง บริเวณปากยึดกับวัสดุที่ทรงตัว)มากขึ้น การใช้มองและแห มีข้อจำกัดเพราะแก่งในลำนํ้ามูลถูกทำลาย ทำให้ไม่มีที่ที่ยึดมองซึ่งต้องกางขวางกั้นลำนํ้าเพื่อดักปลา ส่วนผู้ที่ยังคงใช้แหและมองเพื่อหาปลาต้องปรับให้มีความถี่มากขึ้นเพื่อให้สามารถจับปลาที่มีขนาดเล็กลง ชาวบ้านที่อยู่เหนือเขื่อนพัฒนาทักษะการดำน้ำเพื่อแหงุ้งที่ทางราชการปล่อยทุก ๆ ปี บริเวณอ่างเหนือเขื่อน การใช้เครื่องมือที่มีความถี่มากขึ้น หรือใช้เครื่องมือแบบใหม่ เช่น การดำน้ำเพื่อจับกุ้ง ซึ่งต้องใช้ปั๊มลมและหน้ากากดำน้ำหมายถึงการลงทุนเพิ่ม เช่นเดียวกับก๊ฟ กรณีการดำน้ำต้องลงทุนประมาณ 15,000 บาท(รวมเครื่องยนต์เรือ) ในขณะที่ก๊ฟมีราคาไม่ต่ำกว่าหนึ่งหมื่นไปจนถึงหลายหมื่นบาท นอกจากนี้ยังต้องฝึกทักษะในการใช้เครื่องมือเหล่านี้ และเตรียม

²⁰ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 69 ปี หาปลาเพื่อขายเป็นรายได้หลักของครัวเรือนตั้งแต่ก่อนสร้างเขื่อนถึงปัจจุบัน

²¹ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 53 ปี

²² ชาวบ้านหัวเหว อายุ 38 ปี

กำลังคนให้เหมาะสมกับเครื่องมือแต่ละประเภท เช่น กิ๊ฟ ต้องใช้คนหนุ่มที่แข็งแรง 3-4 คน และเรือ 2-3 ลำช่วยกันในการจับปลา²³

ครัวเรือนจำนวนไม่น้อยมีข้อจำกัดไม่สามารถดำรงอาชีพหาปลาอยู่ได้ แต่ยังคงจับปลาไว้บริโภคในครอบครัว ซึ่งครัวเรือนเหล่านี้จะยังคงหาปลาที่แม่น้ำมูล และแหล่งน้ำต่าง ๆ ใกล้ชุมชน แต่ก็มีบางครั้งที่ยุติการหาปลา โดยซื้อกิน²⁴ หรือมีลูกหลานญาติพี่น้องแบ่งปันให้

การทำนา : การผลิตหลักที่เคียงคู่กับการหาปลา

หลักประกันความมั่นคงในชีวิตระดับพื้นฐานของชาวอีสาน คือ การมีข้าวในถังฉางที่เพียงพอสำหรับการบริโภคของสมาชิกในครัวเรือนตลอดทั้งปี การทำนาถือเป็นกิจกรรมการผลิตหลักของชุมชนอีสาน ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลมีวัฒนธรรมการผลิตที่แตกต่างจากชุมชนอีสานโดยทั่วไป นั่นคือนอกจากการทำนาแล้วการหาปลายังเป็นหลักประกันความมั่นคงในชีวิตที่มีมาตั้งแต่อดีตจนกระทั่งก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล

ก่อนการสร้างเขื่อนการทำนาและการหาปลาถือได้ว่าเป็นการผลิตหลักของชุมชนศึกษาทั้ง 3 แห่ง แม้ว่าจะระดับความสำคัญของกิจกรรมทั้งสองต่อความเป็นอยู่และเศรษฐกิจครัวเรือนในแต่ละชุมชนจะมีความแตกต่างกัน นั่นคือ บ้านปากห้วยแคนและห้วยไฮมีครัวเรือนที่ทำนาทั้งเพื่อบริโภคและเพื่อเป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือนควบคู่ไปกับการหาปลา มากกว่าบ้านหัวเหว ทั้งนี้เนื่องจากสภาพทางกายภาพเหมาะสมกับการทำนา สำหรับบ้านหัวเหวพื้นดินเป็นหินลูกรังทำนาได้ผลผลิตต่ำ ชาวบ้านจึงมุ่งหาปลาและนำปลาไปแลกข้าวหรือขายเพื่อนำเงินมาซื้อข้าวสำหรับบริโภคในครอบครัว ครัวเรือนชาวหัวเหวที่ทำนาจะทำไว้เพื่อกิน ซึ่งบางปีก็ได้ข้าวไม่พอกินต้องซื้อเพิ่มหรือนำปลาไปแลก

หลังการสร้างเขื่อนหาปลาได้น้อยลง ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลหันกลับมาทำนาเพิ่มขึ้น บางรายทำนาเพิ่มขึ้นจากอดีตซึ่งเคยทำเฉพาะบางส่วนของพื้นที่นาที่มีอยู่ ทั้งนี้เพื่อให้ได้ผลผลิตข้าวมากขึ้น บางรายนำเงินที่ได้รับเป็นค่าชดเชยผลกระทบจากการสร้างเขื่อนไปซื้อที่นาแปลงใหม่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ สามารถให้ผลผลิตสูง แม้ว่าพื้นที่นั้นจะอยู่ต่างหมู่บ้าน ซึ่งในกรณีนี้ในช่วงการทำนาต้องละทิ้งบ้านเรือนไประยะหนึ่ง ดังนั้นจึงต้องมีการจัดการแบ่งกำลังคนในครัวเรือน บางกรณีต้องอาศัยญาติพี่น้องในชุมชนดูแลบ้านเรือน เด็กเล็ก ผู้สูงอายุและสัตว์เลี้ยง หลายครัวเรือนตัดสินใจซื้อที่นาซึ่งอยู่ไม่ห่างจากหมู่บ้าน แม้ว่าที่ผืนนั้นจะไม่เหมาะสมกับการทำนาเท่าใดนักเนื่องจากข้อจำกัดของงบประมาณและเงื่อนไขครัวเรือน บางครัวเรือนเงินค่าชดเชยที่ได้รับต้องแบ่งกันระหว่างพี่น้อง เพราะที่ดินซึ่งได้รับค่าชดเชยเป็นที่มรดกของพ่อแม่ที่ต้องแบ่งให้กับลูกหลาน ส่วน

²³ สัมภาษณ์พ่อหลาย กองสุข ชาวบ้านหัวเหว อายุ 66 ปี ยังหาปลาเป็นประจำ

²⁴ สัมภาษณ์แม่บ้านเย็น สงวนศักดิ์ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 45 ปี

แบ่งที่ได้ไม่มากพอที่จะซื้อที่ดินแปลงใหม่ กรณีเช่นนี้รวมทั้งผู้ไม่มีที่ดินสำหรับทำนามักจะใช้วิธีเช่าหรือทำร่วมกับญาติและแบ่งผลผลิตที่ได้รับระหว่างเจ้าของที่ดินและผู้ทำ การเช่าที่นามักจ่ายค่าเช่าในลักษณะการแบ่งผลผลิตที่ได้มากกว่าการจ่ายเป็นเงิน

การหันมาทำนามากขึ้นเมื่อหาปลาได้น้อยลงหลังการสร้างเขื่อน เป็นยุทธวิธีหนึ่งในการปรับตัวของชาวลุ่มน้ำมูล ทั้งนี้โดยชาวบ้านหาซื้อที่นาหรือเช่าที่นาเพิ่มขึ้น บางรายอาศัยสายสัมพันธ์เครือญาติ ทำนาในที่ดินของญาติ นอกจากปัจจัยที่ดินแล้ว แรงงานและอาชีพของสมาชิกในครัวเรือนยังเป็นเงื่อนไขสำคัญที่เอื้อหรือเป็นข้อจำกัดในการปรับตัวของครัวเรือน บางครัวเรือนต้องจ้างแรงงาน เช่น กรณีพ่อขวด สงวนศักดิ์²⁵ และภรรยา ทำนา 10 ไร่ โดยจ้างแรงงานปีละ 5,000 บาท ผลผลิตข้าวที่ได้ปีละ 600 ถัง ซึ่งจะเก็บไว้กินและแบ่งขายได้เงินปีละประมาณ 10,000 บาท บางครัวเรือนแม้ขาดแรงงานแต่ไม่จ้าง ใช้วิธีให้ลูกหลานเป็นผู้ทำแล้วแบ่งข้าวที่ได้ให้แก่ผู้ทำ ในกรณีพ่ออุทัย พิมพ์ทรัพย์²⁶ มีสมาชิกครัวเรือนที่อยู่ในวัยทำงาน 4 คน คือ พ่ออุทัย ภรรยา พร้อมทั้งลูกชายและลูกสาว สมาชิกทั้ง 4 ช่วยกันทำนา 45 ไร่ โดยไม่ต้องจ้างแรงงาน ได้ผลผลิตข้าวปีละ 200 หมื่น (หมื่นละ 12 กิโลกรัม) ขายได้ปีละ 4,000-5,000 บาท

บางกรณีชาวบ้านจะเปรียบเทียบการทำงานกับกิจกรรมการผลิตอื่น เช่น การรับจ้างแรงงาน หากเห็นว่าการทำนาต้องลงทุนสูงกว่าการซื้อข้าวเพื่อบริโภคในครอบครัวจะไม่ทำนาแต่มุ่งหารายได้จากการทำงานรับจ้าง แต่หากเห็นว่าการซื้อข้าวใช้เงินมากกว่าจะลงทุนทำนา แต่ก็มีชาวบ้านบางรายทำทั้งสองกิจกรรมเพื่อเป็นหลักประกันว่าถึงจะไม่มียานทำแต่ก็ยังมิขาดข้าวสำหรับการบริโภคของสมาชิกครัวเรือน

สวนผักริมมูล : การผลิตที่หายไปหลังสร้างเขื่อน

ก่อนการสร้างเขื่อน ชาวบ้านที่อยู่อาศัยในชุมชนสองฝั่งแม่น้ำมูล ปลูกผักในพื้นที่ริมฝั่ง โดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้ง ผักนานาชนิดนอกจากจะบริโภคในครอบครัวและแบ่งปันแก่ญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านแล้ว บางครัวเรือนยังมีรายได้จากการขายผัก การระเบิดแก่งเพื่อเปิดร่องน้ำให้ลึกและการนำหินที่ได้จากการระเบิดมาทับถมตามริมฝั่งบริเวณใต้เขื่อน ทำให้ชาวบ้านหัวเหวไม่สามารถปลูกผักริมมูลได้อีกต่อไป สวนบ้านปากห้วยแคนและห้วยไฮ แม้จะอยู่เหนือเขื่อนก็ต้องยุติการปลูกผักเช่นกัน เพราะการเก็บกักและปล่อยน้ำเป็นช่วง ๆ ทำให้การขึ้นลงของน้ำเหนือเขื่อนไม่เป็นไปตามธรรมชาติ ส่งผลให้ผักที่ชาวบ้านปลูกริมฝั่งแม่น้ำมูลได้รับความเสียหายจากน้ำท่วมเมื่อ

²⁵ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 47 ปี

²⁶ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 54 ปี แม่สมนึกภรรยาพ่ออุทัย อายุ 46 ปี ลูกชายซึ่งแต่งงานกลับมาอยู่ที่บ้าน อายุ 26 ปี ลูกสาวซึ่งสามีเป็นทหาร อายุ 23 ปี

มีการเก็บกักน้ำ และหากระบายน้ำระดับน้ำลดลงมากผู้ปลูกต้องเหน็ดเหนื่อยกับการนำน้ำมารดผัก ในที่สุดชาวห้วยไฮและปากห้วยแคนจึงหยุดการทำสวนผัก

เมื่อไม่สามารถปลูกผักไว้บริโภคในครอบครัวและแบ่งปันกันภายในชุมชน ชาวบ้านทั้ง 3 หมู่บ้านต้องซื้อผักจากร้านค้าในหมู่บ้านหรือซื้อจากรถเร่ที่เข้ามาขายอาหารในหมู่บ้านเป็นประจำในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง ปัจจุบันมีรถเร่เข้ามาขายอาหารเป็นประจำทุกวัน หมู่บ้านละ 3-4 คัน ในขณะที่เดียวกันผัก ปลา อาหารสดและแห้ง สามารถซื้อได้จากร้านค้าในหมู่บ้าน บางครัวเรือนที่มีที่ดินตามหัวไร่ปลายนา หรือมีแหล่งน้ำ เช่น บ่อบาดาล ลำห้วย จะปลูกผักในฤดูแล้งไว้บริโภคในครอบครัวหากมีเหลือจะขาย ส่วนในฤดูฝนเป็นช่วงที่มีน้ำเพียงพอชาวบ้านมักจะปลูกผักไว้บริโภค ในช่วงการทำนาบางครัวเรือนจะปลูกผักเพื่อขายสร้างรายได้ให้กับครอบครัวในขณะที่ไปอาศัยอยู่ที่แปลงนา เช่น กรณีแม่บุตรศรี พานดำ²⁷ และลูกสาว จะปลูกผักขาย ในช่วงฤดูการทำนาครัวเรือนนี้มีรายได้จากการขายผัก 2,000-3,000 บาท ในช่วงฤดูการทำนาของทุกปี

การทำสวนผักต้องการการดูแล นั้นหมายถึงครัวเรือนต้องมีแรงงานที่รับผิดชอบเรื่องนี้ บางครัวเรือนที่มีแรงงานจำกัด ประกอบกับต้องจัดสรรแรงงานในครัวเรือนเพื่อทำการผลิตอย่างมักเลือกที่จะซื้อผัก บางครัวเรือนปลูกพืชล้มลุก หรือไม้ยืนต้น ที่ไม่ต้องการการดูแลมากนัก เพื่อให้สอดคล้องกับเงื่อนไขของครัวเรือน

สัตว์เลี้ยว (วัว ควาย) : การออมทรัพย์ที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อน

ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล เช่นเดียวกับชุมชนชนบทอีสานหลายแห่งในอีสาน ซึ่งมักจะเลี้ยงวัวควายไว้แทนการออมทรัพย์ เมื่อมีความจำเป็นต้องใช้ก็จะขาย ลูกวัวควายที่เพิ่มขึ้นเปรียบเสมือนรายได้ที่อกเงยขึ้น บางครัวเรือนเมื่อมีรายได้จากการขายปลาหรือขายข้าวจะซื้อวัวควายเลี้ยง มูลวัวควายสามารถขายนำเงินสู่ครัวเรือนได้ด้วย ก่อนการสร้างเขื่อนสถานที่เลี้ยงวัวควายของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลคือ พื้นที่สาธารณะรอบ ๆ ชุมชน ซึ่งแต่ละหมู่บ้านอาจจะมีพื้นที่ลักษณะนี้มากน้อยแตกต่างกันไป นางอรทัย วงสิน²⁸ ชาวปากห้วยแคน ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีพื้นที่สาธารณะมากเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านศึกษาอีก 2 แห่ง เล่าว่า เมื่อก่อนสร้างเขื่อนครัวเรือนเธอเคยเลี้ยงวัว 120 ตัว โดยจ้างคนเลี้ยงและแบ่งลูกที่เกิดใหม่คนละครึ่ง นอกจากลูกวัวคนเลี้ยงยังมีรายได้จากการขายมูลวัวอีกด้วย ในสมัยก่อนการสร้างเขื่อนพื้นที่เลี้ยงวัวควายอยู่รอบ ๆ หมู่บ้าน เด็กและคนแก่สามารถช่วยเลี้ยงวัวควายได้ ในช่วงเช้าจะต้อนวัวควายจากคอกออกไปกินหญ้าตามพื้นที่สาธารณะใกล้ ๆ หมู่บ้าน พอตกเย็นจึงออกไปต้อนกลับมาเข้าคอก

²⁷ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 40 ปี สามแม่บุตรศรี เป็นช่างก่อสร้าง ในช่วงฤดูฝนมักจะไม่มีงาน ดังนั้นครอบครัวนี้จะออกไปอยู่ที่นา

²⁸ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 31 ปี

หลังการสร้างเขื่อน พื้นที่สาธารณะบางส่วนซึ่งเคยเป็นที่เลี้ยงสัตว์ถูกน้ำท่วม บางส่วนชาวบ้านต้องอพยพออกจากบ้านเรือนเดิมที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนเข้าไปอาศัยอยู่ ทำให้พื้นที่สำหรับการเลี้ยงสัตว์ทำให้พื้นที่ลดลง กระณีบ้านหัวเหวที่สาธารณะสำหรับเลี้ยงสัตว์ได้รับผลกระทบทั้ง 2 ลักษณะคือพื้นที่บางส่วน (โดยเฉพาะบริเวณริมน้ำมูล) ถูกน้ำท่วม และพื้นที่ส่วนที่เป็นบ้านหัวเหว หมู่ 11 ในปัจจุบันเดิมเป็นพื้นที่ซึ่งชาวบ้านใช้เลี้ยงวัวควาย ปัจจุบันพื้นที่เลี้ยงสัตว์ของบ้านหัวเหวมีจำกัดมาก ชาวบ้านต้องนำวัวควายไปเลี้ยงตามที่นาซึ่งก็ต้องคอยระมัดระวังไม่ให้ทำลายพืชผักที่ปลูกตามหัวไร่ปลายนา

บ้านปากห้วยแคน พื้นที่เลี้ยงวัวควายถูกน้ำท่วมไปส่วนหนึ่ง แต่ปัญหาที่ชาวบ้านประสบคือการเก็บกักน้ำของเขื่อนปากมูล ทำให้น้ำล้นรอบหมู่บ้าน เส้นทางที่เคยเดินวัวควายผ่านไปยังพื้นที่สาธารณะหรือที่นาถูกน้ำท่วม ทำให้ต้องใช้เส้นทางอ้อมไปตามถนนของหมู่บ้าน ออกไปสู่ทางลาดยางสายพิบูล-โขงเจียม แล้วจึงย้อนกลับไปยังที่สาธารณะหรือที่นา ซึ่งต้องใช้เวลามาก และเสี่ยงต่อการที่ฝูงวัวควายจะถูกรถชน นั้นหมายถึงชาวบ้านต้องจ่ายค่าเสียหายแก่เจ้าของรถ บางครัวเรือนใช้วิธีเดินวัวควายข้ามน้ำที่ท่วมเส้นทาง ซึ่งมีสภาพเหมือนลำห้วยไปยังอีกฝั่งหนึ่ง โดยผู้เป็นเจ้าของพาเรือข้ามไป ซึ่งวิธีการนี้ไม่ค่อยได้ผลนัก อีกวิธีหนึ่งที่ชาวบ้านพยายามปรับตัวคือการนำวัวควายไปเลี้ยงตามทุ่งนาหรือพื้นที่สาธารณะโดยมีผู้ไปนอนเฝ้า บางครัวเรือนย้ายออกไปอยู่ที่นาหังครอบครัวเพื่อจะได้ดูแลสัตว์เลี้ยง แต่ก็ต้องประสบปัญหาความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินรวมทั้งวัวควาย หากผลลอกก็อาจถูกขโมยซึ่งเกิดขึ้นหลายครั้งแล้ว บ้านห้วยไฮหลังสร้างเขื่อนชาวบ้านต้องพาวัวควายไปเลี้ยงในพื้นที่ซึ่งอยู่ไกลออกไป ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะในหมู่บ้านใกล้เคียง

การที่ต้องออกไปเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่ซึ่งอยู่ไกลชุมชนมากขึ้น และมีอุปสรรคในการนำวัวควายไปยังพื้นที่ซึ่งสามารถปล่อยให้หากินได้ นับเป็นความยากลำบากและเป็นข้อจำกัดที่ทำให้สมาชิกครัวเรือน เช่น เด็ก และคนสูงอายุไม่สามารถรับผิดชอบกิจกรรมนี้ได้

เงื่อนไขข้อจำกัดของสถานที่เลี้ยงสัตว์ ประกอบกับการหาปลาได้น้อยลงหลังการสร้างเขื่อน ทำให้ครัวเรือนมีรายได้ไม่เพียงพอกับความจำเป็นของการใช้จ่ายจึงต้องขายวัวควายเพื่อนำเงินมาใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน บางครอบครัวนำเงินมารักษาพยาบาลสมาชิกที่เจ็บป่วยบ้างก็ใช้ในการจัดงานศพ งานแต่งงานลูก หรือส่งลูกเรียนหนังสือ อย่างไรก็ตาม เมื่อได้รับเงินค่าชดเชยผลกระทบจากการสร้างเขื่อนครัวเรือนส่วนหนึ่งนำเงินไปซื้อวัวควาย ทำให้มีจำนวนครัวเรือนที่เลี้ยงวัวควายเพิ่มขึ้นมากกว่าช่วงก่อนที่จะได้รับค่าชดเชย ปัจจุบันครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบและออกไปตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ตามที่นาที่สาธารณะชุมชน หรือพื้นที่ตามริมถนนสามารถสร้างคอกให้วัวควายอยู่ได้โดยไม่แออัด แต่ก็ต้องมีผู้คอยดูแล ซึ่งสมาชิกครัวเรือนที่รับผิดชอบเรื่องนี้ส่วนใหญ่เป็นผู้อาศัยในชุมชน ซึ่งมักได้แก่ผู้ที่อยู่ในวัยกลางคนถึงสูงอายุ คนหนุ่มสาวส่วนใหญ่ไปหางานทำนอกชุมชน

นอกจากวัวควายแล้ว เป็ด ไก่ และหมู เป็นสัตว์เลี้ยงของหลายครัวเรือน โดยทั่วไปจะพบไก่มากที่สุด เพราะเลี้ยงง่ายไม่ต้องใช้สถานที่มาก และไม่ต้องเสียค่าอาหาร ทั้งยังเป็นความเคยชินที่สืบทอดมาตั้งแต่รุ่นพ่อแม่ด้วย ครัวเรือนส่วนใหญ่เลี้ยงไก่ไว้บริโภคและอาจได้ขายบ้างในหมู่บ้าน บางครั้งมีโรคระบาดทำให้ไก่ตาย แต่ไม่นานก็มักจะหามาเลี้ยงใหม่ ปริมาณที่เลี้ยงจะค้ำจนถึงสถานที่เลี้ยง(บ้าน) และคนดูแล หากที่บ้านแออัดมากอาจเลี้ยงไก่เพียง 3-4 ตัว แต่ถ้ามีพื้นที่มากอาจปล่อยเลี้ยงเป็น 10-30 ตัว แล้วแต่ความสะดวกของคนดูแล ซึ่งมีงานอื่น ๆ ทำอยู่แล้ว

การเลี้ยงเป็ดจะมีบ้าง แต่ไม่มากนัก ส่วนหมู ผู้เลี้ยงต้องหารำหรืออาหารเสริมให้ จึงต้องคำนึงถึงทุนและความคุ้มทุนที่จะได้จากการขายหมูเป็นสำคัญ บางครัวเรือนเลี้ยงหมูพันธุ์ แต่บางครัวเรือนเลี้ยงหมูก็เป็นหมูพื้นบ้าน และน่าสังเกตว่าครัวเรือนส่วนใหญ่ที่จะเลี้ยงหมูในช่วงที่ทำโรงสี โดยเห็นว่าเมื่อมีโรงสีจะมีรำให้หมูอย่างสม่ำเสมอ ทำให้หมูโตเร็วและไม่สิ้นเปลืองเท่ากับการต้องซื้อรำ นอกจากนี้บางครัวเรือนเลี้ยงปลาในบ่อตามที่ทางราชการ (ซึ่งไม่ชัดเจนว่าจะเป็นการส่งเสริม หรือหน่วยงานอื่น) มาส่งเสริม แต่ไม่ค่อยประสบความสำเร็จเพราะชาวบ้านบางรายยังไม่มีความรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงปลา บางรายถูกขโมยปลาในบ่อจนหมดกำลังใจเลี้ยง และส่วนใหญ่ยังไม่กล้าลงทุนซื้อพันธุ์ปลาและอาหารด้วยตนเอง รอคอยการสนับสนุนจากทางราชการ เมื่อไม่ได้ก็ไม่เลี้ยง

ในการเลี้ยงสัตว์ ครัวเรือนต้องคำนึงถึงแรงงานที่จะดูแลสัตว์แต่ละชนิดซึ่งต้องการความรู้และความเอาใจใส่ไม่เท่ากัน ตลอดจนสถานที่(คอกสัตว์) ซึ่งหากไม่มีพื้นที่ สัตว์ต้องอยู่อย่างแออัดก็จะสร้างความเดือดร้อนให้กับครัวเรือนจึงไม่สามารถเลี้ยงได้ และยังต้องมีแหล่งน้ำสำหรับให้สัตว์ด้วย ดังนั้น ครัวเรือนส่วนใหญ่จึงต้องเลือกเลี้ยงสัตว์บางชนิดและปริมาณที่เหมาะสมกับเงื่อนไขภายในครัวเรือนเท่านั้น

งานจักสานและทำไม้กวาด : แหล่งรายได้เสริมของชาวลุ่มน้ำมูลหลังสร้างเขื่อน

งานจักสานทำเครื่องมือหาปลาและเครื่องใช้ในครัวเรือน ทั้งกระติบข้าว กระดัง ตะกร้า เป็นกิจกรรมที่ชาวมุขชนลุ่มน้ำมูลทำมาตั้งแต่อดีต การสานแหและมอที่ใช้ในการหาปลา เป็นวิถีชีวิตของชาวมุขชนลุ่มน้ำมูลที่ควบคู่กับการหาปลา บางคนที่มีฝีมือในการจักสานทำเครื่องมือหาปลาขายแก่เหล่าพรานปลาในชุมชน หลังการสร้างเขื่อนการทำมาหากินฝืดเคือง ไม่สามารถหาปลาได้เช่นในอดีต ชาวบ้านที่เคยทำเครื่องมือหาปลาขายอยู่แล้ว ได้ทำการผลิตมากขึ้นเพื่อให้มีเงินรายได้สำหรับค่าใช้จ่ายในครัวเรือน ส่วนผู้ที่เคยทำได้เฉพาะใช้ในครัวเรือนก็ปรับมาทำเพื่อขายด้วยในขณะเดียวกัน เช่น พอพล มั่นการ²⁹ เล่าว่าหันมารับจ้างสานแห มอให้กับเพื่อนบ้านที่มาว่าจ้างในช่วงหลังการสร้างเขื่อนเนื่องจากทำมาหากินลำบาก หาปลาไม่ได้ ทำนองเดียวกัน

²⁹ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 67 ปี

แม่ทองจันทร์ ชันสัมฤทธิ์³⁰ ซึ่งต้องดูแลลูกสาวอายุ 28 ปี ที่มีร่างกายแคระแกรนต้องอาศัยการรับจ้างสานแหและมองให้กับชาวบ้าน ซึ่งได้ค่าจ้างตอนละ 150-200 บาท แม่ทองจันทร์ เล่าว่า เงินที่ได้จากการรับจ้างจักสานไม่มากพอสำหรับการดำรงชีวิต แต่อาศัยลูก ๆ ที่แต่งงานออกเรือนไปแล้วคอยให้ความช่วยเหลือ นำอาหารมาให้เป็นประจำ

งานจักสานในฐานะที่เป็นแหล่งรายได้เสริมของครัวเรือนของครัวเรือนขยายตัวอย่างมากในช่วงหลังการสร้างเขื่อน ทำให้มีความต้องการวัตถุดิบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม้ไผ่เพิ่มขึ้นในอดีตวัตถุดิบเหล่านี้สามารถหาได้ในชุมชน แต่หลังการสร้างเขื่อนป่าไผ่ที่อยู่ริมแม่น้ำมูล ซึ่งแต่เดิมเป็นที่เก็บหน่อไม้และนำไม้ไผ่มาใช้ในการจักสาน ถูกน้ำท่วม ชาวบ้านต้องซื้อไม้ไผ่จากที่อื่นซึ่งต้องมีการลงทุน เช่น กรณีพ่อสอน นาทอง³¹ สานกระติบข้าว ช้อง ตะกร้า ขายแกผู้มาสั่งทำ ปัจจุบันพ่อสอนต้องซื้อไม้ไผ่จากบ้านนิคม ผัง 2 เช่นเดียวกับแม่บานเย็น มีมาก³² เคยสานกระติบขายตั้งแต่ก่อนสร้างเขื่อน ปัจจุบันต้องซื้อไม้ไผ่จากบ้านเวินบึก ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านห้วยไฮ 25 กิโลเมตร แม่บานเย็นลงทุน 3,000 บาท เป็นค่าใช้จ่ายสำหรับซื้อวัตถุดิบ เพื่อทำกระติบแล้วขายจะได้เงินประมาณ 10,000 บาท

การทำของใช้ในบ้านและเครื่องมือหาปลา ซึ่งต้องอาศัยทักษะฝีมือ และมีชาวบ้านจำนวนไม่มากนักที่ทำได้ หลังการสร้างเขื่อนชาวบ้านเริ่มทำไม้กวาดซึ่งเป็นงานที่ฝึกหัดได้ง่ายและมีพ่อค้ามารับซื้อถึงหมู่บ้าน ปากห้วยแคนเป็นหมู่บ้านที่เริ่มทำไม้กวาดก่อนบ้านอื่น เมื่อสามารถขายได้เงินปีละ 9,000-10,000 บาท (จากการลงทุน 4,000-6,000 บาท เพื่อซื้อแชมและด้ามไม้) จึงมีชาวบ้านสนใจทำเพิ่มขึ้นและขยายไปสู่หมู่บ้านอื่น ๆ การทำไม้กวาดเป็นแหล่งรายได้เสริมที่สำคัญของครัวเรือนชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลในช่วงหนึ่ง อย่างไรก็ตามเมื่อมีผู้หันมาทำไม้กวาดเพิ่มมากขึ้น ทำให้ราคาตก(ปกติราคาด้ามละ 10-12 บาท ในช่วงราคาตกขายได้ด้ามละ 8-9 บาท) ชาวบ้านหลายรายเลิกทำไม้กวาดเพราะขาดทุน แต่ก็ยังมีผู้ที่หาแชมเองไม่ต้องลงทุนซื้อ เป็นการลดต้นทุน ทำให้การทำไม้กวาดยังคงเป็นแหล่งรายได้เสริมของครัวเรือนชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล

หาของป่าและเผาถ่าน : วิถีชีวิตพึ่งพิงป่าที่เปลี่ยนไปหลังสร้างเขื่อน

ก่อสร้างเขื่อนป่าริมน้ำมูลและป่าสาธารณะรอบ ๆ ชุมชนเป็นแหล่งหาอาหารของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล ทั้งเห็ดและผักนานาชนิด หน่อไม้ แมลง อาหารเหล่านี้ไม่มีการซื้อขาย ใครหา

³⁰ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 62 ปี

³¹ ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 65 ปี

³² ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 44 ปี

ได้มากก็แบ่งปันให้ญาติพี่น้องหรือผู้อาศัยอยู่ใกล้เคียง ชาวบ้านให้ข้อมูลว่า ถึงฤดูที่มีเห็ด มีหน่อไม้ แสบทุกครัวเรือนจะไปหามาเป็นอาหาร หลังสร้างเขื่อนน้ำท่วมป่าริมมูล บางพื้นที่มีน้ำถูกหินทับถมพืชผักต่าง ๆ รวมทั้งต้นไม้ตายหมด ส่วนพื้นที่สาธารณะรอบ ๆ หมู่บ้านซึ่งเคยเป็นที่เก็บเห็ด หน่อไม้ และผัก กลายเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านที่อพยพมาจากริมฝั่งน้ำมูล เนื่องจากได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ป่าตามหัวไร่ปลายนาซึ่งเดิมเคยเป็นที่เก็บเห็ดและพืชผัก ถูกถากถางเพื่อใช้พื้นที่สำหรับอยู่อาศัยหรือทำนา ปัจจุบันแหล่งหาของป่าใกล้ชุมชนแทบไม่เหลือแล้ว ชาวบ้านต้องไปหาของป่าในพื้นที่ไกลออกไป ในขณะที่แหล่งหาของป่าลดลง คนหากลับมากขึ้นเนื่องจากมีผู้มารับซื้อถึงหมู่บ้าน และให้ราคาสูง เป็นแรงจูงใจให้ชาวบ้านหันมาหาของป่าขาย บางครั้งชาวบ้านเข้าไปหาของป่าในพื้นที่อุทยานแห่งชาติซึ่งเป็นเขตหวงห้าม บางครั้งต้องเหมารถไปหาในที่ซึ่งห่างไกลจากหมู่บ้าน

ชาวบ้านบางรายหาของป่าขายเป็นอาชีพและตั้งเพิงขายที่ริมถนน ซึ่งมีผู้คนสัญจรไปมา เช่น ครอบครัวของพ่อเขต เอกชัย³³ และพ่อลพ แก้วธรรม³⁴ บางครัวเรือนไม่มีรายได้จากการผลิตอื่น แต่สมาชิกมีความสามารถในการหาของป่าจึงทำเป็นอาชีพ เช่น แม่พุก นิสัย³⁵ มักออกไปหาของป่าแต่เช้ามีดจันต้องใช้ไฟส่องเพื่อเก็บเห็ด “ได้โคมหา” บางรายไปหาไกลถึงอำเภอผาแต้ม ซึ่งต้องขึ้นรถไปตั้งแต่เช้ามีด อย่างไรก็ตามครัวเรือนที่หาของป่าขายเป็นอาชีพมีไม่มากนัก ตั้งแต่หลังสร้างเขื่อนชาวบ้านส่วนใหญ่ให้ข้อมูลว่า หาของป่าได้น้อยลง จึงมีพอเพื่อเป็นอาหารของครัวเรือนเท่านั้น ส่วนคนที่หาได้มากในบางวันจะขายภายในหมู่บ้านมีรายได้ครั้งละ 50-100 บาท เมื่อหาของป่ายากขึ้นบางครัวเรือนหันมาใช้วิธีปลูก เช่น ปลูกไผ่เพื่อให้ได้หน่อไม้ ส่วนบางครัวเรือนที่พอมีรายได้ก็กิจกรรมการผลิตอื่นจะ “ซื้อกิน” เนื่องจากการหาของป่าในปัจจุบันลำบากและใช้เวลานาน

ตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบันสมาชิกครัวเรือนส่วนใหญ่ที่ออกไปหาของป่าคือผู้หญิง ซึ่งอาจจะแม่บ้านหรือลูกสาว ที่รับผิดชอบในการหุงหาอาหาร แต่ก็มีบางครัวเรือนที่แม่บ้านอายุมากหรือมีปัญหาสุขภาพทำให้ไม่สามารถของป่าได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงหลังการสร้างเขื่อนซึ่งต้องออกไปหาในพื้นที่ไกลออกไป ครัวเรือนที่หาของป่าขายเป็นอาชีพมีผู้หญิงเป็นผู้หาเช่นกัน แต่ก็มีบางครั้งที่ต้องออกหาของป่าแต่เช้ามีดจะมีผู้ชายไปด้วยเพราะเป็นห่วงความปลอดภัยของผู้หญิง

³³ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 54 ปี ภายหลังสร้างเขื่อนตั้งบ้านอยู่คุ่มโนนสูง ริมถนนลาดยางสายโขงเจียม-พิบูล

³⁴ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 60 ปี ภายหลังสร้างเขื่อนตั้งบ้านอยู่คุ่มโนนสูง ริมถนนลาดยางสายโขงเจียม-พิบูล

³⁵ ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 34 ปี ไม่มีที่ดินทำกินจึงไม่ได้ทำนา สามีเป็นคนจากถิ่นอื่น ไม่ถนัดในการหาปลา จึงหาแค่ไว้บริโภคในครัวเรือนและเลี้ยงวัว 6 ตัว ครัวเรือนมีรายได้หลักจากการหาของป่าและรับจ้าง

สำหรับการเผาถ่านชาวบ้านห้วยไฮให้ข้อมูลว่า เริ่มทำราวปี พ.ศ. 2518 แต่เดิมชาวบ้านใช้ฟันในการหุงต้ม³⁶ ในช่วงเริ่มแรกที่มีการเผาถ่านใช้ไม้ดี๊ว ไม้เปื่อย จากที่นาหรือที่สาธารณะของชุมชน สำหรับบ้านหัวเหวและปากห้วยแคนมีการเผาถ่านมากในช่วงก่อนที่เขื่อนจะเก็บกักน้ำ โดยชาวบ้านตัดไม้จากพื้นที่ซึ่งจะถูกน้ำท่วมมาเผาถ่านขาย นายสมหมาย พรหมทัศน์³⁷ เล่าว่า หลังสร้างเขื่อน ชาวของทุกอย่างแพงขึ้น ถ่านขายได้กระสอบละ 120-140 บาท ชาวบ้านปากห้วยแคนจึงเผาถ่านขาย โดยใช้ไม้ในที่นาของตน โดยนำมาวางขายริมถนน อย่างไรก็ตามปัจจุบัน ต้นไม้จากที่นาเริ่มจะหมดไป คริวเรือนส่วนใหญ่จึงเผาถ่านไว้ใช้ หากต้องการเงินจึงขายครั้งละ 1-2 กระสอบ

การค้าขาย : การเปลี่ยนแปลงหลังสร้างเขื่อน

ในอดีตก่อนการสร้างเขื่อน การขายปลาเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของครัวเรือนชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล ทำน้ำหลายแห่งริมฝั่งน้ำมูลเป็นแหล่งรับซื้อปลา เช่น ทำน้ำที่บ้านหัวเหว บ้านวังสะแบงใต้ พ่อค้าแม่ค้าที่มารับซื้อปลามีทั้งคนจากถิ่นอื่น ซึ่งเป็นคนกลางรับซื้อปลาเพื่อขายต่อที่ตลาดในตัวเมือง และคนในชุมชนที่ทั้งหาปลาและเป็นคนกลางรับซื้อปลาเพื่อนำไปขายที่ตลาดหญิงชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลจำนวนไม่น้อยที่พัฒนาตนเองเป็นแม่ค้าปลาที่สามารถสร้างรายได้แก่ครัวเรือนอย่างเป็นกอบเป็นกำ ทั้งนี้โดยมีพ่อค้า-แม่ค้าที่ตลาดในเมืองเป็นขาประจำรับซื้อปลาแม่ค้าปลาบางรายขยายกิจการไปสู่การขายเครื่องมือหาปลาแก่ชาวบ้านด้วย โดยผู้ที่นำปลามาขายให้เป็นประจำสามารถซื้อเครื่องมือหาปลาเป็นเงินผ่อนโดยหักค่าเครื่องมือจากปลาที่นำมาขายให้ไม่ต้องจ่ายเป็นเงินสด หลังสร้างเขื่อนการค้าขายลักษณะนี้จบบลง

การค้าขายในชุมชนอีกลักษณะหนึ่งคือ เปิดร้านขายของชำ ซึ่งมีมาตั้งแต่ก่อนสร้างเขื่อน หลังสร้างเขื่อนการค้าขายลักษณะนี้เปลี่ยนแปลงไปอย่างน้อยใน 2 ลักษณะคือ ประการแรกประเภทสินค้าที่ขายเปลี่ยนไป คือ แต่เดิมสินค้าที่ขายจะเป็นข้าวสาร เกลือ ของแห้ง พริก ยาสูบ ของใช้ที่จำเป็นในครัวเรือน ปัจจุบันสินค้าที่มีขายตามร้านค้าในหมู่บ้านซึ่งเพิ่มขึ้นจากอดีตมีอาหารสด ทั้งเนื้อสัตว์ ผักต่าง ๆ ปลา ซึ่งมีทั้งปลาทู ปลาทะเล ปลากระป๋อง ร้านค้าเหล่านี้เป็นแหล่งซื้ออาหารประจำวันของชาวบ้าน นอกจากนี้ร้านค้ายังมี "รถตลาด" ที่นำอาหารสด อาหาร

³⁶ สัมภาษณ์ นางสุ เสมอใจ ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 46 ปี

³⁷ ชาวบ้านปากห้วยแคน อายุ 40 ปี ตั้งบ้านอยู่ริมถนนสายเชิงเจียม-พิบูล และเปิดร้านรับเชื่อมโลหะ

แห้งและผลไม้เข้ามาขายในหมู่บ้านเป็นประจำทุกเช้าเย็น ชาวบ้านห้วยไฮ กล่าวว่า “ทุกวันนี้ทุกวันนี่กินกับร้าน หากินกับมูลบ่ได้คือเก่า”³⁸

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอีกลักษณะหนึ่งคือ ร้านค้าประสพภาวะค้างชำระหนี้เพิ่มขึ้น พ่ออุดร พูลศิริ³⁹ ชาวบ้านห้วยเหวซึ่งเปิดร้านขายของชำตั้งแต่ก่อนสร้างเขื่อน เล่าว่า ตั้งแต่หลังสร้างเขื่อนที่ชาวบ้านค้างชำระหนี้มีมากขึ้น และช่วงเวลาที่หนี้ยาวขึ้นด้วย พ่ออุดรเล่าว่าแต่เดิมในสมัยที่ยังหาปลาได้ เมื่อขายปลาชาวบ้านจะนำเงินมาชำระหนี้ แต่ปัจจุบันไม่มีรายได้ ชาวบ้านซื้อไม่มีเงินจ่ายหนี้ บางรายค้างหนี้เป็นปีในอดีตส่วนใหญ่จะชำระภายใน 1-2 สัปดาห์ ในอดีตร้านค้าของพ่ออุดรมีรายได้วันละ 2,000-3,000 บาท ปัจจุบันรายได้ลดลงเหลือวันละ 700-1,000 บาทเท่านั้น แม้จะมีปัญหาการชำระหนี้แต่พ่ออุดรก็ยังคงขายเงินเชื่อ แต่ต้องเข้มงวดมากขึ้นในการให้เป็นหนี้

การเปลี่ยนแปลงด้านการค้าขาย สะท้อนถึงการเปลี่ยนวิถีชีวิตของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล ซึ่งแต่เดิมสามารถหาอาหารได้จากธรรมชาติ แต่ปัจจุบันต้องพึ่ง “อาหารตลาด” นั้นหมายถึงชาวบ้านต้องจ่ายเงินในการซื้อหาอาหารประจำวัน จากการสอบถามชาวบ้านในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง⁴⁰ พบว่า ปัจจุบันรายจ่ายสำคัญที่เป็นภาระซึ่งครัวเรือนรับผิดชอบคือ ค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งรายจ่ายในการซื้อหาอาหาร และค่าใช้จ่ายเพื่อการศึกษาบุตร ซึ่งในอดีตเงินที่รวบรวมได้จากการขายปลาสามารถใช้เป็นค่าใช้จ่ายด้านการศึกษาบุตร

การรับจ้าง : แหล่งรายได้ของครัวเรือนชาวชุมชนลุ่มน้ำในปัจจุบัน

การทำงานรับจ้างของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลไม่ใช่เพิ่มเริ่มขึ้นหลังการสร้างเขื่อน หากแต่มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในแง่ลักษณะการจ้างงานที่ส่งผลต่อการปรับตัวของครัวเรือนทั้งในด้านการผลิตและความสัมพันธ์ของสมาชิกในครัวเรือนและการเปลี่ยนแปลงสถานะการจ้างงาน จากเดิมเป็นเพียงแหล่งรายได้เสริมที่ทำกันเฉพาะในช่วงฤดูแล้ง ปัจจุบันการจ้างงานกลายเป็นแหล่งรายได้เงินสดที่สำคัญของครัวเรือน เน้นอนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมีผลมาจากการที่ชาวบ้านไม่สามารถพึ่งพิงทรัพยากรของชุมชน ไม่สามารถหาปลาไม่สามารถทำสวนผักกิมมูล และไม่สามารถหาเห็ด ผัก และหน่อไม้ เพื่อนำรายได้สู่ครัวเรือน หรือแม้กระทั่งเพื่อการบริโภคเช่นที่เคยเป็นมาในอดีตก่อนการสร้างเขื่อน ดังนั้นจึงต้องผันตัวเองสู่การรับจ้างแรงงาน

³⁸ สัมภาษณ์นางอรรรณ ไชยสิน ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 35 ปี ในอดีตพ่อและแม่ของอรรรณเปิดร้านขายของและเป็นร้านค้าแห่งแรกของหมู่บ้าน และยังคงค้าขายมาจนกระทั่งประมาณ 3 ปี จึงหยุดเนื่องจากกิจการไม่ดี และมีร้านค้าเกิดขึ้นในหมู่บ้านหลายแห่งจึงหันมาขายก๋วยเตี๋ยว และทำขนมส่งขายร้านค้าและขายที่โรงเรียน

³⁹ แม่สวน รักษา ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 53 ปี

⁴⁰ ชาวบ้านห้วยเหว อายุ 50 ปี

ก่อนการสร้างเขื่อนการทำงานรับจ้างส่วนใหญ่ทำกันภายในชุมชนหรือชุมชนใกล้เคียงในช่วงที่ว่างจากการทำนา ผู้ที่ออกไปทำงานนอกชุมชนส่วนใหญ่มักเป็นคนหนุ่มสาวที่ต้องการหาประสบการณ์ จึงแสวงหางานทำตามเมืองใหญ่ต่าง ๆ รวมทั้งผู้ที่ทำงานมีรายได้ประจำซึ่งมักเป็นกลุ่มที่มีการศึกษาสูงกว่าภาคบังคับ หากเปรียบเทียบชุมชนศึกษาทั้ง 3 หมู่บ้าน ในช่วงก่อนการสร้างเขื่อนบ้านปากห้วยแคนมีการทำงานรับจ้างนอกชุมชนมากกว่าหมู่บ้านอื่น ๆ หลังการสร้างเขื่อนการทำงานรับจ้างกลายเป็นทางออกที่สร้างรายได้แก่ครัวเรือนชาวมูลน้ำมูลทั้ง 3 หมู่บ้าน ในขณะที่การผลิตอื่นทั้งทำนา หาของป่า หาปลาและเลี้ยงสัตว์ มักได้ผลเพียงเพื่อบริโภคในครอบครัวเท่านั้น

การจ้างงานมีทั้งในและนอกภาคเกษตร ลักษณะการทำงานรับจ้างมีทั้งแบบเข้าไปเป็นลูกจ้าง โดยพักอาศัยอยู่ในชุมชน การอพยพไปทำงานชั่วคราวอาจเป็นเวลาหลายเดือนและกลับสู่มูลน้ำมูลเฉพาะช่วงฤดูทำนา และการอพยพถาวรคือไปทำงานที่อื่นตลอดทั้งปี จะกลับบ้านเฉพาะในช่วงเทศกาลเท่านั้น การจ้างมีทั้งแบบจ้างเป็นรายบุคคล และรายครอบครัว งานรับจ้างที่เป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือนชาวมูลน้ำมูลที่สำคัญ ได้แก่

เกี่ยวข้าว ตัดอ้อย ขุดมันสำปะหลัง ทำไร่สับปะรด การรับจ้างเกี่ยวข้าว ทำมาตั้งแต่ในอดีต ซึ่งมักเป็นการรับจ้างภายในหมู่บ้านหรือชุมชนที่อยู่ไม่ไกลนักเพื่อความสะดวกในการเดินทาง ผู้รับจ้างเกี่ยวข้าวในปัจจุบันสามารถออกไปทำงานในชุมชนที่อยู่ไกลได้ โดยมีนายหน้ารับผู้ที่ต้องการทำงานถึงหมู่บ้านในตอนเช้าและนำไปส่งตามจุดต่าง ๆ ที่ผู้ว่าจ้างต้องการ ในช่วงเย็นจะไปรับกลับ ทั้งนี้นายหน้าผู้ทำหน้าที่รับส่งคิดค่าบริการจากผู้รับจ้างแรงงานคนละ 20 บาท/วัน ส่วนผู้รับจ้างได้ค่าแรงวันละ 100 บาท (หลังจากหักค่ารถแล้ว) พ่อแฉวง เมืองสรวง⁴¹ ให้ข้อมูลว่าเฉพาะบ้านห้วยไฮ มีรถ 3 คัน ที่รับส่งชาวบ้านเพื่อรับจ้างเกี่ยวข้าวเป็นประจำ นอกจากนี้ยังมีการรับจ้างตัดอ้อย ขุดมันสำปะหลังและทำไร่สับปะรดที่ประจวบคีรีขันธ์ ชลบุรี และสระแก้ว โดยมีนายหน้าซึ่งส่วนใหญ่คือกลุ่มผู้ที่เคยทำงานด้วยกันเป็นประจำติดต่อรับคนไปทำงาน การจ่ายค่าจ้างคิดเป็นรายวันหรือตามปริมาณงานที่แต่ละคนทำได้ การจ้างงานลักษณะนี้มีเฉพาะในบางช่วงของปี เป็นการจ้างงานชั่วคราว ผู้ที่ทำงานรับจ้างลักษณะนี้มีทั้งหญิงและชาย ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่แต่งงานแล้ว รายได้ขึ้นอยู่กับจำนวนสมาชิกในครัวเรือนที่ทำงาน และระยะเวลาในการทำงานหากทำงานเป็นเวลานานก็จะมีรายได้เยอะตามมาด้วย

⁴¹ ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 40 ปี

ครอบครัวเลี้ยงกุ้ง ชาวบ้านหัวเหวและบ้านปากห้วยแคนหลายครอบครัว⁴² ทำงานรับจ้างเลี้ยงกุ้งที่สุราษฎร์ธานี ซึ่งมีการจ้างทั้งสามีและภรรยา โดยผู้ว่าจ้างมีที่พักอาศัยให้ในฟาร์มกุ้ง พ่อศักดิ์ เมืองกลาง⁴³ เล่าว่า งานเลี้ยงกุ้งเป็นงานหนักต้องช่วยกันทั้งสามีและภรรยา และต้องทำให้ครบรอบการผลิต คือประมาณ 3 เดือนจึงจะได้ค่าจ้าง พ่อศักดิ์และภรรยาดูแลกุ้ง 2 ปอ ในเวลา 3 เดือน ได้ค่าจ้าง 5,000 บาท และได้ส่วนแบ่งจากการขายกุ้งกิโลกรัมละ 2-3 บาท รวมกับค่าจ้างเป็นเงิน 10,000 บาท อีกกรณีหนึ่งคือพ่อชมเชย หวังผล⁴⁴ กับภรรยาทำงานเลี้ยงกุ้งเช่นกัน โดยฝากลูกให้กับพ่อแม่ในหมู่บ้าน สามีภรรยาคู่นี้ทำงาน 6 เดือน (2 รอบการผลิต) เหลือเงินกลับบ้าน 30,000 บาท แม้จะมีรายได้ดี แต่พ่อชมเชยกล่าวว่าคงไม่ทำงานนี้อีกแล้วเพราะงานหนักมากต้องให้อาหารกุ้งทุก ๆ 2 ชั่วโมง ดูแลกุ้ง 2 ปอ บางคืนเกือบไม่ได้นอน ภรรยาของพ่อชมเชยเห็นว่าการไปทำงานเช่นนี้ต้องห่างลูก ซึ่งเป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่ไม่อยากทำงานนี้อีก

งานโรงงาน ลูกจ้างบริษัทเอกชน/ร้านค้า งานในกลุ่มนี้มีรายได้ค่อนข้างแน่นอน ผู้ทำงานต้องมีทักษะ หรือคุณวุฒิด้านการศึกษาตามที่ผู้ว่าจ้างต้องการ ซึ่งส่วนใหญ่จบชั้นมัธยมต้นหรือสูงกว่า ผู้ที่ทำงานในกลุ่มนี้มักอพยพแรงงานถาวร คือไปทำงานที่อื่นตลอดทั้งปี จะกลับหมู่บ้านเฉพาะในช่วงเทศกาลหรือเมื่อมีวันหยุดติดต่อกันเท่านั้น ผู้ทำงานลักษณะนี้มักเริ่มทำตั้งแต่อยู่ในวัยหนุ่มสาวหรือยังโสด ผู้ที่มีการศึกษาภาคบังคับและไม่มีทักษะฝีมือ อาจจะเปลี่ยนงานบ่อยและในบางช่วงที่หางานไม่ได้ก็กลับสู่มุมบ้าน ตัวอย่างงานในกลุ่มนี้ที่ชาวบ้านทำได้แก่ ทำเฟอร์นิเจอร์ เย็บผ้า ทำไม้ขีดไฟ บริษัททำอะไหล่รถยนต์ พนักงานรักษาความปลอดภัย พนักงานขาย (เช่น ร้าน Seven eleven) งานก่อสร้าง เป็นต้น

งานรับจ้างชั่วคราว ชาวบ้านบางกลุ่มไปหางานเองโดยอาจจะรู้จักกับผู้ทำงานอยู่แล้วหรือสมัครงานตามที่ต่าง ๆ เช่น งานก่อสร้าง เดินสายไฟฟ้า เชื่อมโลหะ หรือในบางครั้งมีนายหน้าหรือเจ้าของงานเข้ามาติดต่อรับคนทำงานถึงหมู่บ้านเมื่องานหมดก็ส่งกลับ งานบางลักษณะมีเฉพาะในบางช่วงของปี เมื่อถึงเวลาเจ้าของงานจะติดต่อให้ผู้ที่เคยทำงานไปทำ เช่น การทำขนมไหว้พระจันทร์ ทำขนมเค้ก เมื่อเสร็จงานซึ่งใช้เวลา 15 วัน - 2 เดือน มีรายได้ประมาณ 3,000 - 8,000 บาท เมื่อถึงรอบการผลิตในปีต่อไปจึงมีงานทำอีก ผู้ที่ไปทำงานชั่วคราวมีทั้งหญิงและชาย ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่แต่งงานแล้ว เงื่อนไขครอบครัวไม่เอื้อให้สามารถอพยพไปทำงานที่อื่นอย่างถาวรได้ ส่วนคนหนุ่มสาวที่อาศัยอยู่ในชุมชน มักจะมีลักษณะนี้ด้วย

การจ้างงานนอกภาคเกษตรอีกลักษณะหนึ่งที่มีรายได้ค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับงานอื่น ๆ คือการทำงานต่างประเทศ แต่ก็มีข้อจำกัดคือต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงมาก บางครั้งเมื่อจ่าย

⁴² บ้านหัวเหว อายุ 31 ปี พ่อศักดิ์และภรรยา ทำงานรับจ้างเลี้ยงกุ้งที่สุราษฎร์ธานี

⁴³ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 31 ปี พ่อศักดิ์และภรรยา ทำงานรับจ้างเลี้ยงกุ้งที่สุราษฎร์ธานี

⁴⁴ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 32 ปี

เงินแล้วไม่สามารถเดินทางไปทำงานตามที่ตกลงได้ ข้อจำกัดที่เกิดขึ้นทำให้มีผู้ทำงานนี้น้อยกว่างานประเภทอื่น ๆ ผู้ที่มีประสบการณ์ในการทำงานต่างประเทศเล่าว่า ต้องจำนองที่นาเพื่อนำเงินมาเป็นค่าใช้จ่าย ซึ่งสูงถึง 200,000 บาท ไปทำงาน 2 ปี มีรายได้เดือนละ 15,000 บาท เมื่อหักเงินค่าไถ่ถอนที่นาแล้วเหลือเงินไม่มากนัก⁴⁵

ชาวบ้านตั้งข้อสังเกตว่า การอพยพแรงงานทั้งแบบชั่วคราวและถาวรเกิดขึ้นมากตั้งแต่ประมาณปี 2540 เป็นต้นมา เมื่อสอบถามถึงสาเหตุที่ทำให้สมาชิกในครัวเรือนต้องออกไปทำงานนอกชุมชน มักจะได้คำตอบว่า “บ่มีหยั่งเฮ็ด [ไม่มีงานทำ]” “บ่มีเงิน มาใช้จ่ายในบ้าน” “หาอยู่หากินบ่ได้ บ่มีปลา หาปลาบ่ได้” แม่เพลิน แสนสุข⁴⁶ ให้ข้อมูลว่า ในช่วง 2-3 ปีหลังสร้างเขื่อนเสร็จ (เขื่อนปากมูลสร้างเสร็จ ปี 2537) ชาวบ้านยังพอหาปลาได้ และพอมีรายได้จากการขายปลา เพราะในลำน้ำมูลยังมี “ปลาค้างวัง”⁴⁷ หลังจากนั้นหาปลาได้น้อยมาก บางวันไม่ได้ปลาเลย การเปลี่ยนไปของสภาพนิเวศน์ลำน้ำมูลหลังสร้างเขื่อน ส่งผลให้ชาวชุมชนลุ่มน้ำต้องดิ้นรนหาอาชีพใหม่ การทำงานรับจ้างเป็นทางเลือกหนึ่งของการหารายได้สู่ครัวเรือน ในปัจจุบันครัวเรือนส่วนใหญ่มีสมาชิกอย่างน้อย 1 คน ทำงานรับจ้างทั้งชั่วคราวและถาวร (ดูตารางที่ 6.2) ครัวเรือนที่ไม่มีสมาชิกทำงานรับจ้างมักพบว่า มีเงื่อนไขคือ สมาชิกเป็นคนแก่ เด็ก มีปัญหาสุขภาพ ซึ่งทำให้สมาชิกที่อยู่ในวัยแรงงานต้องดูแลไม่สามารถทำงานรับจ้างได้ หรือครัวเรือนที่มีรายได้จากการผลิตอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการผลิตในภาคเกษตร ซึ่งหากเปรียบเทียบหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง พบว่า บ้านปากห้วยแคนมีสัดส่วนของครัวเรือนที่ไม่มีสมาชิกทำงานรับจ้างสูงกว่าบ้านหัวเหวและบ้านห้วยไฮ (ตารางที่ 6.2)

ตารางที่ 6.2 จำนวนครัวเรือนตัวอย่าง จำแนกตามการจ้างงาน

หมู่บ้าน	จำนวนครัวเรือน	ครัวเรือนไม่ทำงานรับจ้าง	ครัวเรือนที่ทำงานรับจ้าง		
			1. ทั้งปี	2. ชั่วคราว	1 หรือ 2 หรือ 1+2
หัวเหว	29	7	15	12	22
ปากห้วยแคน	30	12	12	9	18
ห้วยไฮ	27	6	20	9	21
รวม	86	25 (29.1%)	47 (54.7%)	30 (34.9%)	61 (70.9%)

⁴⁵ สัมภาษณ์นายจันทิ วงสิน ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 32 ปี

⁴⁶ สัมภาษณ์แม่เพลิน แสนสุข ชาวบ้านห้วยไฮ อายุ 59 ปี

⁴⁷ ชาวบ้านหัวเหว อายุ 59 ปี ผู้นำชาวบ้านกลุ่มคัดค้านเขื่อน

นอกจากความแตกต่างของสัดส่วนการทำงานรับจ้างระหว่างหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่งแล้ว ตาราง 6.2 ซึ่งให้เห็นว่าในปัจจุบันการจ้างแรงงานทั้งในภาคการเกษตรและนอกภาคเกษตรในลักษณะการอพยพออกจากชุมชนเพื่อไปทำงานที่อื่นเป็นช่วงเวลานานตลอดปี ในทั้ง 3 หมู่บ้าน มีร้อยละ 54.7 ของครัวเรือนตัวอย่าง ซึ่งมากกว่าผู้ที่ทำงานรับจ้างชั่วคราว ซึ่งมีร้อยละ 34.9 การอพยพแรงงานโดยเฉพาะอย่างยิ่งการอพยพตลอดปี ส่งผลต่อทั้งความสัมพันธ์ในครัวเรือน และการปรับตัวต่อการทำมาหากินและการดำเนินชีวิตของสมาชิกครัวเรือนอีกด้วย

ผู้ให้ข้อมูลส่วนใหญ่ระบุว่า สมาชิกครัวเรือนที่อพยพไปทำงานรับจ้างนอกชุมชนมักส่งเงินกลับบ้าน โดยบางรายส่งกลับทุกเดือน บางรายนำเงินกลับมาให้ในช่วงที่มาเยี่ยมบ้านระหว่างเทศกาลต่าง ๆ บางรายส่งเงินมาเป็นครั้งคราวไม่แน่นอน จำนวนเงินที่ส่งกลับครอบครัวขึ้นอยู่กับรายได้จากการรับจ้างและความจำเป็นของครัวเรือน ในบางรายสมาชิกครัวเรือนอาจขอเงินเพิ่มตามความจำเป็น บางรายส่งค่าเล่าเรียนให้น้องเป็นการแบ่งเบาภาระของพ่อแม่ ความจำเป็นที่ต้องการรายได้เป็นเหตุผลสำคัญที่ผลักดันให้สมาชิกครัวเรือนเข้าสู่การทำงานรับจ้าง

โดยภาพรวม จะเห็นได้ว่าในปัจจุบันกิจกรรมการทำมาหากินของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลทั้ง 3 แห่งมีหลายลักษณะดังแสดงในตารางที่ 6.3 กิจกรรมบางประเภทเป็นหลักประกันความมั่นคงทางอาหารทำให้ครัวเรือนไม่ต้องใช้จ่ายเงินเพื่อซื้ออาหาร บางประเภทเป็นทั้งแหล่งอาหารและรายได้ บางประเภทเป็นแหล่งรายได้หลักของครัวเรือน

หากเปรียบเทียบกับวิถีชีวิตในอดีตก่อนการสร้างเขื่อน ความสำคัญของกิจกรรมการผลิตต่าง ๆ ต่อการดำเนินชีวิตของชาวลุ่มน้ำมูลได้เปลี่ยนไป กล่าวคือ ในอดีตการหาปลาเป็นทั้งแหล่งอาหารและรายได้ ปัจจุบันครัวเรือนที่มีรายได้จากการหาปลามีน้อยมาก ในขณะที่การจ้างงานกลายเป็นแหล่งรายได้หลักของครัวเรือนจำนวนมาก นอกจากนี้ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลหันมาให้ความสำคัญกับการทำนา และการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควายเพิ่มขึ้น บางครัวเรือนนำเงินค่าชดเชยที่ได้ไปใช้ในการลงทุน เช่น ซื้อที่นา วัว ควาย รถสำหรับจ้าง จักรเย็บผ้า หรือประกอบการค้าขาย ด้วยหวังว่ากิจกรรมเหล่านี้จะเป็นหลักประกันความมั่นคงในการดำเนินชีวิต ความหลากหลายของกิจกรรมการผลิตสะท้อนถึงศักยภาพของครัวเรือนในการปรับตัวต่อสภาพแวดล้อมในการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนไป และศักยภาพในการปรับตัวนี้มีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขโดยเฉพาะอย่างยิ่งทรัพยากรของทั้งชุมชนและครัวเรือน

ตารางที่ 6.3 จำแนกครัวเรือนตัวอย่าง จำแนกตามกิจกรรมการผลิต

	หัวเหว (29)*	ห้วยไฮ (24)*	ปากห้วยแคน (30)*	รวม (86)*
1. หาปลา (กิน+ขาย)	21	22	23	66(76.7%)
2. ทำนา	17	20	25	62(72.1%)
3. ทำการเกษตรอื่น ๆ**	23	23	22	68(79.1%)
4. รับจ้าง	22	21	18	61(79.9%)
5. หาของป่า	17	20	13	50(58.1%)
6. หัตถกรรม	6	3	19	28(32.6%)
7. ประกอบการในชุมชน	1	5	9	15(17.4%)

หมายเหตุ

* จำนวนครัวเรือนตัวอย่าง

** ครัวเรือนที่ทำงาน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง

6.2.2 ทรัพยากรชุมชนกับการทำมาหากินหลังสร้างเขื่อน

ชุมชนริมน้ำมูลซึ่งเป็นหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง มีความเหมือนและความต่างกันหลาย ๆ ด้าน ซึ่งส่งผลต่อการปรับตัวในการทำมาหากินของสมาชิกในแต่ละชุมชนภายหลังการสร้างเขื่อน ในที่นี้จะอภิปรายเงื่อนไข 2 ประการ คือ ทรัพยากรของชุมชน และความรุนแรงของผลกระทบที่ได้รับการสร้างเขื่อน

ในแง่ทรัพยากรของชุมชน เน้นอนการทำมาหากินของชาวชุมชนทั้ง 3 แห่งผูกพันกับแม่น้ำมูล โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหาปลาซึ่งเป็นทั้งแหล่งอาหารและรายได้ของครัวเรือน แต่หากพิจารณาการผลิตอื่น ๆ ที่อยู่บนฐานทรัพยากรของชุมชน เช่น การทำนาซึ่งเป็นการผลิตหลักเคียงคู่กับการหาปลา พบว่า บ้านปากห้วยแคนมีข้อได้เปรียบอีก 2 หมู่บ้าน กล่าวคือ ในช่วงหลังการสร้างเขื่อน ครัวเรือนจำนวนไม่น้อยในบ้านปากห้วยแคนยังมีที่นา และมีรายได้จากการขายข้าว ส่วนบ้านหัวเหวและห้วยไฮ การทำนาได้ข้าวไม่พอสำหรับการบริโภคตั้งแต่ช่วงก่อนการสร้างเขื่อน ครัวเรือนที่มีรายได้จากการขายข้าวมีน้อยมาก ทั้งนี้เนื่องจากพื้นที่เป็นดินปนทราย ดินลูกรัง และเป็นที่สูง ไม่เหมาะแก่การทำนา ผลผลิตข้าวต่ำ (10-15 ถัง/ไร่) ชาวบ้านอาศัยหาปลาแลกข้าว หรือขายปลาเพื่อนำเงินมาซื้อข้าว หลังสร้างเขื่อนที่ทำกินบางส่วนถูกน้ำท่วม ยิ่งทำให้ศักยภาพในการพึ่งพิงทรัพยากรชุมชนของทั้งสองหมู่บ้านมีความวิกฤติเพิ่มขึ้น

สำหรับความรุนแรงของผลกระทบจากการสร้างเขื่อน โดยเปรียบเทียบแล้วบ้านหัวเหวได้รับผลกระทบมากที่สุด ครัวเรือนเกือบทั้งหมด (ยกเว้น 7 หลัง) ต้องอพยพไปอยู่ที่อื่น อันมีสาเหตุมาจากผลกระทบของการก่อสร้างเขื่อนปากมูล นอกจากนี้บ้านหัวเหวยังเป็นจุดศูนย์รวม

หรือเป็น “เวที” การเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้สนับสนุนและคัดค้านเขื่อน ตั้งแต่ปี 2542 เป็นต้นมา บ้านห้วยเหวเป็นที่ชุมนุมของกลุ่มผู้คัดค้านเขื่อน (หมู่บ้านแม่มน่มันยืน 1) การเป็นศูนย์รวมของการเคลื่อนไหวส่งผลต่อวิถีการดำเนินชีวิตและการทำมาหากินของสมาชิกชุมชน ส่วนบ้านห้วยไฮได้รับผลกระทบรองลงมา กล่าวคือ มีครัวเรือน 62 หลังที่ต้องโยกย้าย เนื่องจากน้ำท่วมบ้านเรือน วัดและโรงเรียนต้องโยกย้ายเพราะน้ำท่วมเช่นกัน สำหรับบ้านปากห้วยแคนครัวเรือนที่ถูกน้ำท่วมและต้องย้ายออกมามี 28 หลัง ผลกระทบอีกลักษณะหนึ่งของบ้านปากห้วยแคน คือ น้ำล้อมรอบหมู่บ้าน ซึ่งเป็นข้อจำกัดในการเดินทางไปไหน ที่ไร่ หรือที่สาธารณะซึ่งเป็นแหล่งทำเลเลี้ยงสัตว์ของชาวบ้าน

ความแตกต่างของเงื่อนไขชุมชนดังกล่าว ส่งผลต่อการปรับตัวในด้านการทำมาหากินของผู้ที่อาศัยในชุมชนทั้ง 3 แห่ง หากพิจารณากิจกรรมการผลิตหลักของครัวเรือนในปัจจุบัน 3 ประเภทคือ การหาปลา การทำนาและการเกษตรอื่น ๆ และการรับจ้าง จะเห็นถึงความสัมพันธ์ของเงื่อนไขชุมชนกับการปรับตัวในการทำมาหากินของครัวเรือน กล่าวคือ บ้านปากห้วยแคนซึ่งชาวบ้านยังพึ่งพิงทรัพยากรชุมชนได้มากกว่าชุมชนอื่น มีสัดส่วนของครัวเรือนที่ทำการเกษตร (ทั้งทำนาและการเกษตรอื่น ๆ) สูงกว่าบ้านห้วยเหวและห้วยไฮ ซึ่งมีข้อจำกัดของทรัพยากรชุมชนมากกว่า และได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในระดับที่รุนแรงกว่า บ้านปากห้วยแคนแม้ได้รับผลกระทบน้ำท่วมที่ดินทำกินเช่นเดียวกับชุมชนอื่น แต่เป็นการท่วมเพียงบางส่วน ดังนั้นครัวเรือนจึงยังคงมีที่นาและมีรายได้จากการขายข้าว ส่วนบ้านห้วยเหวได้รับผลกระทบรุนแรงที่สุด ที่ทำกินถูกน้ำท่วมและถูกเวนคืนเพื่อเป็นพื้นที่ทำเลที่ตั้งเขื่อนและที่ทำการ กฟผ. ประกอบกับดินไม่เหมาะสมกับการเพาะปลูก สัดส่วนของครัวเรือนที่ทำการเกษตร (ทั้งทำนาและการเกษตรอื่น ๆ) จึงต่ำ ถึงแม้ว่าชาวห้วยเหวบางครัวเรือนซื้อที่นาในเขตหมู่บ้านอื่นภายหลังจากได้รับเงินค่าชดเชยผลกระทบ แต่การทำนาได้ข้าวเพียงเพื่อบริโภคในครอบครัวเท่านั้น สำหรับบ้านห้วยไฮมีสัดส่วนครัวเรือนที่ทำนาสูงกว่าบ้านห้วยเหว แต่ด้วยข้อจำกัดลักษณะเดียวกันคือสภาพพื้นที่และคุณภาพดินไม่เหมาะสมสำหรับการทำนา ผลผลิตต่ำ ครัวเรือนส่วนใหญ่ไม่มีรายได้จากการขายข้าว

ครัวเรือนในทั้ง 3 หมู่บ้านที่หาปลามีสัดส่วนไม่แตกต่างกันมากนัก อย่างไรก็ตาม บ้านห้วยเหวมีครัวเรือนที่มีรายได้จากการขายปลามากกว่าหมู่บ้านอื่น ส่วนบ้านห้วยไฮและปากห้วยแคนมีสัดส่วนของครัวเรือนที่หาปลาเพื่อบริโภคมากกว่าเพื่อขาย เหตุที่บ้านห้วยเหวมีครัวเรือนที่หาปลาขายมากกว่าชุมชนอื่น (ถึงแม้จะลดลงกว่าในอดีตอย่างมาก) เนื่องจากทำเลที่ตั้งของหมู่บ้านเอื้อให้ชาวห้วยเหวสามารถหาปลาในลำน้ำมูลช่วงได้เขื่อนซึ่งยังพอมีปลาอยู่บ้าง ส่วนบ้านห้วยไฮและปากห้วยแคนอยู่เหนือเขื่อนซึ่งหาปลาได้น้อยมาก

ตารางที่ 6.4 จำนวนครัวเรือนตัวอย่าง จำแนกตามกิจกรรมการผลิตหลัก

หมู่บ้าน	หาลา			ทำนา	ทำการเกษตร อื่น ๆ**	รับจ้าง		
	บริโภค	ขาย	รวม			1 ทั้งปี	2 ชั่วคราว	1 หรือ 2 หรือ 1+2
หัวเหว (29)*	4	17	21 (72.4%)	17 (58.6%)	23 (79.3%)	15	12	22 (75.8%)
ห้วยไฮ (27)*	15	7	22 (81.5%)	20 (74.1%)	23 (82.2%)	20	9	21 (77.8%)
ปากห้วยแคน (30)*	12	11	23 (76.7%)	25 (83.3%)	22 (73.3%)	12	9	18 (60.0%)

หมายเหตุ * จำนวนครัวเรือนตัวอย่างของแต่ละหมู่บ้าน

** ครัวเรือนที่ทำงาน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ อย่างไม่อย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง

จะเห็นได้ว่า ศักยภาพทรัพยากรของชุมชนที่ครัวเรือนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้ส่งผลกระทบต่อการปรับตัวในการทำมาหากิน ไม่ว่าจะเป็นความแตกต่างของปริมาณสัตว์น้ำในลำน้ำมูลช่วงที่ไหลผ่านแต่ละหมู่บ้าน ความอุดมสมบูรณ์ของดินและของป่าสาธารณะที่ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์เพื่อการเพาะปลูกและเพื่อหาของป่าหรือเลี้ยงวัวควาย เงื่อนไขเหล่านี้มีส่วนสำคัญที่ทำให้การผลิตแต่ละประเภทมีความสำคัญต่อครัวเรือนในชุมชนเดียวกันในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน แต่มีความแตกต่างจากชุมชนอื่น

โดยเปรียบเทียบบ้านปากห้วยแคนมีสัดส่วนครัวเรือนที่มีกิจกรรมการทำมาหากินที่อยู่บนฐานทรัพยากรชุมชนในสัดส่วนที่สูง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนาในฐานะเป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือน ในขณะที่หมู่บ้านนี้มีสัดส่วนของครัวเรือนที่มีสมาชิกทำงานรับจ้างต่ำทั้งการรับจ้างชั่วคราวและการอพยพแรงงานถาวร ส่วนบ้านหัวเหวและห้วยไฮมีสัดส่วนครัวเรือนที่มีสมาชิกทำงานรับจ้างใกล้เคียงกัน และในทั้งสองหมู่บ้านมีผู้อพยพแรงงานถาวรมากกว่าผู้ที่ทำงานรับจ้างชั่วคราว ความแตกต่างนี้สะท้อนถึงเงื่อนไขชุมชนที่ส่งผลกระทบต่อปรับตัวในการทำมาหากินของครัวเรือน นั่นคือ ในชุมชนที่ยังมีฐานทรัพยากรเพื่อใช้ในการผลิตที่ชาวบ้านสามารถพึ่งพิงได้ (ด้วยเหตุว่าชุมชนนั้นมีทรัพยากรที่มีศักยภาพเป็นทุนเดิมหรือชุมชนได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนอื่น) การอพยพของสมาชิกครัวเรือนเพื่อทำงานรับจ้างทั้งถาวรและชั่วคราวมีน้อยกว่าในหมู่บ้านที่สามารถพึ่งพิงทรัพยากรชุมชนได้น้อย

6.2.3 ทรัพยากรครัวเรือนกับการปรับตัวในการทำมาหากิน

ทรัพยากรครัวเรือนในที่นี้หมายถึงความถึงทั้งคนหรือสมาชิกครัวเรือน ทักษะความสามารถและความสนใจ รวมทั้งทุนและปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ที่เอื้อหรือเป็นข้อจำกัดต่อการปรับตัวของครัวเรือน ในแง่คน พบว่า จำนวนสมาชิกครัวเรือนที่มีความพร้อมที่จะทำงานนั้นหมายความว่า อยู่ในวัยแรงงาน มีสุขภาพแข็งแรง เป็นเงื่อนไขพื้นฐานที่ส่งผลต่อศักยภาพในการปรับตัวในการทำมาหากิน ครัวเรือนที่มีจำนวนสมาชิกที่มีความพร้อมหลายคนมีโอกาสนในการทำกิจกรรมการผลิตที่หลากหลายกว่าครัวเรือนซึ่งมีแรงงานที่มีความพร้อมน้อย นอกจากนี้วัยและจำนวนสมาชิกที่ต้องการดูแล เป็นเงื่อนไขที่สำคัญในการประกอบกิจกรรมการผลิตของครัวเรือน อาทิบางประเภท เช่น การจ้างแรงงานมีเฉพาะผู้ที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวหรือวัยกลางคน ที่มีสุขภาพแข็งแรงเท่านั้น และโดยเฉพาะอย่างยิ่งหากเป็นการจ้างในลักษณะการอพยพแรงงาน สมาชิกครัวเรือนต้องมีการปรับบทบาทความรับผิดชอบไม่เฉพาะแต่เกี่ยวกับการผลิต (productive work) แต่ยังรวมกิจกรรมพื้นฐานของครัวเรือน (reproductive work) เช่น การเลี้ยงดูเด็ก การดูแลความเป็นอยู่ของสมาชิกครัวเรือน เป็นต้น ซึ่งโดยปกติผู้สูงอายุมักเป็นผู้รับผิดชอบการเลี้ยงดูเด็ก เพื่อเอื้อให้พ่อแม่เด็กสามารถทำงานรับจ้างหรือทำการผลิตลักษณะอื่น ๆ ได้ นอกจากนี้ผู้สูงอายุและเด็กโตที่ดูแลตัวเองได้สามารถรับผิดชอบกิจกรรมบางประเภท เช่น เลี้ยงวัวควาย หาปลา หาเห็ด หาหน่อไม้ไว้บริโภคในครอบครัว ถึงแม้จะไม่สามารถหารายได้สู่ครัวเรือน

การทำงานรับจ้างบางครั้งถูกจำกัดด้วยเงื่อนไขความต้องการแรงงานของครัวเรือนในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง เช่น บางครอบครัวต้องการให้สมาชิกกลับมาดูแล สถานการณ์ลักษณะนี้ทำให้ไม่สามารถทำงานประจำได้ ดังนั้น ผู้ที่ถูกจำกัดด้วยเงื่อนไขดังกล่าวจึงมักทำงานรับจ้างชั่วคราว นอกจากนี้ความผูกพันและภาระความรับผิดชอบต่อครัวเรือนทำให้สมาชิกเลือกที่จะทำงานรับจ้างชั่วคราว เพื่อให้มีเวลาได้กลับมาอยู่กับลูกพ่อแม่ หรือคู่สมรสของตน

ทักษะต้องงานเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลต่อการปรับตัวในการทำมาหากิน ชาวชุมชนศึกษาทั้ง 3 แห่ง มีทักษะต้องงานภาคเกษตรและงานรับจ้างที่แตกต่างกัน ทักษะหนึ่งเห็นว่างานรับจ้างดีกว่างานในภาคเกษตร เพราะมีรายได้ประจำ ไม่ต้องลงทุนสูง (ยกเว้นการทำงานรับจ้างต่างประเทศ) ในอีกทักษะหนึ่งเห็นว่าการทำงานในภาคเกษตรมีข้อดีเนื่องจากไม่ต้องเป็นลูกจ้างใคร ผู้ที่เคยทำงานรับจ้างบางรายถูกโกงค่าจ้าง หรือถูกหลอกในการสมัครงาน จึงเกิดประสบการณ์ไม่ดีกับการทำงานรับจ้าง นอกจากทักษะเหล่านี้แล้ว ทักษะ ความสามารถ และความสนใจต้องงานอาชีพแต่ละประเภท ส่งผลต่อการปรับตัวในการประกอบอาชีพด้วยเช่นกัน

ทักษะพื้นฐานในการทำมาหากิน คือ การหาปลา ดูเหมือนว่าจะไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลหลังจากมีการสร้างเขื่อน การปรับการทำมาหากินสู่อาชีพอื่นไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงกุ้ง งานก่อสร้าง งานรักษาความปลอดภัย เย็บผ้า เชื่อมโลหะ เดินสายไฟ ล้วนต้องการทักษะและความสามารถเฉพาะซึ่งต้องมีการเรียนรู้ ฝึกฝนให้เกิดความชำนาญ ทั้งนี้เนื่อง

จากผู้ที่มีการศึกษาดี (สูงกว่าภาคบังคับ) หรือมีทักษะความชำนาญ มีโอกาสทำงานที่มีรายได้ดี หรือเป็นงานประจำ ชาวบ้านบางรายอาศัยประสบการณ์การทำงานรับจ้างมาประกอบกิจการในชุมชน เช่น การเย็บผ้า การเชื่อมโลหะ หรือบางรายอาศัยทักษะที่เรียนรู้จากพื้นฐานงานเดิมของพ่อแม่ เช่น การทำร้านค้า งานจักสาน ทำไม้กวาด เป็นต้น

นอกจากนี้ทุนรวมไปถึงปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ของครัวเรือนยังส่งผลต่อการปรับตัวด้วยเช่นกัน ครัวเรือนที่มีการสะสมเงินทุน ที่ดินทำกิน เครื่องมือเครื่องใช้ในการประกอบอาชีพ มีโอกาสในการทำการผลิตบางประเภทในขณะที่ครัวเรือนอื่นทำไม่ได้ เงื่อนไขเหล่านี้มีความสำคัญมากกับการผลิตที่ครัวเรือนเป็นผู้ประกอบการเอง รวมทั้งการรับจ้างแรงงานในต่างประเทศซึ่งมีค่าใช้จ่ายสูงมาก

ทรัพยากรครัวเรือนที่กล่าวมาแล้ว ทั้งจำนวนและคุณสมบัติของสมาชิก ทุนและปัจจัยการผลิต ล้วนส่งผลต่อศักยภาพในการทำมาหากินของครัวเรือน แม้บางครอบครัวจะมีสมาชิกจำนวนมาก แต่หากคุณสมบัติของสมาชิกไม่เอื้อ ไม่มีทุนและปัจจัยการผลิต ครัวเรือนไม่สามารถทำการผลิตได้หลากหลาย ในทำนองเดียวกับครัวเรือนที่มีทุนและปัจจัยการผลิตพร้อม แต่จำนวนสมาชิกน้อยก็เป็นข้อจำกัดในการปรับตัวด้านการผลิต

6.2.4 การช่วยเหลือเกื้อกูลและความร่วมมือระหว่างครัวเรือนกับการปรับตัว

การช่วยเหลือพึ่งพากันในหมู่ครัวเรือนเป็นเครือญาติกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเครือญาติใกล้ชิดที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน เป็นความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนลุ่มน้ำมูลที่มีมาตั้งแต่อดีต ในสมัยก่อนเมื่อหาลา หาน้ำร้อนไม่ได้จะแบ่งปันให้ญาติพี่น้อง การช่วยเหลือพึ่งพากันมักจะพบเสมอในหมู่ครัวเรือนของพ่อแม่กับครัวเรือนลูก ๆ หรือระหว่างครัวเรือนพี่กับครัวเรือนน้อง หลังการสร้างเขื่อนการทำมาหากินของชาวชุมชนลุ่มน้ำเปลี่ยนแปลงไป การจ้างงานโดยเฉพาะอย่างยิ่งการจ้างงานนอกชุมชนที่สมาชิกในครัวเรือนต้องอพยพออกไปทำงานถิ่นอื่นหรือแม้กระทั่งการหาลา ซึ่งบางครัวเรือนต้องอพยพไปหาลาที่ลำตะคองในบางช่วงของปีที่ไม่สามารถหาลาในลุ่มน้ำมูลเพื่อขายให้เกิดรายได้ที่เพียงพอกับความจำเป็นในการใช้จ่ายของครัวเรือน ภายใต้บริบทใหม่ในการทำมาหากินหลังการสร้างเขื่อน การช่วยเหลือเกื้อกูลและความร่วมมือระหว่างครัวเรือน ยังคงมีความสำคัญต่อการปรับตัวของครัวเรือน

ครัวเรือนที่มีสมาชิกในวัยพึ่งพิงทั้งเด็กและผู้สูงอายุ หรือผู้มีปัญหาสุขภาพซึ่งต้องการการดูแล แต่ในขณะเดียวกันก็มีความจำเป็นที่สมาชิกต้องทำงานรับจ้างเพื่อหารายได้สู่ครัวเรือน ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้ต้องอาศัยการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างครัวเรือนเพื่อให้สามารถทำงานรับจ้างนอกชุมชนได้ มีครัวเรือนจำนวนไม่น้อยที่ลูกยังเล็กแต่ทั้งสามีและภรรยาไปทำงานรับจ้างนอกชุมชน โดยทิ้งลูกให้อยู่ในความดูแลของพ่อแม่ของสามีหรือภรรยา หรือในบางกรณีมีการร่วมมือกันระหว่างครอบครัวของพี่น้อง โดยให้มีผู้ที่อยู่ในชุมชนเพื่อดูแลเด็กและพ่อแม่ที่อายุ

มากแล้ว ส่วนผู้ที่ออกไปทำงานรับจ้างจะส่งรายได้กลับมาให้กับครอบครัวที่อยู่ในชุมชน การช่วยเหลือเกื้อกูลและร่วมมือกันลักษณะนี้มักพบในหมู่ครัวเรือนที่เป็นเครือญาติกัน

ความร่วมมือระหว่างครัวเรือนในอีกลักษณะหนึ่งคือ การแลกเปลี่ยนข้อมูล การแนะนำแหล่งงาน และการช่วยเหลือเพื่อหางาน ซึ่งความร่วมมือลักษณะนี้ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในหมู่เครือญาติ แต่รวมไปถึงครัวเรือนอื่นในชุมชน โดยปกติผู้ที่ทำงานอยู่ก่อนแล้วจะชักชวนญาติพี่น้องหรือผู้ที่รู้จักมักคุ้นในหมู่บ้านไปทำงานด้วยหากนายจ้างต้องการแรงงานเพิ่ม หรือบางกรณีผู้ที่ต้องการทำงานจะติดต่อกับญาติพี่น้อง หรือเพื่อนบ้านที่ทำงานอยู่นอกชุมชนให้ช่วยในการหางาน บางกรณีการทำงานอาจมี “นายหน้า” ซึ่งอาจเป็นคนในหรือนอกชุมชนเกี่ยวข้องด้วย โดยปกติงานที่มีนายหน้ามักเป็นกรณีที่ต้องการคนจำนวนมาก และมักเป็นงานรับจ้างชั่วคราว เช่น ตัดอ้อย ขุดมัน และเกี่ยวข้าว เป็นต้น

ด้วยการช่วยเหลือเกื้อกูลและความร่วมมือระหว่างกัน ในลักษณะที่กล่าวแล้วเชื่อให้ครัวเรือนสามารถปรับตัวต่อสภาพแวดล้อมในการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปหลังการสร้างเขื่อน

นอกจากทรัพยากรครัวเรือนและความร่วมมือระหว่างครัวเรือนแล้ว กลุ่มผู้ประกอบการอาชีพในชุมชนทั้งภาคการเกษตรและจักสาน หัตถกรรม ยังได้รับอิทธิพลจากตลาดหรือช่องทางการขายผลผลิต รวมทั้งผลตอบแทนที่ได้รับ หลายครัวเรือนเลิกทำการผลิต หากได้ราคาต่ำหรือเมื่อผลิตแล้วขายไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นการทำไม้กวาด เลี้ยงหมู ทำไร่ป่อ แต่เมื่อมีช่องทางการขายและได้ราคาสูงขึ้นก็กลับมาผลิตอีกครั้ง อย่างไรก็ตาม ในหลาย ๆ กรณีผลตอบแทนอาจไม่ใช่ในรูปตัวเงินเพียงอย่างเดียว แต่เป็นความรู้สึกผูกพันกับการผลิตอื่น ๆ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตและเป็นหลักประกันความมั่นคงด้านอาหารของครัวเรือน ด้วยเหตุผลดังกล่าวสมาชิกครัวเรือนโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่อยู่ในวัยกลางคนจนถึงผู้สูงอายุ จึงยังคงหาปลาแม้ว่าจะได้ปลาเพียงน้อยนิดเพื่อบริโภคในครอบครัว หรือบางวันไม่ได้ปลาเลย บางครัวเรือนทำนาแม้จะได้ผลผลิตต่อมากบางคนยังคงสานแห ทำเครื่องมือหาปลา แม้จะขายได้เงินเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

6.3 การเข้าร่วมชุมชนกับการปรับตัวของครัวเรือน

ความต่อเนื่องยึดเยื้อเป็นลักษณะเฉพาะประการหนึ่งของขบวนการเคลื่อนไหวกรณีเขื่อนปากมูล การชุมนุมของชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบ ถือเป็นยุทธวิธีหลักของขบวนการเคลื่อนไหว ซึ่งได้พิสูจน์ตนเองในระดับหนึ่งว่าวิธีการดังกล่าวนี้ทำให้รัฐและสังคมได้รับรู้ปัญหาของโครงการพัฒนาที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนและต่อวิถีชีวิตของคนท้องถิ่น และด้วยวิธีการนี้ปัญหาที่เกิดขึ้นในบางเรื่องได้รับการแก้ไข การชุมนุมในกรณีเขื่อนปากมูลแต่ละครั้งใช้เวลาแตกต่างกัน บางครั้งใช้เวลาเพียง 1 วัน บางครั้ง 1 สัปดาห์ บางครั้งใช้เวลา 99 วัน บางครั้งใช้เวลายาวนานกว่า

5 เดือน และในท้ายที่สุดมี "การประชุมธนาคาร" บริเวณหมู่บ้านแม่ขุนมันยืน 1 สันเขื่อนปากมูล ซึ่งเริ่มตั้งแต่ปี 2542 (มีนาคม) จนกระทั่งระหว่างการประชุมข้อมูลสนาม การชุมนุมยังคงดำรงอยู่

สมาชิกครัวเรือนแทบทุกหลังคาในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง ผ่านประสบการณ์ในการชุมนุม หรือ "มือบ" มาแล้ว บางครัวเรือนมีสมาชิกที่ร่วมในขบวนการมีมาตั้งแต่ต้นและในปัจจุบันยังคงเข้าร่วมอยู่ บางครัวเรือนเข้าร่วมเป็นครั้งคราว เฉพาะในบางช่วงเท่านั้น การเข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประชุมที่ใช้เวลานานหรือการยุติการมีส่วนร่วมในขบวนการเคลื่อนไหว มีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขทรัพยากรของครัวเรือน ทั้งที่เกี่ยวกับสมาชิกและเศรษฐกิจครัวเรือนในแง่รายได้และการผลิตเพื่อการบริโภค

ในแง่สมาชิกที่เข้าร่วมการประชุมที่ยืดเยื้อต่อกันเป็นเวลานาน พบว่า มักจะไม่ใช่มูลที่เป็นแรงงานหลักซึ่งต้องรับผิดชอบการผลิตของครัวเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมาชิกครัวเรือนที่ทำงานรับจ้างนอกชุมชน ไม่สามารถเข้าร่วมการประชุมได้ ดังนั้น ครัวเรือนจึงต้องมีการจัดการให้สมาชิก เช่น ผู้สูงอายุ ซึ่งมักเป็นพ่อหรือแม่ของฝ่ายสามีหรือภรรยาที่อยู่ในครัวเรือนเดียวกันหรือต่างครัวเรือนเป็นตัวแทนในการเข้าร่วมชุมนุม ทั้งนี้เพื่อให้สมาชิกที่อยู่ในวัยแรงงานสามารถทำการผลิต บางครอบครัวทั้งสามีและภรรยาเข้าร่วมการประชุมหากไม่ใช่เวลานานนัก การประชุมที่ใช้เวลานานครัวเรือนมักจะใช้วิธีการสับเปลี่ยนระหว่างสมาชิกเพื่อเข้าร่วมการประชุมการหมุนเวียนของสมาชิกทำให้ครัวเรือนสามารถปรับบทบาทหน้าที่ทั้งด้านการผลิต การดูแลสมาชิก และการร่วมในขบวนการเคลื่อนไหว

บางครัวเรือนที่ไม่มีสมาชิกซึ่งสามารถเข้าร่วมการประชุมได้ ด้วยเหตุผลว่ามีแรงงานจำกัดและมีสมาชิกที่อยู่ในวัยพึ่งพิง เช่น เด็กเล็ก ผู้สูงอายุที่ช่วยตนเองไม่ได้ ผู้ป่วย และขณะเดียวกันสมาชิกครัวเรือนทำงานรับจ้างนอกชุมชน กรณีลักษณะนี้ครัวเรือนใช้วิธีหาตัวแทนเข้าร่วมการประชุม ซึ่งมักเป็นญาติหรือพ่อแม่ฝ่ายสามีหรือภรรยา ทั้งนี้โดยให้การสนับสนุนแก่ผู้ที่เข้าร่วมชุมนุมแทนในลักษณะต่าง ๆ เช่น จัดหาข้าวหรืออาหารให้ในระหว่างการชุมนุม หรือให้การสนับสนุนเงิน เป็นต้น ด้วยเหตุที่ครัวเรือนมีการจัดการทรัพยากรในลักษณะที่กล่าวมาแล้ว จึงพบว่า ผู้เข้าร่วมในการชุมนุม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประชุมที่ใช้เวลายาวนานมักเป็นผู้สูงอายุ และผู้หญิง(พร้อมกับเด็ก)

ในแง่การปรับตัวด้านการผลิต พบว่า ผู้ที่ทำการผลิตในภาคเกษตร รวมทั้งงานหัตถกรรมเป็นแหล่งรายได้เสริมของครัวเรือน มีความยืดหยุ่นในการจัดการเวลามากกว่าผู้ที่ทำงานรับจ้างหรือค้าขาย หรืออาชีพอิสระอื่น ๆ ในชุมชน ซึ่งความยืดหยุ่นนี้ทำให้สามารถจัดการเวลาเพื่อเข้าร่วมการประชุมได้ อย่างไรก็ตาม ในสถานการณ์ชุมนุมที่ใช้เวลานาน การจ้างงานทั้งในและนอกภาคเกษตร รวมทั้งการค้าขาย กลายเป็นกิจกรรมหารายได้ของผู้ชุมนุม เช่นเมื่อครั้งชุมนุม 99 วันหน้าทำเนียบ ผู้ชุมนุมจำนวนหนึ่งหารายได้โดยการขายอาหาร เครื่องดื่ม และของใช้เพื่อหารายได้

บางรายทำงานหัตถกรรม สานแห ทำไม้กวาด ทำกระติบข้าว ทอผ้าเพื่อขายแก่ผู้ชุมนุม หรือผู้มาเยือนทั้งพันธมิตรต่าง ๆ และนักท่องเที่ยว

ในการชุมนุมมีค่าใช้จ่ายทั้งค่าอาหาร ค่าเดินทาง ซึ่งผู้ชุมนุมต้องรับผิดชอบตนเอง โดยปกติแต่ละคนจะนำข้าวสารและอาหารแห้ง เช่น พริกแห้ง เกลือ ปลาแห้ง ปลาร้า ไปด้วยเพื่อประหยัดค่าใช้จ่าย แต่ก็มักต้องมีเงินติดตัวเพื่อซื้ออาหารและสิ่งของที่จำเป็น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อต้องเข้าร่วมชุมนุมเป็นเวลานาน ค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นนี้เป็นภาระที่ครอบครัวต้องรับผิดชอบและหากเป็นการชุมนุมที่กรุงเทพฯ ค่าใช้จ่ายจะสูงกว่าการชุมนุมที่หมู่บ้านแม่มนม้นยีน แม่อาวี อินทรีรักษา กล่าวถึงค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นจากการร่วมชุมนุมว่า “ไปกรุงเทพฯ 5-6 มื้อ[วัน] ไปกับลูกชายใช้เงินไป 2,000 บาท หมดไปกับซื้อของกิน” เช่นเดียวกับ แม่สุดใจ เวียงเกตุ ซึ่งเล่าว่า “เข้ากรุงเทพฯ หมดเงินไป 8,000 บาท อยู่ปัจจมี้อเลยกลับ ความเป็นอยู่ลำบาก อากาศกะบดี” ชาวบ้านบางคนถึงกับขายควาย หรือกู้เงินเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการเข้าร่วมชุมนุม

สำหรับการชุมนุมที่หมู่บ้านแม่มนม้นยีน 1 ผู้ร่วมชุมนุมปรับตัวเพื่อลดค่าใช้จ่าย โดยการหาผัก ปลา หน่อไม้ และเห็ด จากพื้นที่รอบ ๆ เพื่อเป็นอาหาร นอกจากนี้ผู้ร่วมชุมนุมยังพยายามหารายได้ด้วยการทำกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อหารายได้ดังที่กล่าวแล้ว

การจัดการทรัพยากรของครัวเรือนในลักษณะที่กล่าวมาแล้ว เป็นเงื่อนไขพื้นฐานที่อาจเป็นปัจจัยเอื้อหรือเป็นอุปสรรคต่อการเข้าร่วมการชุมนุม ในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง มีหลายกรณีที่มีผู้เข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวระดับถึงเหตุผลการร่วมชุมนุม เนื่องด้วยข้อจำกัดของทรัพยากรครัวเรือน

6.4 การปรับความสัมพันธ์ทางสังคม

การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล ที่สัมพันธ์กับการสร้างเขื่อนปากมูลนั้นมีมูลเหตุหลายประการ ทั้งการโยกย้ายที่อยู่อาศัย การปรับเปลี่ยนวิถีการทำมาหากิน ความแตกต่างของความคิดต่อเขื่อน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นทั้งเงื่อนไขทำให้เกิดการเกื้อกูลและร่วมมือระหว่างครัวเรือนในชุมชนดังเช่นกรณี การปรับตัวเพื่อให้สมาชิกในครัวเรือนสามารถทำงานรับจ้างซึ่งเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของครัวเรือน หรือการช่วยเหลือกันในหมู่ญาติ เพื่อให้ครัวเรือนสามารถส่งตัวแทนเข้าร่วมในการชุมนุมเรียกร้องได้ ซึ่งการปรับความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะดังกล่าวได้วิเคราะห์ไว้ในหัวข้อที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอีกลักษณะหนึ่งได้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่เสื่อมคลาย หรือเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ก่อให้เกิดความขัดแย้ง ในกรณีหลังชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลมีการปรับตัวในหลายลักษณะทั้งการเผชิญหน้า การหลีกเลี่ยง การนิ่งเงียบหรือการแยกกลุ่ม ทั้งนี้เพื่อปรับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครัวเรือนและระหว่างครัวเรือนกับชุมชนภายใต้สถานการณ์หนึ่ง ๆ

การโยกย้ายที่อยู่อาศัยเป็นเงื่อนไขพื้นฐานที่ส่งผลต่อความสัมพันธ์ทางสังคม ก่อนการสร้างเขื่อนการตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง รวมตัวกันเป็นชุมชน เดียวในแต่ละหมู่บ้านที่เป็นเครือญาติกันมักจะตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กัน และมักจะอยู่ในบริเวณใกล้ ลำน้ำมูล วิถีชีวิตผูกพันกับลำน้ำมูล กับทรัพยากรชุมชน ชาวบ้านอยู่ร่วมกันอย่างพี่น้อง กลางวัน ออกไปหาปลา หาของป่า กลางคืนจับกลุ่มคุยกันถึงเรื่องราวที่เกิดในหมู่บ้าน วันใดใคร "หมาน" [จับปลาได้มาก] จะรู้กันทั้งหมู่บ้าน ใครเจ็บป่วยได้ถามข่าวคราวกัน ครอบครัวที่เป็นญาติหรือรู้จัก มักคุ้นกันจะแบ่งปันอาหารที่หาได้จากธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นปลา เห็ด หน่อไม้ ผัก บ้านแม่ทำ อาหารแบ่งไปให้บ้านลูกหากบ้านที่ทำแบ่งให้บ้านน้อง เรื่องราวเหล่านี้คือสิ่งที่ชาวชุมชนลุ่มน้ำ อธิบายความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนในอดีต ภายหลังจากสร้างเขื่อนชาวบ้านอพยพกระจัดกระจาย ไปอยู่หลายที่ แต่ละชุมชนแบ่งเป็นคุ่มย่อย ๆ อยู่ห่างกัน ความผูกพันและการเกื้อกูลกันไม่ใกล้ชิด เหมือนเดิม บางครั้งญาติพี่น้องซึ่งกระจายไปอยู่คนละคุ่มเจ็บป่วยยังไม่ทราบ เพราะอยู่ห่างกันแต่ ละคนมีงานต้องทำ ต้องหาเงิน บางคนออกไปทำงานรับจ้างนอกชุมชน ดังนั้นหากไม่มีความจำเป็นจะไม่ไปมาหาสู่กันเช่นในอดีต นอกจากนี้ชาวบ้านที่ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างไกลจากชุมชน เนื่องจากไม่สามารถหาที่อยู่อาศัยใกล้กับญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านได้ ไม่ว่าจะเป็นหัวไร่ปลายนา หรือ พื้นที่สาธารณะ มักจะมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ของ ชุมชน เช่น บุญประเพณีน้อยลง ทั้งนี้ เนื่องจากการอยู่ห่างไกลเป็นข้อจำกัดในการสื่อสารกับคนส่วนใหญ่ในชุมชน

นอกจากการเปลี่ยนแปลงที่อยู่อาศัยแล้ว การปรับตัวในการทำมาหากินโดยเฉพาะอย่างยิ่งการอพยพไปทำงานรับจ้างต่างถิ่นซึ่งเป็นทางที่จะได้มาซึ่งรายได้ภายใต้สถานการณ์ที่ทางเลือกอาชีพในชุมชนมีอยู่อย่างจำกัด แต่ครัวเรือนต้องการปรับตัวในหลายลักษณะ ทั้ง การช่วยเหลือเกื้อกูลและแบ่งบทบาทหน้าที่กันระหว่างครัวเรือนในสายเครือญาติเดียวกัน เช่น ให้ ปู่ย่า ตายาย ทำหน้าที่ดูแลหลาน ในขณะที่พ่อแม่ไปทำงานและส่งเงินกลับมาบ้าน หรือบางกลุ่มเครือญาติให้ครอบครัวพี่/น้องอยู่ในหมู่บ้าน ทำมาหากินในชุมชน พร้อมทั้งดูแลเด็กและพ่อแม่ ส่วน พี่/น้องคนอื่น ๆ พร้อมภรรยา/สามีไปทำงานรับจ้างนอกชุมชนแล้วส่งเงินกลับมาให้ผู้ที่อยู่อาศัยในชุมชน บางครัวเรือนใช้วิธีการให้สามีออกไปทำงานรับจ้างนอกชุมชนแล้วส่งเงินกลับมาให้ผู้ที่อยู่อาศัยในชุมชน บางครัวเรือนใช้วิธีการให้สามีออกไปทำงานรับจ้างส่วนภรรยาอยู่ดูแลลูก ๆ หรือบางกรณีเลือกที่จะอพยพแรงงานไปรับจ้างตลอดปี แต่ยังคงพยายามรักษาความสัมพันธ์กับสมาชิกครอบครัว ในหลายลักษณะ เช่น การส่งเงินกลับบ้าน การติดต่อกับครอบครัวทางโทรศัพท์หรือจดหมาย การกลับบ้านในช่วงเทศกาลหรือช่วงที่มีงานบุญประเพณีต่าง ๆ ของชุมชน เป็นต้น

ความแตกต่างทางความคิดต่อเรื่องเขื่อน เป็นมูลเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ส่งผลต่อความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนดังที่วิเคราะห์ไว้ในหัวข้อ 5.7.2 การปรับตัวต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้นมีหลายลักษณะขึ้นอยู่กับระดับความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในแต่ละชุมชน กรณีบ้านปากห้วยแคนและบ้านห้วยไฮสถานการณ์การแยก "พวกเขา-พวกเรา" หรือ การแยกระหว่างกลุ่มผู้คัด

คำกับผู้นับสนุนเชื่อไม่ปรากฏชัดเมื่อเปรียบเทียบกับบ้านหัวเหว ชาวบ้านทั้ง 2 หมู่บ้านหลีกเลี่ยงที่จะพูดถึงเรื่องเชื่อภายใต้สถานการณ์ที่มีคนทั้งสองกลุ่มอยู่ร่วมกัน ในขณะที่เดียวกันคนในชุมชนยังคงติดต่อสัมพันธ์กันในมิติอื่น ๆ ของการดำเนินชีวิตแม้จะมีความคิดเห็นต่อเรื่องเชื่อที่แตกต่างกัน

ส่วนบ้านหัวเหวมีการแยกกลุ่มชัดเจนกว่า เมื่อมีงานบุญประเพณีต่าง ๆ ทั้งที่เป็นงานของชุมชนและบุญประเพณีของครัวเรือน ชาวบ้านที่อยู่คนละกลุ่มจะไม่ไปร่วมหรือไปบอกกล่าวกันหรือหากไปร่วมงานก็จะหลีกเลี่ยงไม่พูดคุยไม่เผชิญหน้า เมื่อมีการเลือกตั้งผู้นำหรือตัวแทนชุมชน เช่น ผู้ใหญ่บ้าน หรือสมาชิก อบต. ต่างฝ่ายต่างสนับสนุนคนของกลุ่มตนเอง ชาวบ้านให้ข้อมูลว่า เมื่อประสบปัญหา เช่น กรณีเกิดพายุบ้านเรือนชาวบ้านได้รับความเสียหาย ผู้ใหญ่บ้านสามารถทำเรื่องขอความช่วยเหลือจากทางราชการ แต่ผู้นำมักให้ความเอาใจใส่เฉพาะคนที่อยู่ในกลุ่มเดียวกับตน ในขณะที่ผู้นำให้ข้อมูลกับผู้วิจัยว่าปฏิบัติหน้าที่โดยยึดธรรมไม่เลือกว่าเป็นกลุ่มใด เพราะทุกคนเป็นลูกบ้านและมีสิทธิได้รับความช่วยเหลือจากราชการเหมือนกัน ความขัดแย้งและ “การแยกตัว” ที่เกิดขึ้นทำให้ชาวบ้านหัวเหวจำนวนหนึ่งเริ่มคิดเรื่องการแยกหมู่บ้าน และสร้างวัดใหม่ จะได้มีผู้นำของตนเองและแยกกันทำบุญคนละวัด

ผลกระทบและการปรับตัวไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในชุมชนเท่านั้น ในบางกรณีสมาชิกในครัวเรือนเดียวกันมีความคิด/จุดยืนต่อเรื่องเชื่อแตกต่างกัน บางครัวเรือนสมาชิกคนหนึ่งคัดค้านเชื่อและเข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวร่วมกับสมาชิกคนอื่น ในขณะที่สมาชิกอีกคนกลับสนับสนุนเชื่อ ซึ่งในกรณีเช่นนี้มักจะหลีกเลี่ยงที่จะพูดถึงเรื่องเชื่อ แต่ก็ให้อิสระแก่สมาชิกแต่ละคนร่วมกิจกรรมตามความคิดเห็นของตน บางครัวเรือนมีสมาชิกบางคนร่วมในขบวนการเคลื่อนไหว ส่วนคนอื่น ๆ วางตัวเป็นกลางไม่แสดงว่าอยู่ฝ่ายใดชัดเจน บางกรณีครอบครัวพ่อ-แม่ และครอบครัวลูกอยู่คนละฝ่าย ต่างก็เข้าร่วมกิจกรรมตามที่ฝ่ายซึ่งตนเห็นด้วย แต่ในขณะที่เดียวกันก็ยังรักษาความสัมพันธ์ด้านอื่น ๆ ที่พ่อ-แม่ กับลูกพึงมีต่อกัน เช่น เมื่อลูกหาปลา หาหน่อไม้ หาเห็ดได้ จะแบ่งให้ครอบครัวพ่อแม่ บางครั้งฝากหลาน ๆ ให้นุ้ย ตายาย คุณแล เป็นต้น

การปรับตัวที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นในด้านการทำมาหากิน การเข้าร่วมการชุมนุมประท้วงเป็นความพยายามในการจัดความสัมพันธ์ของครัวเรือนและชุมชนกับระบบนิเวศน์และสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปหลังการสร้างเขื่อน

บทที่ 7

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษานี้ต้องการที่จะอธิบายกระบวนการปรับตัวในการดำเนินชีวิตรวมทั้งเงื่อนไขต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับการปรับตัวของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ โดยเลือกศึกษาจากประสบการณ์ของชาวชุมชนริมน้ำมูล 3 หมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล หมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 ได้รับผลกระทบในระดับและลักษณะที่แตกต่างกัน การศึกษานี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ และใช้แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม แนวคิดวัฒนธรรมกับการพัฒนาและแนวคิดการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ เป็นเครื่องมือในการรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล การรวบรวมข้อมูลสนามดำเนินการระหว่างเดือนมีนาคม-มิถุนายน 2544 โดยได้สัมภาษณ์ตัวแทนของครัวเรือนในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง จำนวน 86 ราย นอกจากนี้ยังมีการจัดสนทนากลุ่มในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง สัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informant) เช่น ผู้นำชุมชน ตัวแทนกลุ่มคัดค้านและกลุ่มสนับสนุนเขื่อน เป็นต้น ผลการศึกษา พบว่าการสร้างเขื่อนปากมูลได้ส่งผลกระทบต่อทั้งชุมชนและครัวเรือนของชาวลุ่มน้ำมูล ผลกระทบที่เกิดขึ้นทำให้ชาวชุมชนลุ่มน้ำต้องปรับตัวในหลายมิติ ภายใต้เงื่อนไขทั้งภายในหรือบริบทชุมชนที่เปลี่ยนแปลงไปอันเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศลุ่มน้ำมูล รวมทั้งอิทธิพลภายนอกทั้งนโยบายและกระบวนการทำงานของรัฐ

7.1 เขื่อนปากมูลกับการเปลี่ยนแปลงบริบทชุมชน

หมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่งได้รับผลกระทบน้ำท่วมที่อยู่อาศัยและที่ดินทำกินทำให้ครัวเรือนส่วนใหญ่ต้องย้ายไปหาที่อยู่อาศัยใหม่ (จำนวนครัวเรือนที่ไม่ย้ายออกจากบ้านเดิมที่เคยอาศัยอยู่ในบ้านหัวเหวมี 7 หลัง บ้านหัวไฮมี 6 หลัง และบ้านปากห้วยแคนมี 11 หลัง) ในอดีตก่อนการสร้างเขื่อนวิถีชีวิตของชาวชุมชนในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่งผูกพันกับลุ่มน้ำมูล การหาปลาเป็นที่มาของทั้งอาหารและรายได้ของครัวเรือน

ชาวบ้านอธิบายการทำมาหากินในอดีตว่า "เห็ดนาบนหลังปลา" คำกล่าวนั้นสะท้อนความสำคัญของการหาปลาในวิถีชีวิตของชาวชุมชนลุ่มน้ำ บนพื้นฐานวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนอีสานการทำนาเพื่อให้ได้ข้าวไว้บริโภคสำหรับสมาชิกครัวเรือนมีความสำคัญมาก ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลก็ให้ความสำคัญกับการมีข้าวสำหรับการบริโภคของสมาชิกครัวเรือนเช่นกัน แต่การได้มาซึ่งข้าวแตกต่างไปจากชาวอีสานส่วนใหญ่ คือชาวลุ่มน้ำมูลไม่ทำนาแต่จะหาปลาไปแลกข้าวหรือหาปลาขายแล้วนำเงินไปซื้อข้าว การทำนาแม้จะมีบ้างแต่ก็ไม่ใช่กิจกรรมการผลิตหลักเช่น

ในชุมชนอีสานโดยทั่วไป ทั้งนี้เนื่องจากข้อจำกัดของสภาพทางกายภาพและความอุดมสมบูรณ์ของดิน นอกจากนี้การปลูกผักและหาของป่าริมมูล เป็นวิถีการหาอยู่หากินของชาวชุมชนลุ่มน้ำ

ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในอดีต ทำให้ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลมีวิถีชีวิตที่เกื้อกูล แบ่งปัน และพึ่งพาอาศัยกัน ใครได้ปลา ได้เห็ด ได้ผัก จะแบ่งปันกัน ในขณะที่เดียวกันชุมชนมีวัฒนธรรมประเพณีที่สะท้อนความสัมพันธ์ของการดำเนินชีวิตกับลุ่มน้ำมูลไม่ว่าจะเป็น "พิธีไหว้ปากโดม" ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าเป็นพิธีกรรมแห่งความอุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำมูล ทำให้สามารถหาปลาได้ หรือ "พิธีเนา/บุญเนา" ซึ่งเป็นการทำบุญเพื่อขอบคุณแม่น้ำที่ได้ให้ความอุดมสมบูรณ์และความมั่นคงในชีวิต การทำบุญร่วมกันเป็นการสานสัมพันธ์และสร้างความคุ้นเคยระหว่างชาวชุมชนลุ่มน้ำจากหมู่บ้านต่าง ๆ นอกจากนี้ การหาปลายังเป็นทั้งการสร้างสัมพันธ์ระหว่างชุมชนลุ่มน้ำซึ่งมีอาชีพหาปลาและการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนริมน้ำกับชุมชนบ้านโคกโดยการแลกเปลี่ยนกับปลา

หลังการสร้างเขื่อนวิถีชีวิตเปลี่ยนไป ปลาได้น้อยลง ชาวบ้านไม่สามารถยึดการหาปลาเป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือนอีกต่อไป ของป่าหาได้น้อยลงและสวนริมมูลต้องยุติเพราะระดับน้ำที่สูงขึ้นหลังสร้างเขื่อนทำให้น้ำท่วมพื้นที่ริมน้ำ ชาวบ้านเริ่มหันมาทำนามากขึ้นแต่ก็มีข้อจำกัดในการหาที่นาที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์ ในขณะที่รายได้ของครัวเรือนลดลง รายจ่ายกลับเพิ่มสูงขึ้น วัควายที่เคยเลี้ยงไว้ต้องขายเพื่อนำเงินมาใช้ในครอบครัว เพื่อการผลิตภาคเกษตรไม่สามารถเป็นที่พึ่งของครัวเรือน จึงมีการอพยพออกจากชุมชนเพื่อทำงานรับจ้าง การเปลี่ยนแปลงการทำมาหากินของคนในชุมชนเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการปรับเปลี่ยนประเพณี วัฒนธรรมและความสัมพันธ์ทางสังคม กล่าวคือ ประเพณีต่าง ๆ ที่สะท้อนความสัมพันธ์ของการดำเนินชีวิตกับลุ่มน้ำมูล เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงหรือยุติไปในบางหมู่บ้าน ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติและเพื่อนบ้านที่เคยมีบ้านเรือนอยู่ใกล้กันเริ่มเปลี่ยนไป เมื่อต้องมีการโยกย้ายบ้านเรือนอันเป็นมาจากปัญหาน้ำท่วมที่อยู่อาศัยหลังการสร้างเขื่อน การไปมาหาสู่และช่วยเหลือกันระหว่างครอบครัวพ่อ-แม่ กับครอบครัวลูกๆ มีข้อจำกัดมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันความคิดเห็นหรือจุดยืนเกี่ยวกับเขื่อนที่แตกต่างกันของคนในชุมชน ทำให้เกิด "การแยกขั้ว" ระหว่างผู้เห็นด้วย/สนับสนุน กับผู้ที่ไม่เห็นด้วย/คัดค้าน ซึ่งส่งผลต่อความสัมพันธ์และความสามัคคีกลมเกลียวของคนในชุมชน

7.2 การปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำ

หลังการสร้างเขื่อนปากมูลชาวบ้านมีการปรับวิถีการดำเนินชีวิตในหลาย ๆ ด้าน ซึ่งการปรับตัวที่เกิดขึ้นมีความสัมพันธ์และมีอิทธิพลต่อกัน ในขณะเดียวกันการปรับตัวก็ได้รับอิทธิพลและส่งผลต่อการเปลี่ยนบริบทชุมชนและเงื่อนไขต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน ทีมวิจัยตระหนักถึงความ

เป็นพลวัตของการปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำ อย่างไรก็ตามเพื่อสะท้อนการปรับตัวแต่ละด้าน ภายใต้บริบทชุมชน การวิจัยนี้วิเคราะห์การปรับตัวใน 4 ด้าน ดังนี้

การปรับตัวอันเนื่องมาจากการโยกย้ายที่อยู่อาศัย ในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง ผลจากการสร้างเขื่อนซึ่งรวมทั้งการระเบิดแก่ง ทำให้ชาวบ้านประสบปัญหาน้ำท่วมบ้านเรือน และที่ดินทำกิน สำหรับบ้านห้วยเหวเนื่องจากเป็นหมู่บ้านที่ตั้งของเขื่อน จึงได้รับผลกระทบจากการระเบิดแก่งทำให้บ้านเรือนได้รับความเสียหาย เกิดมลภาวะที่ส่งผลกระทบต่อสุขภาพของคนในชุมชน รวมทั้งชาวบ้านบางคนได้รับอันตรายจากการระเบิด เงื่อนไขดังกล่าวทำให้มีการโยกย้ายบ้านเรือนไปอยู่อาศัยบนที่ดินผืนใหม่ ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งออกไปอาศัยอยู่ในที่ซึ่ง กฟผ. จัดสรรให้ บางกลุ่มออกไปอาศัยในที่หัวไร่ปลายนา บางกลุ่มเช่นกรณีบ้านปากห้วยแค้นมีผู้ไปอาศัยอยู่ในที่สาธารณะของชุมชน การโยกย้ายที่อยู่อาศัยไม่ว่าจะเป็นกรณีใด ส่งผลกระทบต่อการดำเนินชีวิต และความสัมพันธ์ทางสังคม โดยเฉพาะในระหว่างกลุ่มเครือญาติซึ่งเคยมีบ้านเรือนอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน การปรับตัวในการหาที่อยู่อาศัยใหม่ ชาวบ้านมักให้ความสำคัญกับการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มและหากเป็นไปได้จะเลือกพื้นที่ซึ่งไม่ห่างจากชุมชนเดิมมากนัก เหตุผลที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มชาวบ้านอธิบายว่าเพื่อความปลอดภัยในชีวิต และสามารถพึ่งพากันได้เมื่อเกิดปัญหา ดังนั้นผู้ที่ย้ายไปอาศัยอยู่ก่อนมักจะชักชวนญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านไปอาศัยอยู่ในบริเวณใกล้เคียง ส่วนการเลือกอยู่ใกล้ชุมชนเดิมนั้น ชาวบ้านให้เหตุผลว่าเป็นการรักษาช่องทางในการทำมาหากินคือการหาปลาในลำน้ำมูลไว้เนื่องจากที่ตั้งของชุมชนเดิมอยู่ริมน้ำ นอกจากนี้ชาวบ้านบางรายอพยพกลับไปอาศัยในชุมชนเดิมเมื่อเวลาผ่านไปและพบว่าบ้านเรือนเดิมที่เคยอาศัยอยู่ไม่ถูกน้ำท่วม จะเห็นได้ว่าการปรับตัวด้านที่อยู่อาศัยของชาวบ้านมีความสัมพันธ์กับแหล่งทำมาหากิน และให้ความสำคัญกับการอยู่ใกล้กับญาติพี่น้องและอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน

การปรับตัวด้านการทำมาหากิน ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลต้องดิ้นรนและปรับตัวเมื่อการหาปลาไม่ได้เป็นหลักประกันความมั่นคงในชีวิตเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต เหล่า "พรานปลา" จำนวนไม่น้อยที่ผันตัวเองสู่ออาชีพอื่น ในขณะที่บางคนปรับวิธีการหาปลาสู่กับวิกฤติทรัพยากรที่เกิดขึ้น โดยเปลี่ยนสถานที่หาปลา จากลำน้ำมูลเป็นแหล่งน้ำอื่น เช่น ชาวบ้านห้วยไฮหาปลาที่ลำโดมน้อย ชาวบ้านห้วยหาปลาที่แม่น้ำโขง หรือบางรายอพยพครอบครัวไปหาปลาที่ลำตะคองในฤดูแล้ง เมื่อถึงฤดูฝนจะกลับสู่หมู่บ้านและหาปลาที่ลำน้ำมูลเช่นเดิม ก่อนการสร้างเขื่อนลำน้ำมูลมีแก่งต่าง ๆ จำนวน แก่งเหล่านี้คือที่อยู่อาศัยและที่วางไข่ของปลา และเป็นที่ยึด "มอง" (เครื่องมือหาปลา) ขวางกั้นลำน้ำเพื่อดักปลา เมื่อแก่งถูกทำลาย "พรานปลา" ต้องปรับเครื่องมือจากที่เคยใช้มองมาเป็น "ก๊ฟ" (เครื่องมือหาปลา) และเบ็ด ผู้ที่ยังคงใช้มองและแหอยู่ต้องปรับให้มีความถี่ของตาข่ายมากขึ้นเพราะปลามีขนาดเล็กลง ชาวบ้านที่อยู่เหนือเขื่อนหันมาดำน้ำจับกุ้งแทนการหาปลา ถึงแม้ว่าจะมีการปรับตัวเพื่อให้อยู่คงหาปลาได้แต่ยังพบว่าจำนวนครัวเรือนในหมู่

บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่งที่หาปลาเพื่อขายมีไม่ถึงครึ่งหนึ่ง (ร้อยละ 40.7) ของครัวเรือนตัวอย่าง ส่วนครัวเรือนที่หาปลาได้เพียงพอบริโภคกว่านั้นมีร้อยละ 36.0 กลุ่มที่หาปลาขายระบุว่าหาปลาได้น้อยลงมาก บางวันอาจไม่ได้ปลาเลย รายได้จากการขายปลาประมาณวันละ 50-100 บาท ในขณะที่ในอดีตมีรายได้จากการหาปลารวันละประมาณ 300-500 บาท หากวันใดหาปลาได้มากอาจมีรายได้นับพันบาท โดยเปรียบเทียบหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง บ้านหัวเห่มีครัวเรือนที่หาปลาเพื่อขายมากกว่าบ้านห้วยไฮและปากห้วยแคน

เมื่อหาปลาได้น้อยลงชาวบ้านส่วนหนึ่งหันมาทำนาเพิ่มขึ้นแต่ด้วยข้อจำกัดของสภาพพื้นที่และความอุดมสมบูรณ์ของดิน ชาวบ้านโดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านหัวเห่ต้องปรับตัวโดยซื้อหรือเช่าที่นาแปลงใหม่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ซึ่งมักอยู่ไกลจากหมู่บ้าน ในฤดูทำนาต้องละทิ้งบ้านเรือนไปอาศัยอยู่ที่นา ดังนั้นครัวเรือนจึงต้องจัดแบ่งกำลังคน สำหรับบางครัวเรือนเงื่อนไขดังกล่าวเป็นข้อจำกัดประการหนึ่งที่ทำให้ไม่สามารถทำนาเพิ่มขึ้นได้

ก่อนสร้างเขื่อน การทำสวนผักริมมูลและหาของป่านอกจากจะเป็นแหล่งที่มาของอาหารแล้วยังเป็นแหล่งรายได้จากการขายผลผลิตที่เหลือจากการบริโภคของครัวเรือน หลังสร้างเขื่อนพื้นที่ริมมูลซึ่งเคยทำสวนผักและหาของป่าถูกน้ำท่วม ชาวบ้านส่วนหนึ่งปรับตัวโดยหันมาปลูกผักตามหัวไร่ปลายนา หรือปลูกในบริเวณบ้าน ซึ่งมักทำเพื่อบริโภคในครอบครัวเท่านั้น ส่วนของป่าต้องออกไปหาในพื้นที่ไกลหมู่บ้าน บางครั้งต้องเดินทางโดยรถยนต์ ในอดีตผู้หญิงและคนแก่คือผู้ที่มักออกไปหาของป่าตามพื้นที่ริมมูลหรือป่ารอบ ๆ หมู่บ้าน แต่ปัจจุบันเมื่อต้องออกไปหาในพื้นที่ห่างไกลหมู่บ้านมากขึ้น เป็นข้อจำกัดทำให้คนแก่ทำกิจกรรมนี้น้อยลง ในขณะที่ผู้หญิงก็มักจะรวมกลุ่มกันไปหรือมีผู้ชายร่วมไปด้วยเพื่อความปลอดภัย ข้อจำกัดต่อการทำสวนผักริมมูลและหาของป่าทำให้ครัวเรือนต้องซื้ออาหารจากร้านค้าหรือรถเร่ขายอาหารที่เข้ามาในหมู่บ้าน ในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่งมี "รถตลาด" ซึ่งนำอาหารสด อาหารแห้งและผลไม้เข้ามาขายเป็นประจำทุกเช้าเย็น ในขณะที่เดียวกันร้านค้าในหมู่บ้านซึ่งแต่เดิมขายสินค้าประเภทข้าวสาร อาหารแห้ง เกลือ พริก ยาสูบ เครื่องมือหาปลา ปัจจุบันมีสินค้าประเภทผักสด เนื้อสัตว์ ปลาทุกระป๋อง เพิ่มขึ้น ส่วนการเลี้ยงสัตว์โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัวควายมีความสัมพันธ์กับพื้นที่เลี้ยงสัตว์ ดังนั้นจึงมีเฉพาะครัวเรือนที่ออกไปอาศัยในบริเวณที่มีห่างจากชุมชน เช่น หัวไร่ปลายนา หรือที่สาธารณะ หันกลับมาเลี้ยงสัตว์เพิ่มขึ้น

การทำกิจกรรมนอกภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจักสานทั้งทำกระติบข้าวแห ตะกร้า ซึ่งทำกันมาตั้งแต่อดีตกลายเป็นแหล่งรายได้เสริมของครัวเรือน ในช่วงหลังการสร้างเขื่อนครัวเรือนในหมู่บ้านศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านปากห้วยแคน และบ้านหัวเห่ทำไม้กวาดขายแก่พ่อค้าที่เข้ามารับซื้อในหมู่บ้าน กิจกรรมเหล่านี้แม้จะช่วยสร้างรายได้แก่ครัวเรือนแต่เมื่อมีการผลิตเพิ่มขึ้นทำให้ราคาตก ในขณะที่วัตถุดิบซึ่งเคยหาได้ในท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่หายากขึ้นเพราะ

หลังสร้างเขื่อนป่าไผ่ริมมูลถูกน้ำท่วม ในขณะที่เขมซึ่งใช้ทำไม้กวาดราคาสูงขึ้น ทำให้ต้นทุนสูง สถานการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นข้อจำกัดในการปรับตัวเพื่อหารายได้สู่ครัวเรือน

การรับจ้างซึ่งรวมทั้งการอพยพไปทำงานนอกชุมชน กลายเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของชาวชุมชนลุ่มน้ำในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง ก่อนการสร้างเขื่อนการรับจ้างแรงงานส่วนใหญ่ทำกันในกลุ่มหรือชุมชนใกล้เคียง การออกจากชุมชนไปหางานทำในเมืองใหญ่มักเป็นกลุ่มคนหนุ่มสาวที่ต้องการหาประสบการณ์ หลังการสร้างเขื่อนครัวเรือนที่มีสมาชิกทำงานรับจ้างทั้งในลักษณะจ้างงานทั้งปีและจ้างแบบชั่วคราวมีมากถึงร้อยละ 70.9 ของครัวเรือนตัวอย่างในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง ทั้งนี้โดยการอพยพแรงงานในหมู่บ้านศึกษาเริ่มมีมากขึ้นตั้งแต่ปี 2540 เป็นต้นมา สาเหตุของการอพยพชาวบ้านส่วนใหญ่ให้ข้อมูลว่าเป็นเพราะ “ไม่มีงานทำ ไม่มีเงิน หาปลาไม่ได้” หลังสร้างเขื่อนการรับจ้างที่เป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือนของชุมชนลุ่มน้ำมีทั้งการจ้างงานในภาคเกษตร เช่น เกี่ยวข้าว ตัดอ้อย ขุดมันสำปะหลัง ทำไร่สับปะรด เลี้ยงกุ้ง และงานรับจ้างนอกภาคเกษตร เช่น โรงงาน ลูกจ้างบริษัทเอกชน/ร้านค้า ก่อสร้าง เป็นต้น (ดูรายละเอียด บทที่ 6) นอกจากนี้การวิจัยนี้ชี้ให้เห็นว่าในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง การอพยพออกจากชุมชนเพื่อทำงานทั้งในและนอกภาคเกษตรในลักษณะการจ้างงานเป็นช่วงเวลานานตลอดทั้งปี (ร้อยละ 54.7) มีมากกว่าการจ้างงานชั่วคราว (ร้อยละ 34.9) ซึ่งการอพยพแรงงานโดยเฉพาะอย่างยิ่งการอพยพตลอดปีส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ในครัวเรือน รวมทั้งการปรับตัวต่อการทำมาหากินและการดำเนินชีวิตของสมาชิกครัวเรือน

การเข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ถือเป็นปรับตัวได้ตอบกับการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์และผลกระทบต่อวิถีชีวิตจากการสร้างเขื่อนปากมูลเริ่มขึ้นตั้งแต่ปี 2532 เป็นต้นมาจนกระทั่งปัจจุบัน ในช่วงแรกประเด็นการเรียกร้องคือคัดค้านการสร้างเขื่อน ทั้งนี้เนื่องจากชาวบ้านห่วงเกรงในผลกระทบที่เกิดขึ้น ประกอบกับการให้ข้อมูลและการให้โอกาสการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในขบวนการตัดสินใจมีข้อจำกัด ในที่สุดเมื่อรัฐตัดสินใจสร้างเขื่อนปากมูลผลกระทบที่เกิดขึ้นทั้งต่อที่อยู่อาศัย ที่ดินทำกิน และการสูญเสียอาชีพประมง ทำให้ชาวบ้านออกมาเรียกร้องเพื่อให้แก้ไขปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อดำเนินชีวิต ประเด็นการสูญเสียอาชีพและสูญเสียวิถีชีวิตเป็นเรื่องที่ชาวบ้านให้ความสำคัญในการอธิบายการเกิดขึ้นและดำรงอยู่ของขบวนการเคลื่อนไหว

สาเหตุการเข้าร่วมในการเคลื่อนไหวเรียกร้อง นอกจากผลกระทบที่เกิดกับวิถีชีวิตแล้ว ชาวบ้านยังอธิบายว่าเป็นเพราะรัฐบาลไม่แก้ปัญหายอย่างจริงจังและไม่รักษาสัญญาที่ให้ไว้กับชาวบ้าน จากประสบการณ์ชาวบ้านที่ร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวสรุปว่าปัญหาอันเนื่องมาจากผลกระทบของการสร้างเขื่อนไม่ว่าจะเป็นการสูญเสียอาชีพประมง ความเสียหายของบ้านเรือนและ

ทรัพย์สินรวมทั้งปัญหาสุขภาพที่เกิดจากการก่อสร้างเขื่อน หากไม่มีการชุมนุมเรียกร้องรัฐบาลจะ
ไม่ให้ความสนใจ ไม่แก้ไข

การร่วมในขบวนการเคลื่อนไหว ชาวบ้านเรียนรู้เรื่อง "สิทธิ" และการปกป้องสิทธิ
ของตน ในขณะเดียวกัน ชาวบ้านปากมูลได้สร้าง "มาตรฐานใหม่ทางสังคม" นั่นคือ การที่รัฐยอม
จ่ายค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพประมงแก่ผู้ได้รับผลกระทบและผ่านการพิสูจน์ว่าเป็นชาวประมง
ซึ่งการยอมจ่ายค่าชดเชยมีนัยยะแสดงถึงการยอมรับผลกระทบที่เกิดจากโครงการพัฒนาของรัฐ
ต่อวิถีชีวิตของคนท้องถิ่น นอกจากนี้บทเรียนสำคัญที่อีกลักษณะหนึ่งชาวบ้านได้เรียนรู้คือ ทักษะ
หรือมุมมองของสังคมต่อการเคลื่อนไหวของชาวบ้าน ซึ่งมีความหลากหลาย บางคนเห็นว่าชาว
บ้านพยายามปกป้องวิถีชีวิตและระบบนิเวศน์ของชุมชน บางคนมองว่าชาวบ้านไร้ระเบียบ ใช้
กฎหมายเหนือกฎหมาย บ้างก็มองว่าการชุมนุมคือการเรียกร้องค่าชดเชยที่ไม่รู้จักจบสิ้น ผู้ชุมนุมคือ
"พวกไม่รู้จักพอ" บางคนตั้งคำถามว่า "ใครคือมือที่สาม ใครจ้างให้ชาวบ้านชุมนุมประท้วง"

ในหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง สมาชิกครัวเรือนแทบทุกหลังคาเคยผ่านประสบการณ์
ร่วมการชุมนุม หรือ "ม็อบ" มาแล้ว บางครัวเรือนมีสมาชิกที่ร่วมในขบวนการตั้งแต่เริ่มต้นและใน
ปัจจุบันยังคงร่วมอยู่ บางครัวเรือนเข้าร่วมเป็นครั้งคราว เมื่อพิจารณารายหมู่บ้านจะพบว่าบ้านหัว
เหวทั้งสองหมู่บ้านมีจำนวนครัวเรือนที่มีสมาชิกเข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวทั้งในลักษณะการเข้า
ร่วมเป็นประจำและร่วมเป็นครั้งคราวมากกว่าบ้านปากห้วยแคน และห้วยไฮ การเข้าร่วมการชุมนุม
โดยเฉพาะอย่างยิ่งการชุมนุมที่ต้องใช้เวลาอันมีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขทรัพยากรและการจัด
การทรัพยากรของครัวเรือน รวมทั้งการช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างครัวเรือน นอกจากนี้ขบวนการ
เคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นยังส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมภายในชุมชน และความสัมพันธ์
ระหว่างชาวบ้านกับรัฐอีกด้วย

การปรับความสัมพันธ์ทางสังคม การโยกย้ายที่อยู่อาศัย การปรับวิถีการทำมา
หากิน รวมทั้งการเข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ล้วนส่งผลต่อความสัมพันธ์ทางสังคม
ทั้งในลักษณะที่ก่อให้เกิดการเกื้อกูลและร่วมมือกัน หรือความห่างเหินหรือขัดแย้ง การช่วยเหลือ
กันระหว่างครัวเรือนที่เป็นเครือญาติเพื่อให้สมาชิกครัวเรือนสามารถทำงานรับจ้าง หรือสามารถ
เข้าร่วมในการชุมนุมเรียกร้องได้ ตัวอย่างเช่นครอบครัวซึ่งประกอบด้วยสามี-ภรรยา และลูกเล็ก
ขอความช่วยเหลือให้ครอบครัวของพ่อแม่รับภาระดูแลเด็ก และเป็นตัวแทนเข้าร่วมในการชุมนุม
เพื่อให้สามีและภรรยาสามารถทำงานรับจ้างซึ่งเป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือน โดยลูกส่งเงินกลับ
มาให้พ่อแม่เป็นการตอบแทน

ความสัมพันธ์ที่ทำให้เกิดความขัดแย้งที่ปรากฏชัดที่สุดโดยเฉพาะอย่างยิ่งในบ้าน
หัวเหว คือความขัดแย้งทางความคิดต่อเขื่อน กลุ่มที่สนับสนุนกับกลุ่มคัดค้านเขื่อนมีทัศนคติ
เป็น "พวกเขา - พวกเรา" การ "แยกขั้ว" ส่งผลต่อความร่วมมือและความสัมพันธ์ของคนในชุมชน

ในกรณีบ้านหัวเหวเมื่อมีงานบุญประเพณีชาวบ้านที่อยู่คนละกลุ่มจะไม่ไปร่วมหรือไม่บอกกล่าวกัน หรือหากไปร่วมก็จะหลีกเลี่ยงที่จะไม่เผชิญหน้า ไม่พูดคุยกัน หรือบางกรณีก็ใช้วิธีการจัดงานแยกกลุ่มกัน เช่น บุญผ้าป่าของหมู่บ้านกลุ่มหนึ่งจะจัดครั้งหนึ่ง ส่วนกลุ่มผู้คัดค้านจัดอีก ครั้งหนึ่ง เป็นต้น สำหรับบ้านปากห้วยแคนและห้วยไฮซึ่งการ “แยกข้าว” ไม่ปรากฏชัด ชาวบ้านจะมีความระมัดระวังและหลีกเลี่ยงที่จะพูดเรื่องเขื่อนในสถานการณ์ที่มีคนทั้งสองกลุ่มอยู่รวมกัน โดยสมาชิกในชุมชนยังติดต่อสัมพันธ์กันในมิติอื่น ๆ ของการดำเนินชีวิต แม้จะมีความคิดเห็นเรื่องเขื่อนที่แตกต่างกัน ในบางครั้งเรือสมาชิกบางคนคัดค้านเขื่อนและร่วมในขบวนการเคลื่อนไหว ขณะที่สมาชิกบางคนสนับสนุนเขื่อน ในเงื่อนไขลักษณะนี้สมาชิกครัวเรือนปรับตัวโดยหลีกเลี่ยงการพูดเรื่องเขื่อน แต่ก็ให้อิสระในการเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ตามความคิดเห็นของแต่ละคน

จะเห็นได้ว่าการปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลใต้สถานการณ์ความขัดแย้งมีทั้ง การหลีกเลี่ยง การนิ่งเงียบ การแยกกลุ่ม ทั้งนี้เพื่อจัดความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกในครัวเรือนและระหว่างครัวเรือนกับชุมชน

7.3 เงื่อนไขที่ส่งผลต่อการปรับตัว

การปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลได้รับผลกระทบจากเงื่อนไขภายในชุมชน และอิทธิพลภายนอก กล่าวคือ

เงื่อนไขภายในที่สำคัญคือ **ทรัพยากรชุมชน** ซึ่งมีความสัมพันธ์กับระดับผลกระทบที่เกิดจากการสร้างเขื่อน บ้านปากห้วยแคนเป็นชุมชนที่ได้รับผลกระทบน้อยที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับระหว่างหมู่บ้านศึกษาทั้ง 3 แห่ง ในขณะเดียวกันบ้านปากห้วยแคนมีฐานะทรัพยากรที่ใช้ในการผลิตที่ชาวบ้านสามารถพึ่งพิงได้มากกว่าบ้านหัวเหวและห้วยไฮ ดังนั้นจึงมีจำนวนสมาชิกครัวเรือนที่ปรับตัวสู่ออาชีพแรงงานรับจ้างต่ำกว่าหมู่บ้านอื่น ในขณะที่จำนวนครัวเรือนที่ทำการผลิตโดยอาศัยฐานทรัพยากรชุมชน (ทำนา หาปลา ทำการเกษตรอื่น) มีสูง ส่วนชุมชนที่มีข้อจำกัดในเรื่องทรัพยากร มีจำนวนครัวเรือนที่ปรับตัวสู่การทำงานรับจ้างมีมากกว่า และมีจำนวนสมาชิกครัวเรือนที่ทำงานรับจ้างทั้งปีเป็นสัดส่วนที่สูงด้วย (ตาราง 6.4)

นอกจากนี้ **ทรัพยากรครัวเรือน** ยังเป็นเงื่อนไขพื้นฐานอีกประการหนึ่งที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล การศึกษานี้พบว่า จำนวน วย รวมทั้งสุขภาพของสมาชิกครัวเรือน ส่งผลต่อการแบ่งงานหรือปรับภาระความรับผิดชอบต่องานในครัวเรือนทั้งการผลิตและกิจกรรมพื้นฐานของครัวเรือน (reproductive work) ซึ่งความรับผิดชอบเหล่านี้ส่งผลต่อการปรับตัวในการทำมาหากินและการเข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของสมาชิกครัวเรือน สำหรับทัศนคติต่องานอาชีพต่าง ๆ (เช่น งานรับจ้างดีกว่างานภาคเกษตร เพราะไม่ต้องลงทุนสูง และมีรายได้ประจำ หรืองานภาคเกษตรดีกว่าเพราะไม่ต้องเป็นลูกจ้างใคร ไม่ถูกโกงค่าแรง ไม่ต้อง

จากบ้านไปอยู่ที่อื่น) และทักษะในการประกอบอาชีพ ความสามารถในการเรียนรู้และการพัฒนา ทักษะส่งผลต่อการปรับตัวจากอาชีพหนึ่งสู่อีกอาชีพหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากอาชีพในภาค เกษตรสูงานรับจ้าง และการประกอบอาชีพอิสระอื่น ๆ นอกจากนี้ทุนทั้งเงิน ที่ดิน เครื่องไม้เครื่องมือต่าง ๆ รวมทั้งทักษะและความรู้ที่ได้รับถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ ล้วนส่งผลต่อการปรับตัวในการทำมาหากินของครัวเรือน

เงื่อนไขที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างครัวเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งครัวเรือนที่เป็นเครือญาติกัน เชื้อต่อการปรับตัวในการทำมาหากิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในครอบครัวที่มีสมาชิกซึ่งต้องการการดูแลเช่นเด็กเล็ก หรือผู้ป่วย การปรับจากการทำมาหากินในชุมชนสู่การทำงานรับจ้างนอกชุมชนต้องอาศัยการช่วยเหลือจากครัวเรือนที่เป็นญาติพี่น้องในการดูแลเด็กหรือผู้เจ็บป่วย นอกจากนี้ความร่วมมือระหว่างครัวเรือนในอีกลักษณะหนึ่งที่ส่งผลต่อการปรับตัวคือ การแลกเปลี่ยนข้อมูล การแนะนำแหล่งงาน การช่วยหางาน ซึ่งความร่วมมือลักษณะนี้มักเกิดขึ้นทั้งในหมู่เครือญาติและครัวเรือนอื่นที่อยู่ในชุมชน นอกจากการปรับตัวในการทำมาหากิน ความร่วมมือระหว่างครัวเรือนยังเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ส่งผลต่อการเข้าร่วมในการ ชุมมุนุมประท้วงของชาวบ้านอีกด้วย มีการตั้งข้อสังเกตว่าผู้ชุมนุมมีสัดส่วนของผู้สูงอายุกับเด็กสูง การเข้าร่วมชุมนุมของคนเหล่านี้สะท้อนการช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างครัวเรือน เพื่อรักษาการมีส่วนร่วมในขบวนการเคลื่อนไหว ให้สมาชิกครัวเรือนที่อยู่ในวัยแรงงานสามารถรักษาหน้าที่ในการทำมาหากินไว้ได้ ในขณะที่ผู้สูงอายุที่ร่วมในฐานะเป็นตัวแทนของลูกหรือคนที่ไม่สามารถเข้าร่วม การชุมนุมได้อย่างต่อเนื่องเพราะต้องรับผิดชอบการทำมาหาเลี้ยงชีพ ผู้สูงอายุหลายคนเข้าร่วม การชุมนุมพร้อมกับหลาน ๆ ซึ่งต้องดูแลในระหว่างที่พ่อแม่ของเด็กเหล่านั้นออกไปประกอบอาชีพ

กระบวนการทำงานของรัฐ เป็นเงื่อนไขภายนอกที่ ส่งผลต่อการปรับตัวด้านต่าง ๆ และในขณะเดียวกันก็ได้รับอิทธิพลจากการปรับตัวที่เกิดขึ้นด้วย เชื้อนปากมูลเกิดขึ้นเนื่องจากรัฐใช้นโยบายการพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับการสร้างความเจริญในภาพรวมซึ่งให้ความสำคัญกับภาคเมืองกับการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยละเลยวิถีชีวิตของคน ท้องถิ่น ละเลย การมีส่วนร่วมของชุมชนผู้ซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรงจากการพัฒนา กรณีเชื้อน ปากมูล การพูดถึง "การมีส่วนร่วมของชาวบ้าน" ดูจะเป็นเรื่องที่ห่างไกลความเป็นจริงอย่างมาก เพราะเพียงแต่ การรับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับเชื้อนของชาวบ้านยังมีข้อจำกัดอย่างมาก สิ่งที่ชาวบ้านรู้มักเป็นข้อมูลด้าน บวก เป็นข้อมูลเพียงบางเรื่องบางประเด็น ซึ่งไม่มีความชัดเจน (เช่น อัตราการจ่ายค่าชดเชยพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบ) หรือไม่ตรงกับความเป็นจริง (เช่น คุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นหลังสร้างเชื้อน) การไม่เปิดเผยข้อมูลต่อชาวบ้านและต่อสาธารณะอย่างตรงไปตรงมา ประกอบกับการไม่ปฏิบัติตามคำ สัญญาที่ให้ไว้กับชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นกรณีการจัดหาที่ดินให้ครอบครัวละ 15 ไร่ เพื่อทดแทนการ สูญเสียอาชีพประมง หรือสัญญาที่ให้ไว้กับชาวบ้านว่าหลังสร้างเชื้อนจะสามารถทำนาได้ปีละ 2

ครั้ง วิธีการทำงานลักษณะนี้ก่อให้เกิดเงื่อนไขที่ทำให้ชาวบ้านออกมาโต้ตอบโดยการชุมนุมเคลื่อนไหว ซึ่งขบวนการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นเป็นการปรับตัวเพื่อโต้กลับนโยบายและวิธีการทำงานของรัฐ ในขณะที่เดียวกันขบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้านส่งผลต่อการปรับนโยบายและการทำงานของรัฐด้วย เช่น การยอมจ่ายค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพประมง ซึ่งถือเป็น “มาตรฐานใหม่ของสังคม” การทำงานในรูปคณะกรรมการที่ประกอบด้วยตัวแทนภาครัฐ และชาวบ้าน การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สะท้อนถึงการปรับวิธีการทำงานที่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชาวบ้านมากขึ้น อย่างไรก็ตามบทเรียนจากกรณีปากมูลชี้ให้เห็นว่าการปรับวิธีการทำงานของรัฐเกิดขึ้นเฉพาะภายใต้สถานการณ์ที่ชาวบ้านทำให้ปัญหาและความเดือดร้อนของตนปรากฏต่อสาธารณะครั้งแล้วครั้งเล่าเท่านั้น

7.4 ข้อเสนอแนะและบทเรียน

การศึกษาครั้งนี้มีข้อเสนอแนะและบทเรียนดังนี้

1) การวิจัยนี้ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของการเปลี่ยนแปลงสภาพทางกายภาพต่อระบบนิเวศน์ วัฒนธรรม ประเพณี การทำมาหากิน และความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งส่งผลต่อวิถีการดำเนินชีวิตของคนท้องถิ่น ดังนั้นโครงการพัฒนาของรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ที่ส่งผลกระทบต่อจากนิเวศน์และสภาพแวดล้อม ต้องให้ความสำคัญกับมิติทางสังคม วัฒนธรรม และวิถีชีวิตของคนท้องถิ่น การศึกษาผลกระทบโครงการต้องมีข้อมูลในประเด็นต่าง ๆ อย่างครบถ้วน และต้นทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่ต้องได้รับการพิจารณาในฐานะเป็นต้นทุนของโครงการ

2) ชุมชนที่ได้รับผลกระทบควรได้รับการพัฒนาให้ชาวบ้านสามารถมีชีวิตอยู่ได้อย่างปกติสุข มีความมั่นคงในชีวิต กรณีเขื่อนปากมูลให้บทเรียนว่าความมั่นคงในชีวิตไม่ได้เกิดจากการมีเงินหรือมีรายได้เพียงเท่านั้น แต่หมายถึงความมั่นคงในฐานทรัพยากรที่คนในชุมชนสามารถพึ่งพิงได้ ความสามัคคี การแบ่งปันและเกื้อกูลกัน หากพิจารณาในลักษณะนี้จะเห็นว่าค่าชดเชยที่จ่ายให้กับชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบ ไม่ใช่หลักประกันความมั่นคงในชีวิตและนี่คือเหตุผลประการสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านเรียกร้องให้คืนธรรมชาติสู่ลุ่มน้ำมูลโดยเปิดประตูระบายน้ำของเขื่อน

การเรียกร้องของชาวบ้านไม่ว่าจะเป็นการขอให้รัฐจัดหาที่ดิน 15 ไร่ต่อครอบครัวเพื่อทดแทนความสูญเสียที่เกิดจากไม่สามารถหาปลาซึ่งเป็นแหล่งที่มาของรายได้หลักของครัวเรือน หรือการทวงถามสัญญาที่ชาวบ้านได้รับการบอกกล่าวว่าจะหลังสร้างเขื่อนจะสามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง ข้อเรียกร้องเหล่านี้สะท้อนความผูกพันของวิถีชีวิตกับทรัพยากรชุมชน และนั่นคือเงื่อนไขพื้นฐานที่ทำให้ชีวิตมีความมั่นคง การอพยพออกจากชุมชนไปทำงานต่างถิ่นแม้จะสร้างรายได้ให้กับครอบครัว แต่ขณะเดียวกันชาวบ้านก็ตระหนักถึงความไม่มั่นคงของงานที่ทำ ความลำบาก

ในการใช้ชีวิตในต่างถิ่นและค่าใช้จ่ายที่สูงในขณะที่ต้องการสะสมเงินเพื่อส่งกลับให้ครอบครัว รวมทั้งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ของสมาชิกในครัวเรือนและความสัมพันธ์กับชุมชน การส่งเสริมเพื่อสร้างอาชีพ/สร้างงานในท้องถิ่นเป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญ ในขณะที่เดียวกันการพัฒนาอาชีพต้องคำนึงถึงทักษะ ฐานทรัพยากร และวิถีชีวิตของคนในชุมชน

3) การให้ข้อมูลแก่ผู้เกี่ยวข้อง ทั้งข้อมูลโครงการ ผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นต่อชุมชน และแนวทางในการจัดการเพื่อแก้ไขผลกระทบที่เกิดจากโครงการอย่างชัดเจน ทั้งข้อมูลด้านบวกและด้านลบ มีความสำคัญต่อการสร้างความเข้าใจและเป็นพื้นฐานในการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนต่อโครงการ การที่ชาวบ้านได้รับข้อมูลที่ชัดเจนและถูกต้องเป็นการป้องกันหรือลดผลกระทบอันเกิดจากเงื่อนไขซึ่งอยู่นอกเหนือการดูแลของรัฐ เช่น กรณีการกว้านซื้อที่ดินก่อนสร้างเขื่อนของผู้นำชุมชนและนายทุนท้องถิ่น เป็นต้น

กรณีเขื่อนปากมูลเป็นบทเรียนที่ชี้ให้เห็นว่าการไม่เปิดเผยข้อมูลโครงการต่อสาธารณะอย่างตรงไปตรงมา เป็นจุดเริ่มของการชุมนุมประท้วงของชาวบ้านเพื่อทวงสิทธิในการรับรู้ข้อมูลในเรื่องที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและต่อชุมชน

4) วิธีการทำงานที่ไม่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการ รวมทั้งการไม่ปฏิบัติตามข้อตกลงที่ทำร่วมกัน เป็นเงื่อนไขสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้ปัญหาอันเกิดจากผลกระทบการสร้างเขื่อนไม่ได้รับการแก้ไข ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้การชุมนุม การเคลื่อนไหวของชาวบ้านดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง トラบเท่าที่ผลพวงจากโครงการพัฒนาของรัฐที่กระทบต่อการดำเนินชีวิตจะได้รับการแก้ไข

5) ความแตกแยกหรือ "การแยกขั้ว" ของคนในชุมชนที่เกิดขึ้นบนพื้นฐานความแตกต่างของทัศนคติและจุดยืนต่อเขื่อนปากมูลเป็นบทเรียนที่สังคมต้องให้ความสำคัญเช่นกัน แม้ว่าชาวบ้านพยายามปรับตัวต่อความขัดแย้งที่เกิดขึ้นเพื่อรักษาความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนและระหว่างสมาชิกครัวเรือน แต่หากปัญหาผลกระทบอันเนื่องมาจากการเขื่อนไม่ได้รับการแก้ไข และขบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้านเพื่อเรียกร้องให้มีการจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นยังคงดำเนินต่อไป "การแยกขั้ว" ที่เกิดขึ้นนับวันจะฝังรากลึกในชุมชน

6) นอกจากความแตกแยกที่เกิดขึ้นระหว่างคนในชุมชนแล้ว ขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อโต้ตอบปัญหาอันเป็นผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูลที่ดำเนินมากกว่า 10 ปี ทำให้เกิดการพัฒนาศนคติระหว่างชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบกับรัฐ นั่นคือ ความไม่ไว้วางใจ ไม่เชื่อถือศรัทธา ด้วยวิธีการทำงานของรัฐที่ไม่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชาวบ้าน ไม่รักษาและไม่ปฏิบัติตามข้อตกลง ไม่เปิดเผยข้อมูลอย่างตรงไปตรงมา ทำให้ชาวบ้านไม่เชื่อในข้อมูลที่ได้รับ ไม่เชื่อว่ารัฐจะปฏิบัติตามข้อตกลงที่ทำร่วมกัน ในขณะที่เดียวกันรัฐก็ไม่เชื่อถือในข้อมูลที่ได้รับจากชาวบ้านเช่นกัน ชาวบ้านที่ร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวถูกมองว่าเป็น "พวกหัวแข็ง" หรือ "พวกหัวหมอ" ซึ่ง

มักไม่ให้ความร่วมมือกับรัฐ ทักษะเหล่านี้ได้เกิดขึ้นและยังคงดำรงอยู่ในชุมชนศึกษาทั้ง 3 หมู่บ้าน และแน่นอนทักษะดังกล่าวส่งผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับรัฐ รวมทั้งการพัฒนาชุมชนโดยรวม

7) การวิจัยนี้เกิดขึ้นในขณะที่การแก้ไขปัญหาลักษณะที่ซ่อนเร้นยังไม่สิ้นสุด ขบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้านยังคงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง การวิเคราะห์กระบวนการปรับตัวมธรรมในการดำเนินชีวิตของชาวบ้านจึงทำได้ในระดับหนึ่ง การปรับตัวในหลายเรื่องอาจจะยังสรุปไม่ได้ เช่น หากการแก้ไขปัญหาลึกลับลง "การแยกข้าว" ที่เกิดขึ้นในชุมชนจะเป็นอย่างไร ชาวบ้านที่มีจุดยืนต่อเรื่องเงื่อนไขที่แตกต่างกันจะปรับตัวอย่างไร ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนจะเป็นอย่างไร หรือทัศนคติระหว่างชาวบ้านกับรัฐจะพัฒนาไปอย่างไร ความไม่ไว้เนื้อเชื่อใจกันที่เกิดขึ้นจะเปลี่ยนแปลงไปหรือไม่ อย่างไร การปรับตัวในการทำมาหากินของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ภายใต้เงื่อนไขใด ประเด็นเหล่านี้น่าจะมีการติดตามศึกษาต่อไป

บรรณานุกรม

กนกวรรณ พันธุ์เกษม. ความหลากหลายทางนิเวศน์วิทยาบริเวณเขื่อนปากมูลในมิติทางสังคมและวัฒนธรรม. อุบลราชธานี : คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2543.

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย. "เขื่อนปากมูล" ฝ่ายประชาสัมพันธ์ (เอกสารแผ่นพับ), 2542.

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย. งานแก้ไขผลกระทบสิ่งแวดล้อม โครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล. 2539.

เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้. การศึกษาระบบนิเวศน์ พันธุ์ปลาและสังคมช่วงเปิดประตูเขื่อนปากมูล โดยนักวิชาการชาวบ้าน. 2544.

งามพิศ สัตย์สงวน. หลักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : รามการพิมพ์, 2543.

ฉลาดชาย มริตานนท์. "วัฒนธรรมกับความหลากหลายทางชีวภาพ" ใน วิวัฒน์ คติธรรมนิตย (บรรณารักษ์). ความหลากหลายทางชีวภาพกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน, กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2537 (น. 77-83).

ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ. แนวคิดในการศึกษาสังคมและวัฒนธรรม : เอกสารการสอนสังคมและวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2532.

ชลิตา บัณฑุงศ์ และคณะ. หัวโอง พัฒนาการ ลักษณะและการปรับตัวของชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน. กรุงเทพฯ : โครงการความร่วมมือเพื่อการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติอันดามัน, 2543.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. "ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ และนัยยะเชิงทฤษฎีต่อการพัฒนาประชาธิปไตย" ใน อนุชาติ พวงสำลี และกฤตยา อาชวนิจกุล (บรรณารักษ์). ขบวนการ

การประชาสังคมไทย : ความเคลื่อนไหวภาคประชาชน. นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหิดล ศาลายา, 2542

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. วาทกรรมการพัฒนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา, 2543.

เดชรัตน์ สุขกำเนิด และคณะ. "การเปลี่ยนแปลงภาวะเศรษฐกิจและสังคมหลังการสร้างเขื่อนปากมูล" ในบันทึกชาวบ้าน...วิถีชีวิต...ชุมชนลุ่มน้ำมูล. อุบลราชธานี : มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2542 (น. 93-114).

นิธิ เอียวศรีวงศ์. "การเมืองของคนจน" ในบันทึกชาวบ้าน...วิถีชีวิต...ชุมชนลุ่มน้ำมูล. อุบลราชธานี : มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2542 (น. 14-19).

นิธิ เอียวศรีวงศ์. บนเส้นทางสู่นาคต. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, 2536.

บุษิตา สังข์แก้ว. วัฒนธรรมปลา และจุดจบตำนานพรานปลาแม่น้ำมูล. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเผยแพร่และส่งเสริมงานพัฒนา, 2540.

ประภาส ปิ่นตอกแต่ง. การเมืองท้องถิ่น 99 วันสมัชชาคนจนและประวัติศาสตร์การเดินขบวน ชุมชนประท้วงในสังคมไทย. กรุงเทพฯ : ศูนย์วิจัยและผลิตตำรามหาวิทยาลัยเกริก, 2541.

ปิ่นแก้ว เหลืออร่ามศรี. ภูมิปัญญานิเวศวิทยาชนพื้นเมือง ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในป่าทุ่งใหญ่นเรศวร. กรุงเทพฯ : โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ, 2539.

ผาสุก พงษ์ไพจิตร. "ทฤษฎีขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ใช้กับสังคมไทยได้หรือไม่?" ใน ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (บรรณาธิการ). ลุกขึ้นสู้. กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

มานะ นาคำ. ระบบการจัดการป่าสาธารณประโยชน์ขององค์กรชุมชน : กรณีศึกษาป่าตะโกร้างโนนระกา. ขอนแก่น : วิทยานิพนธ์สาขาสังคมวิทยาการพัฒนาศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2543.

ยศ สันตสมบัติ. ทำเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม. กรุงเทพฯ : คบไฟ, 2539.

ยศ สันตสมบัติ. มนุษย์กับวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537.

ลูเซียน แองค์. 2527. ข้าวกับมนุษย์ : นิเวศวิทยาทางการเกษตรในเอเชียอาคเนย์. นฤจร อิทธิจิระจรัส, แปล. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิทัศน์ จันทรโพธิ์ศรี และคณะ. บทบาทของชุมชนต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรประมงในชุมชนชนบทอีสาน : กรณีศึกษา. ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2540.

ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม. "ชีวิตวัฒนธรรมกับความเชื่อในสังคมไทย" ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ และคณะ มองอนาคต : บทวิเคราะห์เพื่อปรับเปลี่ยนทิศทางสังคมไทย, กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา, 2536.

ศุภชัย ชื่อดรง และคณะ. การประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัย โครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล. ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2543.

สมศรี ชัยวณิชยา. "เขื่อนปากมูล : เหตุแห่งความขัดแย้งในสังคมไทย" ในบันทึกชาวบ้าน...วิถีชีวิต...ชุมชนลุ่มน้ำมูล. อุบลราชธานี : มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2542 (น. 37-53).

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข วิทยุทธ์ จำรัสพันธ์ และดุษฎี อายุวัฒน์. การศึกษาการเปลี่ยนแปลงบทบาทด้านการประกอบอาชีพของชาวชนบทอีสาน. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.

สุริยา สมุทคุปดี และคนอื่น ๆ. บุญข้าวประดับดินและบุญข้าวสาก. ขอนแก่น : ห้องปฏิบัติการทางมานุษยวิทยาของอีสาน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2543.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. พัฒนาการของการใช้ที่ดินและการเปลี่ยนแปลงอาชีพของชาวอีสานในชุมชนชนเมืองหลัก : กรณีบ้านกอก จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ทำกินในเขตป่า : กรณีศึกษาน้ำยาคาลิป ตำบลยาคาลิป กิ่งอำเภอกระถินยักษ์ จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2534.

อานันต์ กาญจนพันธุ์. วัฒนธรรมกับการพัฒนา : มิติของพลังที่สร้างสรรค์. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2528.

อุไรวรรณ ตันกมหยง, 2528. เหมืองฝายคืออำนาจการตัดสินใจอิสระของท้องถิ่นและการพึ่งตนเอง. เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

Chayan Vaddhanaphuti' "Social Aspects of Pak Mun Dam" in WCD Case Studies : Pak Mun Dam, Draft Report for Discussion at the Stakeholder Meeting on 23 February 2000.

Sansanee Choowaew. Social Aspects of Fisheries : Mekong River Basin/Pak Mun Dam Case Study. Mahidol University, 1999.

TDRI. "Synthesis Report" in WCD Case Studies : Pak Mun Dam, Draft Report for Discussion at the Stakeholder Meeting on 23 February 2000.